९७
४

"अथ"

97
4

ग्रन्थनामः- "शब्दकौस्तुभः" (प्रथमाध्यायः) (द्वितीयपादः)

कर्तृनामः- 'भट्टोजी भट्टः' (दीक्षितः) Bhattoji Bhatta

विषयः- व्याकरणम्, Vyakarnam.

Shabda ~~kust~~ Cawstubaha

Printed

2125

97/4

॥शब्दकौस्तुभग्रंथमाध्यायस्य द्वितीयपादप्रारंभः॥श्रीः॥

Printed

श॰ प्र॰ २ श्री॰ गाङ॰ कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्ययाः ङिद्वत्स्युः। अध्यगीष्ट विभाषा लुङ्लृ
ङोरिति ङीङा गाङ्। इह विशेषणार्थं एव हि गाङादेशे ङकारः इति गाङ्॰ लिटीतिसूत्रे वक्ष्यते। कुटिता। कुटितुम्। अ
२ ञ्णित्किं। कोटः। घञ्। चुकोट। णल्। व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यं। एतच्च षष्ठे लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये प
ठितम् अपि सर्वत्र शुद्ध्यर्थं ह्रस्वे ह्रस्वे ह्रपठितं। तुदादिगणे कुटादिभ्यः प्राक् पठितस्य व्यचेः कुटादित्वं वार्त्तिकेन
इ॰ ति॰ ५ निर्दिश्यते। विचिता। विविता। अनसिं किं। उरुव्यचाः। अन्ते इह दत्तः। अनसीति पर्युदासात् कृत्येवेदं तेनेह न। वि
व्यचिथ। अव्याचीत्। अव्यचीत्। केचित्तु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य घञ्लादिष्वपि ङित्त्वमाहुः। तत्तु वाक्यभेदा
दसमर्थसमासाद्वायुक्तमिति माधवाद्याः। अथ कथं लिखितं ह्यप्रमेवलिति विष्णुतद्वृत्तिः। अत्र तुदे गणरत्नः।
कादादिभ्यस्त्वप्रत्वे वषष्ठीनन्तु ह्रस्व वहुव्रीह्योः प्रहवि वह्नयाबहुव्रीहिशेषोयोऽकुटादिभ्य इति। तेन लिखितपि
कुटस्यादिनयात्रसंग्रह इति। तत्र। शाकुनिषालेख नइति सोऽत्र प्रयोगविरोधाय नेत्राली। पधादीश्व देतो
सुखितत्र इत्ति ग्रंथविरोधाच्च। तत्र हि लिलिखित्वा लेखित्वा। लिलिखिषति लिलेखिषति। विलेखितइति तिप्र
एप दर्शितो। तस्मात्सेन्नापूर्वकन या समाधेयमिति हरदत्तः। कथं चुकुटिषतीति। सनोऽङित्वाद्यङेना दिवतह॰
२ प्रसंगात्। मेवं। उपदेशग्रहणात्तु उपदेशे योऽङित्त्वं तेनाल्लेनेपरवितिम आमोनात्। विजइट्॥ विजेः
परइडादिः प्रत्ययो ङिन्त्स्यात्। उद्विजितुं। इट् किं। उद्वेजनं। इह चुविर्ये स्येति सूत्रात्त्यम्भं इकदप्रत्याय स्यादिरि
त्यनुवर्त्तते। तेनेडादिः प्रत्ययो लभ्यते। नन्वत्तमेकवचनमिड्। तथा हि प्रतिविजिषीये त्यत्रैव स्यात्। अत्रो
विजीभयचलनयोरिति विजिरिह गृह्यते। न तु पृथग्भावार्थं शीतत स्यानिट्वादिति हरदत्तः। न च क्रादि
नियमाल्लिटीडस्य भवेत्स्ये वेति वाच्यं। तत्र कित्वेन गतार्थत्वाविति तस्याभावः। वृत्तकृ तत्कृ नेवं युक्ते। विवे
जिथेति थलीड् संभवात्। तत्र पित्वेन कित्वाभावात्। तस्मात् कुगरिमारुचर्यान्तरादेर्वयहणं न तज्ज
ह्यास्यामारे वक्तुहोस्यादेस्यहणं इत्यलम्। हरदत्तो क्रि कृदेवेति दिक्। विभाषोर्णोः। अस्माविड
त्सार्वधातकं ङिद्वत्स्यात्। विर्णुतः। इह परत्र परशर प्रयोगात् कस्य माणो वतिः सत्रम्यंतात्र कल्प्यः। ङि
ती घञ्॰ इ इति। तथा सति प्रतियोगिनि सप्तमी प्रसंगात्। सार्वधातके अपि तीति वक्रा थे वमिच। अत्र
इरिति। अत एव पचेते इत्यादौ ङितीयन्काम्यआतो ङिन्तरतीय सोपिभवति। नचैवं यारंपनीस मन

दानेनि·शिनि तसार्वधातुकार्धधातुकयोरिति निवृत्तोपदेशग्रहणस्यो
शा.प्र.२ ततसा स्वबुलतरत्पत्रनाम्पत्र दाभ्याम् निषाद्भाष्य आख्यानत्वात। अक्ङि। ङोङिति पर्युदासेनोपदेशेऽकारवतोय
२ मयसंबंधे नङिङुपदेशाच्चेन्निषाद्भाष्य वपरः षाष्ठ्यतिग्रथसूत्र आदाने नङ्त्पेषनिषेधः। अत्र पिच्चङित्त्रङि·च
हणात्कामवृष्पनाद्वतिर्लुप्वपरः षाष्ठ्यतिग्रथसूत्र आदाने नङ्त्पेष निषेध निर्वर्णिनमत्वात्क्ङि भाष्ये तु हलः श्नः शानज्झिनिसूत्रे स्थितमे
पित्रभवतीनिवाक्याथद्वयं क्ङिति चेतिसूत्रे वर्णितमस्माक्ङि भाष्ये तु हलः श्नः शानज्झिनि सूत्रे स्थितमे
तत।। असंयोगाल्लिट्कित् ।। असंयोगात्परो पिल्लिट्कित्तस्मात्तनिस्वतः विभिदतुः। अपिन्किं विभेद
असंयोगात्किं। ससंसे। इन्धि प्रकृतेकित्करणं पजादीनां किती निमंप्रसारणार्थं। ईजतुः। ईजुः।
वत्रापि किन्वेऽकृते नलनमितिचेत। वक्ष्यति च स्पत्र संप्रसारणा पक्षेः ज्ञापकतः अज्ञातीत्यत्र गाय
व त्वेऽस्य। ङित्वे तु अरीनाकितीस्तके नर्मं प्रसारणं। माश्रोविविताल्लङि·त्वितिप र्यशपाद्यनयुणाः
मद्दुपधेल्पीलिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। किं त्वस्मावकाशः ईजतुः ईजुः। गुणस्यावका
शः चेततिः वृषत्वे च वधस्पत्र पूर्वविप्रतिषेधात्कित्वे संधिमवति भ्यां वाऽत्रा भ्यां लिट्कित्स्मात्तत्।
सर्मोधे त्रसद्देहम्। वृत्रइन्धेश्च पूर्वेण गणवस्वा विथा इंधेः संयोगार्थमवधत मचति स्वविपरीत्या राम
धीत्सचारणार्थेनकारेणा निर्देशः। स्वइति परिविहत्तनत्विकृष्णिपादितिसङ्कान्तलोपापत्तेः अन्नवा १

शा.प्र.२ श्री। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्।। गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्ययाङ्ङितस्युः। अध्यगीष्ट विभाषा लुङ्ल
२ ङोरितीङो गाङ्। इह विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे ङकारः इतिगाङ् लिटीति सूत्रे वक्ष्यते। कुटिता। कुटितुं। अ
ञ्णित्किं। कोटः। घञ्। उत्कोटकः। चेः कुटादित्वमनसीति वक्ष्यमाणं एतच्च षष्ठेलिङ्ग्यप्तास्येति सूत्रे भाष्ये प
ठितमावि संदर्भश्चुद्धत्वं दर्शितं हतेहपठितं। तदा दिवाणो कुटादिभ्यः पाक्रूपठितमव्ययः कुटादित्वं वार्तिकेना
इति५ तिदिश्यते। विचितं। विविता। अतपिर्कि। उत्कवा। अत्रहरदत्तः। अनसीति पर्युदासात्कृत्स्नेवेदं तेनेहनावि
व्यचिथा। अव्याचीत्। अव्यचीत्। केचित्तु प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्य थलादिष्वपि ङित्त्वमाहुः। तत्तुवाक्यमेव
दसमर्थसमासाद्वाधुकृत्वितिमाधवादयः। अथकथंलिखितुं चप्रमेवलिलिविषतेतिइति। अत्रतुदेवादयः
कुटादिष्वप्यत्रैवपठीन तु हपवङ्गीत्यादिः प्रह्वविवज्जयावङ्गीहिशेषोयोकुटादिष्यइति। तेनलिखेरपि
कुटस्यादितयात्रसंग्रहइति। तन्न। शाकुनिषालेखनइतिसोत्रप्रयोगविरोधात्पत्तेः। लोष्टपधादीश्वस्तो
सुचित्पत्रह्रतिर्निग्रंथविरोधाच्च। नत्रहि लिलिखित्वालेखित्वा। लिलिखिवति लिलेखिषति। विलिखितविलिखितेति प्र
दर्शितेन तस्मात्तत्र्वापूर्वकतया समाधेयमिति हरदत्तः। कथं चुकुटिषतीति। सनोङित्वाद्यङन्तादिवतङ् राम
प्रसंगात्। मैवं। अपदेशग्रहणात्तु उपदेशेऽयोऽङित्तस्तन्तादात्मनेपदविति आ त्मेनात्। विजइङ्। विजेः १

शद्व१२ वदतितपरत्वात्तोनानित्यत्वाद्वानेस्त्वार्त्तिकमावश्यकमितितदषष्ठेवस्पतो। तथामदेः परस्मैलिटीति स
३ त्रेस्वंत्ने रूपद्वयमानमितिवार्त्तिकभाष्यप्रकृतापरिषत्सुजरस्सुदाहरणोदस्ते प्रयुज्यतेच। तमिद्रुःप
रिषत्सुजरसति। एतच्चकिलेविदर्थश्चेति सुधाकरः अपिच्छंदसिमेतिन्यासकारणेप्यास्यः। हारदत्तस्तुसंदि
देह। वस्तुतस्तुन्यासाद्युक्तमेवन्यायः इहहन्तोषाहभाष्येवापित्एवोक्ता हतत्वात। श्रेथग्रेथ संदर्भ। श्रे
थतुः। श्रेथुः। ग्रेथतुः ग्रेथुः। देभतुः। देभुः। नमस्वजेमस्वजाते। केचित्तुश्रेथिग्रेथिदंभिस्वंजीनांचेतिपठं
तः किन्त्वं विकल्पयंतीति हारदत्तमाधवौ। तन्मतेरदंभतुः। शश्रंथतुरित्याद्यपि सुधाकरमतेत्वण
त्वापिश्रेथग्रेथदेभेति। त्यादेतत्। सर्वमतेषुश्रेथतुर्ग्रेथतुरित्यादिदुर्लभम्। मस्वजनइत्यत्वतंपुकृह
लमध्यस्थत्वादितिचेत्। सत्यं अतएव एत्वाभ्यासलोपावप्यत्रवक्तव्याविति हारदत्तः अत्रमूलंप
ग्यं। तथा सुधाकरमतेऽश्रेथिग्रथ्यासादिमतेषाश्रेथिथेतिवदतोमाधवस्याप्युक्तोमूलंमृग्यं। कि
त्वेविवक्षतिपत्वावपिथलिचसेटीत्यस्याथान्ते विशेषात्। तथानलोपस्यासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपाव
नमितिमाधवोक्तिरपिशिथिलमूला। अश्रेतिप्रागेसंयोगमत्वाभ्रेथेरेशादित्वादित्वाप्रासिद्ध एप
ढ्ढत यानलोपस्यासिद्धत्वात्सिद्धत्वविचारस्यकाकदंतपरीक्षासायत्वादिति दिक्। कौमाणाणोत ३

तसर्वेमिदंसत्तमासत्वान्तथावशकेवमीणामत्रिरितो। अतिस्वबंधानामपत्याणि तदर्थगलोपः। परोक्षायामिंधिश्रंथिग्रंथि
दंभीनामिति॥ अस्येकथंजननमध्येनादेशादेः परोक्षायां। थलिचसेटि॥ तृफलभजत्रपश्चेथश्रंथिग्रंथिदंभीनां
चेति॥ अत्रनितुवंगेरसाद्वयोर्थश्रेथिथेत्यादीतिदुर्गसिंहः। एवंस्थितेदंभेश्चेतिवार्त्तिकभाष्ययोःसामा
न्यापेक्षताप्रकृतामात्रिस्यदंभिप्रभृतीनामन्यत्रोक्तपाणिनीयेपीष्टमितिकथं चित्समर्थनीयं॥ मृडम्
दगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ गुधकुषक्लिशिभ्यः क्त्वो रलोव्युपधाद्धलादेः संश्चेति विकल्पेप्राप्तेइतरेभ्यो नक्त्वा
सेडितिनिषेधेप्राप्तेकित्वंविधीयते॥ मृडित्वा मृदित्वा। गुधित्वा॥ क्लिशित्वा॥ वदित्वा। वसित्वा॥ वसतिरत्र
ऋघोरितीट्। मजादित्वात्संप्रसारणं॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ एभ्यः संश्क्त्वा च कितौ स्तः। रुद
विदमुषीणां रलोव्युपधाद्धलादेः संश्चेति विकल्पेप्राप्तेग्रहेस्तु विध्यर्थमेव। स्वपिप्रच्छ्योस्तु मनर्थता तावत्तेव व रितार्थ
त्वादनिटस्क्वः कित्त्वविधानं नियामकं स्यादितिनशंक्यनीयो। रुदित्वा। रुरुदिषति। विदित्वा। विविदिष
ति। मुषित्वा। मुमुषिषति। गृहीत्वा। जिघृक्षति। सुप्त्वा सुषुप्सति। पृष्ट्वा। पिपृच्छिषति। कित्त्वाद्ग्रहादीनां संप्रसा
रणं। किमर्थपनमप्रदतिग्रहेः सनइटोस्फोटन्वा इकः परो झलादिः सनकित्स्यात्। विवीषति। तुष्टूषति॥
चिकीर्षति। नवुधिस्थक्षनमभ्यः सनिकृतेगुणं बाधित्वा॥ ... क्नेनेति दीर्घोस्तिकिंकित्त्वेनानर

शब्दप्र पियविवतीत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं ॥ अनुनासिकस्य क्वीति सूत्राज्झलन्तुच स्यादिवादौ सति
दीर्घे विधानात ॥ न चेह गुणनिवृत्तीप्सतीत्यत्र णिलोपमप्यविशेषाद्दीर्घो बाधेत ॥ किंत्वेतु सति विधि
४ षतीत्यादौ कृतार्थो दीर्घोऽनीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोपेन बाध्यत इति वाच्यं ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्य
गुणापवादत्वात ॥ न च पुरस्तादपवादान्यायेन णिलोप एव बाध्यतामिति वाच्यं ॥ अपवादस्ताभाव
नायामेव तत्प्रवृत्तात ॥ इह तु णिलोपेन सह येन नाप्राप्तिविरहात ॥ न च बाध्यसामान्यचिंतायां णिलो
पबाधो दुर्वार इति वाच्यं ॥ स्याशयांतीप्समान इति निर्देशात्तस्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिंतायां एव स्वी
कृतत्वात ॥ न च कुटादीत्यपरीषोत्सर्गोक्तगतिः स्थैर्ययोरिति पाणिन्यसूत्रपतिद्वयपतीत्यत्र कृतार्थो दीर्घः
परेण गुणेन बाध्येतेति वाच्यं ॥ इहनेति वक्तव्ये झलन्नेति प्रत्याहारग्रहणस्य निरवकाशत्वात ॥ न च प
मेरिस्युपदेशस्येति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं तत्र त्विना संभवव्यभिचाराभ्यां गमेरचा विशेषयिष्यमाणत्वा
दज्ग्रहणमाथर्क्यं शंक्यं ॥ एवं हि ज्ञो दीर्घस्य स्काइस्य हनोरिति सूत्रये न्तारणिका प्रदेशस्याप्यस्ति
णामिति प्रत्येपि इहनोरिति निर्दयात ॥ हनासाहचर्याद्धधातोरेव ग्रहीष्यते न तु ब्रवणेतेः ॥ यथान्यायमपा
चेपि हनिसाहचर्याल्लिपिकरणसाहैश्यगमेर्ग्रहणं ॥ संभवाद्युतः ॥ तस्मादीर्घविधिनाय गुणवाधात्किं ग्रप ५
कित्वेनेति ॥ उच्यते ॥ उत्तरार्थमवश्यमित्कोरुणितिकर्तव्ये ॥ योगविभागः किमर्थ इति परमवशि

र्तिकं ॥ इंधेश्छंदोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥ अयमर्थः ॥ इंधेर्भ
वायाश्चिन्नेश्छंदस्यामामाभावः ॥ छेदमिति श्रमंधेरिति प्रतिषेधाद्यङ्याममनाप्तितथाविधं हस्वमयथेति
लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति न लोपः श्नमभावस्तु आर्धधातुकत्वात ॥ यत्स्या हा ॥ क्षुवोपि
वृद्धित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते ॥ न च शरो न्तरप्राप्तावुगनित्य इति वाच्यं ॥ कृताकृतप्रसंगित्वमा
त्रेणापि तस्यानुरोधान्नित्यत्वस्याश्रयणात ॥ शरो न्तरप्राप्यास्तु शब्दभिन्नस्य प्राप्या चानित्यतायाः सिद्धांते
वक्ष्यमाणत्वात ॥ एषैव हस्तकृतापि गतिः ॥ बभूवेत्यत्र वुकेरनित्यत्वेन तया ङिति चेति निषेधास
भवेन वुको नित्यताया एव शरणीकरणीयत्वात ॥ न च किंत्वसामर्थ्यादनिसहणाया अपि वुक्वेनि
षेधः ॥ अहं बभूवेत्यत्र णित्वाभावपक्षे तथा थलि चरितार्थत्वात ॥ अत एव पक्षे किणलन्तोदि ॥ भ
ववो भूविथेति नित्यत्वाद्वुकि सिद्धं ॥ नहि तदा कित्वं प्राप्नोति ॥ लिपा निर्देशात ॥ तस्मादेतत्सूत्रे न कर्त
व्यमिति भाष्ये स्थितं ॥ अत्र काशिका ॥ श्रंथिग्रंथिदंभिस्वंजीनां वक्तव्यमिति ॥ यद्यप्येतदिह सूत्रे भा
ष्येनाप्तितथापि मणीवादेनेति यत्नाद्यामाणीकं ॥ तथा चात एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपप्र
तिन्नलोपस्याभीयत्वेनासिद्धो सत्यादेभ श्रु निवार्तिकमारब्धं ॥ भा ॥ स्वत्रस्य प्रत्याख्यानाद्भूसोरह्यो

शब्दप्र
६

णामनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्याह। तन्मतेधातुग्रहणमप्युत्तरार्थं तथाह्युत्साहनार्थत्वान्नुड्धातूपदेशेव
श्यकर्तव्यत्वाय. सिध्यर्थमिति वचनमेवशरणीकरणीयमिति निष्कर्षः। यद्यपीह लिङ्सिचावित्यनुवृत्त्या सिद्धं
तथाप्युत्तरार्थमवश्यकर्तव्यं। सिज्ग्रहणं स्पष्टार्थमिहैवकृतं। अन्यथा हि लिङ्विधादिशोनितः। धा
तिदीस्थेति विरोधे विदिटिस्थानि तत्सूत्रोक्तरीत्या वधादेशाभावे पिश्रृङ्कला स्वित्वात्र कित्वं इत्याशिष्युत्साहनी
यस्यात।। यमो गंधने। सूचनार्थोद्यमेः सिच् कित्स्यात्।। उदायत। उदायसातां। उदायसत। धातूनामनेकार्थ
त्वात्सूचनेत्र यमिर्वर्तते। नतु परदोषाविष्करणे। आङोयमहनः इत्यात्मनेपदं। धात्वर्थेनोपसंग्रहादक
र्मकत्वात्।। सिचः कित्वादनुनासिकलोपः। गंधने किं। उदायंस्त पादं। आकृष्टवानित्यर्थः। स्वांगकर्मक
त्वान्नङ्। उदायंस्त कूपाद्रज्जुं। उद्धृतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथ इत्यात्मनेपदं।
विभाषोपयमने। यमेः सिच् किद्वा स्यात् विवाहे। रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा। ऊढवानित्यर्थः। उपाद्य
मः स्वकरणे इति तङ्। गंधनांगे तूपयमने पूर्वविप्रतिषेधेनानित्यं कित्वमिति न वेति विभाषेति सूत्रे भा
ष्ये स्थितं। स्थाघ्वोरिच्च। अनयोरि[illegible]दादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्। उपास्थित। उपास्थिषातां। उपास्थिषत। उप
ता। उपान्मन्त्रकरणे कर्मकादेतित तङ्। अहित अधित। स्तुष्योरितीह व [illegible] सक्त। यद्यपि जपादित्ये [illegible] ६

ङिंचरिपी ए। अवशिष्टा। लिङ्सिचोरिती ट्रानङ्ङि कि। अकार्षीत्। अइतिवर्णग्रहणं। व्याप्तेर्न्यायात्॥ वागमः॥ ग
मः। परो हलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। संगसीष्ट। संगंसीष्ट। समगत। समगंस्त। कित्त्वपक्षे ऽनुदात्तोपदे
शवनतीत्यादिनानुनासिकलोपः। हनः सिच्॥ हंतेः परः सिच् कित्स्यात्। आहत। आहसा
तां। आहसत। सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः। यद्यपि सिजंतस्यागस्यात्मनेपदे ङित्त्वमस्तीति अनि रि
ना मित्येव सिद्धं तथापि सिजंतस्योपधालोपो नेति ज्ञापनार्थं सिद्धं। तेनावेस्तेत्पारि सिद्धं। न चानिरि
ता मिति पर्युदासः शंक्यः। सिचस्कारस्योच्चारणार्थत्वात्। अन्यथानुमापत्तेः। न च धात्वग्रहणे नन
स्तुदासः। धात्वग्रहणमुपदेशे तुम इहस्य र्थमिति निकुंजाइं ऊस्पारिति सिद्धये भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात्
॥ न च नामिर्यं हलन्येनत॥ तत्रापीकार स्योच्चारणार्थत्वात्। नचैवं मंताहंते त्यादावात्मनेपदे ङेतुपधालोपापत्तिः
। आभीयमप्नामेष्विलोपस्या सिद्धत्वात्॥ आभात्स्वत्रप्रस्याप्यात्मनेपदे त्वविकरणप्रयुक्तमुपधात्वमाश्रित्य वी
पोनेति साधारण्यापेक्षं हंतापक्षमस्तु॥ अंगवृत्तपरिभाषया वा मंताहंतेति साध्यतां। नचाहनेत्यत्रातो लोपं व्या
वर्णयित्वं समानाश्रयत्वप्रयुक्तो। सिद्धनापेक्ष्यते। मावासिवः। कित्त्वं विनाननिर्वहतीति कथं ज्ञापकतेति चे
न्ना। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारांतमिति व्याख्यानादेवलोपाप्रवृत्तेः। जपादित्यस्तु सिद्धनास्योरित्कर

८

१शारुश नवनितीर्षतीत्यादौ तर्हि इत्त्वे बाध्यतां न त्वाह दीर्घो णामितिः। इत्त्वोत्त्वयोर्हि गुणवृद्धी परत्वाद्बाधिके। तत
५ श्चाकृते निति दीर्घेण गुणबाधे सत्येवेत्त्वेन भाव्यं न तु मतः। शाकलं एवं चयस्पन्तविधेरित्यंशो न स्वस्व दीर्घे घवि
शि एवं इति भाव। एवं च प्रागेव सिद्धांतमाह। मिलोपान्त्ये ति। इत्ते नानाधाय कर्मधारयोऽयं। अंतशब्दः समीपवा
ची भूते वर्तमाने विशेषणमविनिपातनात् पूर्वनिपातः। इक इति पंचम्यंतमपीह षष्ठ्या विपरिण
म्यते। तस्मात् पेक्षोत्यं तश शीनि त्वमापेक्षत्वात् समस्यते। इक्त समीपाद्धलः परो झलादिः सन्न कित्स्यात्।
विभित्सति। इस्फ। किं। विपक्षते। रुन्द्ध। किं। विवर्धिषते। कथं धिप्सतीति। [redacted] हलग्रह
णात् स्पर्शति पाच्चात् लिङ्सिचावात्मनेपदेषु पपाठिने निपातनं एकाजिति सूत्रे। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इकः समीपा
द्धलः परो झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तः। भित्सीष्ट। अभित्त। इकः किं। यक्षीष्ट। अयष्ट। समीपग्रहणं माभू
त्। आत्मनेपदेषु किं। अस्राक्षीत्। अद्राक्षीत्। आङि कितीत्युक्ते स्यात्। सिच एवेदं विशेषणं न तु लि
ङः असंभवात्। इत्यनुवृत्तेऽपि वाति ङः पात्मनेपदस्य पूर्वत्वाद्यन्ताद्यां हलः किं। चेषीष्ट। अचेष्ट। झलः किं। व एप
र्तिषीष्ट। अवर्तिष्ट। तथा समर्थाणि स्यरोः। झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तः। कृषीष्ट। अकृत। झलादी ५

न चागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तासामात्मनेपदेऽपि त्पत्तुवर्त्तिनं तत्थापि निष्फलत्वाद्रूपेष्वपनयात्। हिगमेयं। स्ते पोथी
परे सिज्वा कित्। अजबाधात्। लिङ् नहन्तादिः। नचात्मनेपदमेवानुवर्तमानं प्रोत्पाऽउपमितिया यो।
ज्ञत्र रस्त्रस्या ह्यानिषाताम् इति चिपवदिदित्रति त्यास्या पत्तेः। हंते स्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यः। प
मेक्ष्य पमूरमेती रसको। सतो हनो लिङ् सिचू परस्मैपदे नास्ति। उपयमे तु नित्यमात्मनेपदं। स्याद्यो:
परस्मैपदे सिचो लुक्। एवं स्थिते हनः सिचश्चेत्यस्य कृत्यनिकृता। आत्मनेपदस्य ग्रहणासूत्र पार्थमनुव
र्तेत इति तस्यापातमण्यणीयमेव। तस्माद्यथाव्याख्यातमेव साधु। स्यादेतत्। भाष्यमानस्य मनव
र्णाया हकन्तादिनितपरकरणाच्यर्थं। सत्यं। इट्ट अस्तु केपिलाघवे विशेषाभावात् स्थिते सुकाक्षि नित
दीर्घो मा भूदिति चेन्न। अनंतरे सुतो मा भूल्लतश्च विषयेस्मृतः इति। अस्यार्थः इग्वेनितकारस्त्वं क
स्य सिद्धयेति सर्वः। हेतोरपि सामान्यतः संबंधित्वेनैव वृत्तिविज्ञायां षष्ठी अन्यथा हेतावितितृतीया
स्यात्। अत्र तकारस्य इत्वोक्तिरापातनस्य स्तुकर्मेऽश्रोग्ह स्तवः यशानकारमेतीतिकारेतत्। तपर
इति व्याख्येयं। तथा च भाष्यं। कस्यहेतोरिकारस्तपरः किं यतस्ति। आमस्यामित्यादावि विनाय

सामर्थ्यमितु

प्लुतत्रा। अतेपीति॥ इत्येतच्छेशाहतेपिचाद्यौरिति किंत्वेमतिद्युमारखेती
शब्दप्र भमानोर्थांतरतमात्ादीर्घौमाभूदित्युतरं। अतेपीति॥ इत्येतस्मिंशा हते पिचाद्योरिति किं त्वे प्रतिद्युमारख्येती समानोऽर्थांतरतमा दीर्घो माभूदित्युक्तः सिद्धस्तत्किंतपरत्वेतिपुनः प्रश्नः अनंतर इति। अपह
७ त्वेनतिद्दे विधानसामर्थ्योस्ततात्तमोपिद्रूत्वः सिद्धस्तत्किंतपरोतोतिपुनः प्रश्नः अनंतर इति। विषयविशेषे वाक्यस्य देशस्य
शेऽप्रदेशे क्रियमाणोद्धस्वइत्युक्तो पिसात्समाभूस्त्विपद्यःप्लुतश्चेति। विषयविशेषे वाक्यस्यटेरित्य
शेऽप्रदेशेक्रियमाणोह्रस्वइव स्तुतोपिस्पात्समाभूदित्यादोस्मतेः नत्वाश्रितेत्यादौ। अगित्वात। तथाचेषा
धिकृत्यहिप्लुतो वक्ष्यते। अतएव कुरुनगमा इत्यादोस्मतेः नत्वाश्रितेत्यादौ। अगित्वात। तथाचेषा
पत्तिर्नेकार्ये तितपरत्वेप्रसमर्थितं। प्रांचस्तु। अनंतरे विद्यमानेपि विशेषे। द्युमाख्येतीत्वे नसिद्धेपीति
यावत। प्लुतोमाभूदित्येतदर्थं दीर्घः स्यात्कोराजीतिवत्। अस्त्वेवमितिचेत्राप्रश्नाख्यानादिरूपे विष
येप्लुतस्पेष्यमाणत्वात॥ नदेवंष्वलोतरेमित्रकालनियमस्थेमपितपरत्वमिहदीर्घेनि हलितुरा
प्लुतसिद्ध्यर्थं पर्यवस्पती तिप्याचख्युः। अपरेतु। यद्यनेनप्लुतोविधीयेतनर्हिपत्रो इमि कस्पविष
पस्तत्राप्यनेनैवस्यात॥ तस्यासिद्धत्वात। ततश्च पक्षेनुवाददोषः स्यात॥ अतोदूस्वएवभुविष्यती
तिनपाकरणप्रस्याव्यानपरश्चतदेवयाणइतियाचख्युः। एतच्चमतद्वयमपयुक्तं। अनंतरस्यापी
त्यादीनोदिसिद्धाविरहादिहाप्रश्नो कियतापिमतद्वयंदूनपातरोचयः। त्पोसहरस्तात्स्य एप
स्तआद्यमिकस्वप्रधे हेस्पादीनिश्चवितिधाउपेक्ष्याः। भाष्यंन्तस्पदुरूह्याख्यानुगुणमेवाप्रदा

म्

पते॥ तथाचग्रहणसामर्थ्यस्पतीत्यमानइत्यादेर्गौपकस्पचपर्यालोचनाक्लेशपरिहारार्थं तदुरौकर
स्तपीबोध्यसामान्यचिनाश्रमंवारयितुंयोगविभागइतिनिष्कर्षः। वार्त्तिकेतुये ग्रस्युतानिप्रायकं। तद्य
था। रूकः किंत्वंगुणोमाभूदीर्घारंभात्कृतेभवेत्। अनर्थकंतुह्रस्वार्थं दीर्घाणांप्रवृसज्यते। सामर्थ्याद्धि
म पुनर्भाव्यं दित्वंदीर्घे संश्रयेद्दीर्घाणांनाहृतेदीर्घाणांलोपस्त्वप्रयोजनं। अस्यार्थः। रूकः अचसन्निः किन्न
विधीयते। गुणोमाभूदित्येवमर्थं। दूषयति। दीर्घारंभादिति। गुणोनभविष्पतीतिशेषः। आरम्भवाद्याह। कृ
तेभवेदिति। अस्यभावः। सनिमीमित्यत्रमीग्रहणेनमिनोतिमपिग्राहयित्वादीर्घः कृतार्थ इति विचीपतो
त्पादोकृतेपि दीर्घेगुणः स्यात। दूषयति॥ अनर्थकंत्विति। मीनाति मिनोतीतात्वेकृतेगामादाग्रहणेष्व
विशेषान्माग्रहणेनैवमिनातिमीनात्योरपि सिद्धेमीग्रहणं तत्रमास्तु॥ नथाचदीर्घविधानेनकृतार्थमि
तिभावः। ह्रस्वार्थमिति। ह्रस्वेषुदीर्घः प्रवर्त्ततां। नतुदीर्घेषु। अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात। तच्चत्वं लू
षतीत्पादोगुणः प्रसज्यतएवेत्यर्थः। दूषयति। सामर्थ्यादिति। गुणनिवृत्तिरूपप्रयोजनसद्भावादीर्घा
णांदीर्घेभाव्यमेव। मोरानीतिवदितिभावः। नन्वेवंदीर्घेगुणाप्येवमृत्विक्स्याविवाधः स्यात्तथाचचि
कीर्षतीतिनसिध्येदतआह। कृत्वमितितापंवि विधिंपतीतिन्यायाद्गुणएवबाध्यः। नत्वच्चित्विमित्यर्थः

विषयत्वरैवस्त्वतेन भवितव्यमितियोजनया निहस्तुतस्य विषयोस्तीति ध्वनितत्वादिति दिक् ॥ न क्त्वा सेट् ॥ सेट्
क्त्वा कित्र स्यात् ॥ देवित्वा ॥ सेट् किं कृत्वा । क्त्वा किं । निगृहीतिः ॥ अत्र वार्त्तिकं । रुपेत्राति कृते उकित्वेति ज्ञापक
मवधारणात् । तास्तापकान्न परोक्षायां सनिक्लप्रहणं विदुः ॥ इत्त्वे कित्त्वं निषेधे गेन रणाव ल्पं सुधी वनि । वक्ष
र्थं किंदती देशा हृहीतिः क्त्वा च विगृहीत ॥ अस्यार्थः । पूर्वार्द्धे मे को ग्रंथः । तत्रोत्तरार्धात्क्वेत्य पकृष्यते । क्त्वाग्रहणं
त्यक्त्वा न सेडित्यनावतापियोगेना कित्त्वे कृते युधित इत्यादौ निष्ठायां नाकित्त्वं । कुतः अवधारणात् । तनिष्ठा
शीङ्त्य नेन ॥ शीङ्त्र्दिष्ठ एव निष्ठा न किदिति नियमादित्यर्थः विपरीत नियमस्तु लक्ष्यानुरोधान्न व्या
ख्येयते ॥ नवेवं लिटि प्रतिषेधाज्ज्ञापितेप्यादावुपधालोपो न स्यादतआह ज्ञापका दिति । किं तत्राह न
सनीति । शिशयिषतइत्यत्र कित्त्वं वारयितुं क्रियमाणं विको कलि निकल्पग्रहणं ज्ञापयति आनिदेशिक
स्य कित्त्वस्य नायं निषेध इति । ननु तदर्थं कल्पग्रहणं स्यान्नेत्याह इत्त्वमिति उपास्थायिषातां हरिहरौ भक्ते
नेत्यत्र अस्थात् स्थाता मितिस्थिते इत्त्वं प्राप्तं चिएवज्ञावश्या पत्वाद्वि एवञ्चावेकृते युक्च्चू ग्राप्नोहद्विशु ॥
अपवादत्वाद्युकि कृतेयकारस्य लसंगः । तं वारयितुं कल्पग्रहणमिति तापक मंगवादिनोमि मतं तन्त्र ॥ न
सेडिति सियो विकित्त्वे निषिद्धे तत्र्त्वं नियोगशिष्टतया इत्त्वस्याप्रवृत्तेः । अन्तः इह शोभमाहरे सोति । शोधना

शा०सू०प्र०२
८

धीवानोर्ष्यांह्रस्वधीवेत्याद्यानोघऊद्रीहेरितिङीयोनिषेधेवनोरवेतिरेफोपिनभवतितन्निष्ठेत्यर्थः॥भाष्येतुअस्तु
पेत्याविषमाहितं।इत्वेकृतेपिहद्विर्भविष्यतीति।पुकाहिआकारस्यह्रस्वविर्वाध्यते।नचिकरूप्याविद्गतिमा
वः।जग्मिवानित्यत्रकसोः किंत्वनिषेधंवारयितुंक्काथहइतिशंकते।वस्वर्थमिति।ह्रस्ववति।किंरतीदेशा
दिति।औपदेशिकस्यनिषेधेप्यातिदेशिकेनप्रसिद्धेः॥तदनिषेधस्यतावितत्वादितिभावः।स्यादेततासंयो
गान्तेद्यानिदेशिककित्त्वाभावादौपदेशिकमेवग्राह्यत्तं॥अत्रेदंज्ञिवानितियथा।अनाङः।आनुपूर्व्यात्सिद्धान
लोपेकृतेद्विर्वचनेएकादेशेववस्यैकाजितीटाकृतद्विर्वचनानामेकाचामितिसिद्धांतात।नचेदानोकि
त्वप्रतिषेधःउपजीव्यविरोधात्।किन्त्वेहिअतिदिष्टेनलोपनिवृत्तौहिहलन्त्वान्नुटिएकाचूत्त्वाभावात्।इडे
वुनावतिष्टेत।किंचाकृसोः छंदसत्वात्सार्वधातुकत्वेसार्वधातुकमपिदितिङित्वात्सिद्धेएवंस्थिते
सिद्धान्नमाह।ग्रहीतिरिति।किन्त्रिवृत्यर्थंल्काग्रहणमित्यर्थः।नित्वेवंग्रहादीनामितीट्।किंत्वात्संप्रसार
णं।एवंकुचक्कौटित्पासीभावयोः निकुचितः किंत्वान्नलोपः।उपधिहितिः किंत्वान्नगुणः।इदानींक्ता
ग्रहणान्यावष्टेक्कावेति।विग्रहादितियोगविभागादित्यर्थः।अथभावः[illegible]लिष्टाशीत्वित्यादिविषू
त्रीपठित्वापूङः क्काचेत्यत्रयोगोविभज्यते।पूङः पराप्तेनिष्ठाकिन्नस्यात॥ततः क्काचाभेक्किन्नेत्यनुवर्ततेपू

राम
८

उः इति निर्द्देशात् । एवं चेत् कल्काय हर्तां प्रत्याख्यातं । योगविभागस्तु पूर्वमेव कर्तव्यो णासह निमातव्यः । निष्ठा शीङ्स्वि
दिमिदिक्ष्विदि [illegible] धृषः ॥ एभ्यः परा सेट् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लु
ङ्निवृत्त्यर्थः । शेशयितः । शेशयितवान् । एतेनेकाचः इति पूर्णं । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदि
तवान् । यस्तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । निष्विदा इति रजिनस्नेह मृत्यते । श्रीङ्क्षिः स्नाह्वयति । ञिमिदा स्नेहने । प्रमेदितः ।
प्रमेदितवान् ॥ ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः इति दिवादिः गृह्यते न तु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादिः । विषि
दिना ष्वाह्वयति । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेट् किं । खिन्नः । खिन्नवान् । आदितश्चेति
नित्ये निषेधः । विभाषा भावादिकर्मणोरिति पक्षेऽप्यनुवर्तते । सकित्वे इति वेधस्य विषये क्षवलिति ताया । सेटि
ष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । आहमायां किं । अवमृषितं वाक्यं । अविस्पष्टमित्यर्थः । तितिक्षाग्रहणेन ता
पकं भीमसेनादिकृते धातोः निर्देशे तदाहाणमात्रेन तत्र परिसंख्येति । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । उ
कारोपधाद्धातोः परा भावादिकर्मणोर्विहिता सेट् निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितं । द्योतितं । मुदितं । मोदितं साधु
ना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात् किं । लिखितं । लिखितं । भावेत्यादि किं । रुचितं
कार्षापणं । मेच्छिकृष्टे । उदुपधात्वपदेनिमाद्योः शब्विकरणेभ्य एवेष्यत इत्यर्थः । नेह । गुधपरिवेष्टने । हिवा

श॰च॰प्र॰ द्वितीयादिनां पूर्वे स्कार्य। पूर्वः परे सेड्स्को निष्ठकितोनस्त॥ नित्योयंयोगः॥ विभाषयोर्मध्ये प्रागतः पवितः पवि
१ तवान् पवित्वा। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः पूर्वस्येतीट् न स्को सेडिति निषिद्धस्को ग्रहणं गुरूरीत्यायोग विभागेन
न त्रस्याव्यानार्थे। स्ववरीत्यादिस्त्रार्थे तथा च भाष्ये तृतीयाः पठंति। नित्यम् किन्व मिज्ञयोः स्कौ ग्रहणं पुनरप
र्थमिति। कात्यायनस्तु इहैव सेडिति निवृत्तं विकल्पेन्वानुवर्त्स्यन् एवं किन्त्वं विकल्प्य कित्वाभावे पठितः प
वित्वेत्यादि सिद्धौ किन्त्व पूर्वेण्यक्तः किती तीति चेधातत्पूतः पूतवान् नित्यादि सिद्धो मत्वा पूर्वस्येति स्ववं पूसा
च्योर्मज्ञा स्ववेवा ग्रहणं च। किं त्वस्मिन् पक्षे उक्त त्रमेत्तूग्रहणं मं न्धूक लत्पानुवर्तनीयमिति क्लेशः पूर्व
कृतं स्को प्रत्याख्यानं तु इदानीं नसंगच्छतो। पूर्वसूदे नित्ताप्रकाहान स्को सेडित्यर्थः साधनीयः। न च स्तु पि
च्छिग्रहणात् निष्ठस्य पापकित्वं स्यादिति वाच्यं तस्य सनर्थत्वात्। अन्यथा स्कः किंत्वस्य वैयर्थ्यापत्ते श्च
निर्दिष्टा इत्येतत् वर्धेयो। पूर्वः स्काचेत्यत्र मान्तु बंधनिर्देशः स्पष्टार्थः। न तु पूर्ज्योनिवृत्त्यर्थः। न च टो इत्वे प्र
त्वात्। इड्विधौ पूर्वः एव निर्दिष्टत्वात् ना वियस्तु द्विः स्पष्टार्थः। लड्विधावनुबंध निर्देशेन प्रस्तु कि पूर्ज्यो
पीडभावा ताथत्वमङ्गलकाध्यानुकस्येति ती उम्ह्येवानच स्पृकः किनीती [illegible] नत्रै काय स्त्यनुवर्त्य एम
नाव। ज्ञ्रूहि पङ्विधौ चार्तिकञ्जता। एकाच श्चेडु पग्रहादिति पर्वपङ्ल द्विः स्पष्टार्थमनुबंधोच्चारणमिति नि ९

त्वा

तें।अस्मिन्नपक्षे योप्रवृत्तः।योपु विनवाविति निष्ठायांभवति।क्त्वायांतुगुलोयोपवित्त्वेस्येव।नक्त्वासेडितिकित्वप्रति
षेधः।नवक्त्वायहणासामर्थ्यान्नतस्यापि यङ्लुकि प्रतिषेधः।तस्योन्नरार्थत्वात्।तस्य...वंश्वस्य निर्देशस्य च निष्ठा
यांचारितार्थत्वादत एव क्त्वाग्रविषयहा विति वा।किंकं संगच्छते।इह किं वितत्रयो इती।तिन्यायेन प्रकृते षुपयोगि
हितंहिरूवोनुःअतएवक्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमितिमाधवोहोजीयोक्तिरपिसंगच्छतेइतिदिक्॥नोपधात्थफां
ताद्वा॥।निष्टेति निर्हिष्टं चानुवृत्तत्वात्॥नकारोपधात्थान्तात्फान्ताच्च परः सेट्क्त्वा किन्नस्याद्वा।ग्रथि
त्वा ग्रंथित्वा गुफित्वा गुंफित्वा॥नोपधात् किं।रिफ कत्थनादौ रेफित्वा।इह रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेति विकल्पोपि
न भवति तेनोपधग्रहणसामर्थ्यात्॥ननु ऋफ ऋंफ हिंसायां अत्राद्यस्याकारोपधत्वात् नोपधग्रहणा
स्यव्यावल्पौलिविति चेन्नैवं अर्फित्वा ऋम्पित्वा ऋफित्वेति त्रैशब्द्यस्य नोपधग्रहणसत्त्वासत्त्वयोरवि
शिष्टत्वात् तथाहि तस्मिन् न क्त्वा सेडिति प्रवृत्ते ऋदुपधस्यापि कित्त्वे सति भवति नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे
ऋम्फित्वा ऋफित्वेति।असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्र प्रवृत्तौ विकल्पप्रवृत्तौ सत्यां नेदं च रूपत्रयं॥वंचि
लुंच्यृतश्च॥एभ्यः सेट् क्त्वा न कित्स्याद्वा॥वंचु गतौ भ्वादिः वंचु प्रलंभने चुरादिः।सोपि गृह्यते।चुरादीनामपि
त्पणपत त्वान्ना वंचित्वा।वचित्वा।उदितो वेति वेद इडभावे तु कित्त्वमस्त्येव वक्त्वा।लुंचु अपनयने।लु

लुंचित्वा।

२ शा॰वृ॰स चित्वा। अनंतरीयऊर्ध्वधातुके विकल्पितत्वान्नदृष्टाप्रावेऽमतित्वा। अर्हित्वा। ह्लेजस्थारणार्थ इकारो वं विलुंची
१० ति। नत्विक। नलोपप्रसंगात। अरिशितिधातुरेवमृत्यर्थ नेनतु अर्रता। पूर्वसूत्रे गतग्रहणेनेह प्रकरणेव
त्वंविना तदंतविधिर्नेतिस्तापितत्वा ता। तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। एभ्यः क्त्वा किद्वा स्यात। काश्यपग्र
हणंपूजार्थं। वेतिप्रक्रमात। नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते विकल्पोयं। तृषित्वा। तर्षित्वा।
मृषतिति स्तायां। मृषित्वा। मर्षित्वा। कृशत दूकरणे। कृशित्वा। कशित्वा। अन्यामते तु क्षपकित्वे वने इ
क तिका वितृकः प्रमादि पाठः। अनित्वात। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च। उश्च इश्च व्यौ। ते उपधे यस्य तस्माद्धला
देरलंतात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा किंतौ स्तः। द्युतित्वा। द्योतित्वा। दिद्युतिषते। दिद्योतिषते। द्युति स्वाप्योरि
ति संप्रसारणं। रलः किं। देवित्वा। दिदेविषति। व्युपधात् किं। वर्तित्वा। विवर्तिषते। हलादेः किं। एषित्वा। एषि
षिषति। इहनित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते। ओतोर्ल्लरिति क्रिणेन सामान्यतः उपधाकार्यस्य द्वित्वत्प्राव
ल्यहापनात। सेट् किं। भुक्त्वा। बुभुक्षते। अग्रहितोहलोपधार्थ। सुपधस्य हलं वृत्याप्य भिचारात। उकारो
त्कस्वदीर्घ प्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति समाहारद्वंद्वः। मोत्रं पंत्वं। अजः इति अच्छावधेः संपेपाति दृश्यतःतत्र न १०
नावसंतेमात्रिकः। विभाषापृष्ठप्रतिवचने हेरिति हेः प्लुतविधानात्। नापि मध्ये स्यपि चेति दीर्घ विधाना

[illegible]त् द्विमात्रिकस्कनांतिः ओमभ्यादान इति प्लुतविधानात् । परिशेषादेकमात्र द्विमात्र त्रिमात्राणां
क्रमः सिद्धः । पत्र· चितत्वा पूर्वं भवेद्ध्रस्वः प्लुतोऽतिसंधितो मतः इति मे नैयः । न ह्याप्यास्थानप्रयुक्तं । यतः अन्यत्रापि एक
मात्रस्य ह्रस्वत्वे त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमिति देवदत्त भमि तिभगवते वहृषि तेई३ चा कृवमेण ॥ स्वेत्यत्रे वेहा विम
त्रेके विह३ इति प्लुतयोनिकालि पिं लिखेति । न त्वामादिकं दीर्घस्पे वो विन्यात् । न द्वयमर्थ उभ्रान्न ध्रुव३ध्रु
वः कालतः परिच्छेदः कोयमस्पसो चकृमाङ्गस्वादिसंतः स्यात् । सेन्नाप्रदेशः ह्रस्वस्पगुणः हे हरे । दीर्घो कितः । ३४
पापचने । वाक्यस्य टेः प्लुतः एहि कृष्ण ३ । अस्यादेतत् उकालोऽज्झ्रस्व इति वाक्यार्थे ह्रस्वे नोकारेण गुणात्वात्स
वर्णग्रहः स्यात् मिवे । एवं सति ह्रस्वसंज्ञा न विदध्यात् तत्र चमसंज्ञयैव सिद्धेः तस्मात्संज्ञार्थसामर्थ्यान्ने ह्रस्ववर्णो
ग्रहः । महासंज्ञाया आद्यर्थ्यात् कालशब्दसामर्थ्यात् । उरजित्सु के पिथ थाकृते ग्रहणाद्यर्थ उकारस्या
स्वाप्यभिधानं । तेन सामर्थ्याद्ध्रस्वशब्दस्य थैः साहचर्यं च न स्थानतः असंभवात् । तानयत्वतः अप्यभिधानतः ।
परिशेषात् कालएवेति सिद्धे कालग्रहणं स्वमात्रानिवपरिच्छेदार्थं । ह्रस्वनद्याः परत्वादिति लिंगाद्वाय
विहितमत्संज्ञानां लोपसंज्ञेव दीर्घप्लुतसंज्ञयोः ह्रस्वसंज्ञाव्याप्ता विकारान्तर्हि किं न घाव्यग्रहणा । नवनियमार्थः ।
सः । विध्यर्थत्वे सावर्ण्यादिति दिक् । यद्वा । अथ ह्रस्वसंज्ञे स्पनुवर्त्यसत्तम्या विपरिणामप्य शह्र संज्ञायाम वर्णग्र

श०त०१२ हणेनेति वाच्यं। नचैवमुदात्तादिसंज्ञाविधायकशास्त्रेण सवर्णग्रहणं स्यादिति वाच्यं। वाक्यस्य टेः प्लुत
११ उदात्त इति लिंगेनाशक्यसंज्ञाया मित्यस्यानित्यत्वात्॥ अचश्च॥ यत्र ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति शब्दैरज्वि
धीयते तत्राच इति पदं पूरणीयं। इको गुणवृद्धी इत्यनेनतथ्यमेतत्। नत्वलोन्त्यस्य शेषोपवादो वा तेन शामा
मषानां दीर्घ इत्यत्र नामादि निरचो विशेषणात्। शाम्यतीत्यादि सिद्धं। ह्रस्वो नपुंसक इत्यत्र तु अजंत स्य
प्रातिपदिकस्येति व्याख्यानात्। अलोन्त्यस्य ह्रस्वः। अतिरि अतिनु। नेह सुवाक्ब्राह्मणकुलं। वाक्यस्य
टेः प्लुत उदात्तः। अत्र टेरित्युक्तिव्याख्यानात् अग्निचीत्। सोमसुत्। अज्झीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तु संज्ञया वि
धानेरिति लभ्यते। नेह। घौः। पंथाः। सः। उच्चैरुदात्तः। ताल्वादिषु सभागवत्सु स्थानेषु वर्णानि ष्पद्यंते। तत्र ऊर्ध्व
भागे निष्पन्नो ऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। प्रदेशाः। आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः। नीचैरनुदात्तः। स्पष्टो। प्रदेशाः। अनुदा
त्तौ सुप्पितावित्यादयः। समाहारः स्वरितः। समाहृतिः समाहारः उदात्तानुदात्तत्वयोरनुधर्मयोर्मेलनं।
२ तद्वानच्स्वरितसंज्ञः स्यात्। सूत्रेऽर्श आद्यच्॥ तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं। अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्य
ते। एकमात्रत्वात् ह्रस्वसिद्धेः तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरितस्य ग्रहणात्। यद्वा। ह्रस्वग्रहणमविवक्षितं एम
तेन स्वरितस्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्धं वा उदात्तं बोध्यं। शिष्टं अनुदात्तं परिशेषात्। क्वचित्तु तस्यैवाचनिकं ११

एकश्रुतिः। तथा च वक्ष्यति शिष्टम्। एकादेश उदात्तेनोदात्तः पूर्वयोः स्वरितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्तात् अर्द्धमात्रा
ह्रस्वमेव वा। अनुदात्तं परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत्। उदात्तं वा प्रचेतोः किं चित्तस्वरितं वा परं परमिति। पूर्व
योः उदात्तानुदात्तयोः। तस्य स्वरितस्य अर्द्धमात्रा उदात्ता उदात्ततरा। स्वतंत्रोदात्ताद् उच्चतरेत्यर्थः। अर्द्ध
मेव वेति हि तीप्रथाव्यो मिश्रायं दीर्घप्लुतयोः स्वरार्धेनेत्यं। मः शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेण
नेत्याह। न चेदिति। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। अत्रायं निष्कर्षः। स्वरितो द्विधा। प्राकृतोऽप्राकृतश्च।
तत्राद्य अनुदात्तात् स्वरुदात्तस्येति विहितः। तद्भेदस्येकश्रुतिर्नियता। अग्निमीले। इत्यत्र इत्यादि। गार्ग्या
दिमतेन अत्राप्यनुदात्ता [illegible]। शेषः द्वितीयस्तु सूत्रोत्तरैर्विहितः। तस्याप्युत्सर्गेण एकश्रुतिः। शेषः
अयं च अरूपत्वः। तेऽचर्धनेतियथा। उदात्तस्वरितपरत्वे तु शेषोऽनुदात्तः। कश्वोऽर्थः। त्याग्रस्य उदात्तत्व
स्य र्वस्याप्राकृतं पूर्वरूपनिष्पन्नस्य दीर्घस्य शेषेण मेशः। उदात्तपूर्वस्य किं। पुनस्ते रमेषो। अत्र विशेषम
नुपपन्नस्वरूपामः। पूर्वरूपनिष्पन्नस्य किं। आग्निमित्त्वे शततो अयमाह नदीर्घान्तरेत। मध्येतके पयेके परस्पारि
चनात् पूर्वे नभागोनीचोमध्येदुदात्तः। रथी रवेति। पुनस्त्वेश्मा। स्वेश्नते सर्वत्र च समाहारः। स्वरिते
निपाणिनीयेलक्षणं निर्वाधं न स्यादित इति विषयविवेकं लक्ष्यायेयावादेशे विशेषशिक्षादिभिर्वाध्यत इति

शब्द° त्निरिक्ता एवं स्थितो ऽर्धह्रस्वमित्यर्धमात्रोपलक्षितो ह्रस्वग्रहणमनंतरमिति तृतीयग्रंथः पूर्वोपस्थितोपि
१२ पीताश्वा कुमवनार्थ्यमाप्येयः अर्धमात्रारित्वरात्ता [redacted] अर्धमात्रातत्रस्तुरात्ता
एकश्रुतिर्वेनिवृत्तिग्रंथोपि विषयभेदेन व्यवस्थयावोधः। अभयत्रापि इरस्त्र यथोपलापर्याली
वननिबंधनइति सुधीभिराकलनीयो इत्नञात्मनवमस्त्री इतगत्कृष्णो हानारवस सनमस्वरितिरु
त्र त्समाइन्नरोपाद्येति घोद्यः तन्नाथ्यवधानपर्यंतेनार्थः किं त्वत्वमात्रेनोदात्तस्वरितोदयमिततस्मि
निषेधलाभानुरोधेन तत्तरअत्रेयडत्पत्तः सामियेनवत्सखी निफलितो ऽर्थः तेनाष्टमिकस्यापि
स्वरितस्पैरविभागकल्पनेनास्पपिंथेशण गारत्रास्तुत्कर्षस्य प्रयोजनेन तत्स्वरेवस्यामः उत्कर्ष
लिंगत्वरेवह्रस्वणोरिति स्त्रेनत्युत्कर्षं विना रेवह्रसणोः स्वरितो लभ्यते। विपारीस्यत्वेना विवृत्त्वा
तानन्तः स्वरितात्पारमिदं काइमिति स्थितं॥॥ एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ॥॥ संबुद्धिः संबोधनार्थं तस्मि
विनएषथी इधोः किं नाहात्वंवपाहकत्रयत्वा धिकयत्व मापेक्षो ग्रणाचं हरास्तुष्ठ्येयतयावोध
नायांका णीभूतवाक्यमेकश्रुतिः स्यात्॥ आगच्छभोमाणवकदेवदत्ता३। स्वराणामविभागेना एष
वस्थानमेकश्रुतिः अत्रस्यस्त्रवाक्यस्पदेरिति स्मुतेनापवादत्वादेकश्रुतिर्वाध्यते। एकश्रुतिस्मृ १२

नाम्पाम वयवभेदेन वाक्ये समुच्चिनाम्बो तूरात्सं बोधनायोत्पते। हरान्किं त्रैस्वर्यमेव॥ तत्राद्युदात्तः उप
सर्गो श्चाभिवर्जमिति फिट्स्वत्रात्। गच्छेति तिङ्। घातः भोः शशी निपातत्वादाद्युदात्तः शेषयोरामंत्रि
त निघातः एकवचने संबुद्धिरिति ह्रस्वि मा सेबुद्धिर्निर्हृयन्तरे। हरारित्यपादानकारका ह्यया यत्क्रिया
पा एवाकांक्षितत्वात्। तेन आगच्छतबाह्मणात्पादावपि भवति॥ यत्तकर्मोपनपत्संबुवेदामहा॥
यत्क्रियायां मंत्रए कल्पतिः सा तत्पादोऽजोपित्वा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं॥
अयांतो स्तिनिवृत्ती। यत्तकर्मणो स्तुक्केः स्वाध्यायकाले वैस्वर्यमेव। जपेत्पादिकि। ममाग्रे वर्चो विहवे
घस्तु। जपो नाम उपांशुप्रयोगो यथान्ने निमयम्पेत्यके। अकरणाभूतोमंत्रस्तत्पत्वेन्पूखवानाम प्रोक्त
शश्लोकाः। तेषु प्रथमस्य प्रमंत्रयोश्चार्याह्वयगच्छतत्ताः त्रिमात्राद्या इत्तरेत्रयोदशानुदात्ताः अर्थोकाराः॥
एतषा श्चला यत्नेन दृत्वर्थेहनी तिवेङ्क्ते स्फुटीकृतं॥ हन्तैतदष्टज्जंकार इति षापिकाः माठः॥ तत्रष ट्
त्वेमांतत्वेच पूजोत स्मृग्णं (जो तिषुप्रामा ख्यतिजैनिनि। एवं ध्वंसमत्रिणे रहावि द्वंत्रिणां पाप्मा
नं संदहेति मे वंधः। एवाद्योगीति पूरणः। निपातस्पन्ये॥ त्र्यैस्तरावावषट्काराः। यत्तकर्मणि वषट्कार
ग्वेस्तरावा स्यादेकश्रुतिर्वा। वषट्शब्देनात्रवौषट्शब्दो लक्ष्यते। तज्ज्यार्थत्वात्। द्वावपि हि स्वता

श०कौ० संबुद्धानस्य हानस्य द्योतकौ वौषडित्येवं तनोक्तं। प्रतिपत्तिलाघवे विमात्रागौरवात् । कार्य एव हांज्ञापकं स
१२ मुदायादपि कार्यत्वं प्रयोगो भवतीति॥ तेन एवकारः इत्यादि सिद्धं ॥ ग्वे: शाद्वैधिकरणात् धानो ऽपि तद्विशिष
म वन क्रियायां वर्त्तते तेन क्रियाप्रकर्षो सामुद्रत्ययः। म्ना तनरो भवतीति फलितोर्थः॥ हि ऐषध्रौषड्वौषडा
वहानामादेरिति सूत्रे गाह्नोष इत्यादेः प्लुतन्यस्तो विहितः तदपेक्षया असमुदात्ततरोऽत्यय विधीयते
। द्वयोरप्ययमुदात्त नरवत्वे के। तदायाज्या तापेक्ष्यः प्रकर्षः। अस्येतस्वार्थिकत्वात् विलयाङ्गः। तत्रो सव मात्र
घस्थमस्यास्तित्वं द्वितीयस्थानेन विधीयते। अत्र प्रकर्षो विवक्षाप्रयत्न एव प्रवक्ता। वषट्कारोऽप्य सर्वत्रोथै
स्तरां वलीयान यदुपायाः तिरुविविता ता॥ सोमस्याग्रे विही वौषट्॥ विभाषा छन्दसि॥ छन्दसि एकश्रुतिर्वा
स्यात् पक्षे त्रैस्वर्यं। संप्रदायाद्व्यवस्थितो विकल्पः तेन बह्वृचानां स्वाध्यायकाले संहितायां त्रैस्वर्यमेव।
ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिः। शाखान्तरेष्वपि यथा संप्रदायं व्यवस्था। अत एव याज्ञवल्क्यादि ब्राह्मणोक्ते स्मृतिनजः प्रश्ने
पात् भाषायामपि ऐच्छिको विकल्पो बोध्यः। तथा च वर्त्तिनायनाहिसू जेभाष्यं। एकश्रुति हिं स्वात्मवी
नाभिस्यादिति। अत एवाभियुक्तानां विरुद्ध स्वरकत्तस्तु मधुङ्क्री शाखा प्रयोगेनस्ति षकाराह निर्मा राम
णां संगच्छते अलं तु सानां पाने तिच। क्षेतो धावनीतिचछ थंवाक्य मिति यस्पशांते भाष्यमपि। काम्य १२

प्रकाशेपि वेरस्वलोके धपरेन विशेषाभावमायहेतुरिति। किमर्थं तर्हि दन्त्योपोत्तमं विभाषाभाषा
यामिति सूत्रमिति चेत्॥ त्रैस्वर्येणाप्यक्रमे पाठिकानुदात्तलाभायेति गृहाण। वेति प्रकृते विभाषाग्रह
णं कुर्वन्नस्तत्रकारोपि तंत्रादिकमभिप्रैति। यत्तु हरदत्तेनोक्तं तं विभाषाग्रहणं यत्तत्कर्मणीत्यस्य निष्ठ
र्थमिति। तन्नित्यां वेरस्मीन्तु केपि तन्त्रिरसोः सिद्धेः अन्यथा। पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः। नत्वज
पादिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोपवादत्वं तिवाच्यम्। एवं हि मति परत्रैव जपादिग्रहणं कुर्यात्। कि
ञ्च वकारो ग्रहणेन। एतेन जहितानाम बेस्त्वान्तत्रमावकाशस्य मन्त्रेषु परेणा बाधः स्यादिति
हरदत्तोक्तं प्रत्युक्तं। सिद्धान्तेपि अह्नहितेषु पाल्वादस्य यासिमाशंकायत कर्मणीति कर्मग्रहणसा
मर्थ्यात्तपूर्वस्मिन्न प्रवृत्तिरिति स्योक्तिः। विरोधात्तापदपि हरदत्तेनोक्तं जपादिपर्युदासेन मंत्राणामे
वग्रहणमिति प्रक्ते विभाषाग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति॥ तरपीदशत्रुहता चेहूषितमस्माभिः। यरपी
हचति कृत्वा गमि ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~

१।२।३· ~~अस्यतो न कल्पते नुमानतश्च स्वरूपतो ऽह मातिस्यतो वातं तस्यापोस्य नेति वचनोविधानेऽस्य त्व~~
१४ ~~त्वक्त्वेत्रापमेति वाससतौ कल्पान्तेऽन्~~ मीतरूपायपरोक्कृतावराहृतं न तत्कल्पाध्यापुरुकसंश
राद्य विहृदं। छंदसो ग्रहणा वेदस्याप्पा रूर्वंच॥ छंदस्तिय्यवस्थितोऽन्यत्रैछिकत्वति विकल्पस्यापो वैषम्यं ह
च पिहितं हितता। नच लोके विकल्पस्य वृत्तिरूना तुक्तन्वो रमोऽवस पिकत्वंवाच्यं।भाष्यादिसंमतेरुक्त
त्वात्। छेतरस्यारेर्द्दति हन्तापि तत्र तत्रोराह्रतन्वाद्य। इत रत्यम्म हृदिर्मित्यं तोराततः। छेतरनितस
को रात्र मितिकथं तत्र एतस्मरणीतं त्रं स्मारितिदिक॥ नत्वग्रस्मापायास्वरितम्पत्रूरातः। स्वत्रसापा
त्मेतिगरेयतत्कर्मणीति विभाषावं स्मीति चपाशाएकश्रुतिर्नस्यात्स्वरित्स्योदात्तस्थसात्।
नितरांगद्यतरतिनिगारूपाप्रत्यायनार्थमुक्तेः पद्यमानःपाद्वंधरहितोयत्तु मंत्रविशेषः अपास्य
धेहिगारिर्वत्रंते।पथागद्यमिति।मो गस्तरेतिकर्मणपथ। स्वत्रसापाशद्वीपरिलिक्कस्वलिंगएव
तद्दतिनिगदेति निरूत्सः। स्वत्रसापोरंगागवहरिकायागत्वमेधातिथेर्मेषवृषणा यस्मेनेगोएव
त्कंस्त्रि हल्याय्येजारकौशिकवास्यायेगो तम नुवाणधः स्वत्या मागवमघवन्।। स्वत्रसापिमा एम
धुरितियन्न। तिस्वात्स्वरितः। तस्यटापासहेकादशस्वरितातु रात्रयोरां नपत्स्विरितःपनोमि १४

निपातनमों शो देन श्रीमाङोष्ठी त्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवा एकादेशस्यत्तेनोदात्तइत्युदात्त
विधिस्तु नेह प्रवर्तते। अनुदात्तस्य तु स्वरितः। ततः स्वरितस्यैव दात्तइति प्रकृतसूत्रेणोदात्तः इति छ
कारकेयवहारस्तारुयः। वक्तव्ये तु मेरं पुरुषः एकादेश उदात्तेने न त्वत्रानुदात्तानुदात्तस्य प्रमाणाभावा
त्। क्वावरं मरुतस्य श्रोत्रपादाद्य। अत एव प्रातिशाख्ये उदात्तावन्ये कीभावे उदात्ते संधौ स्व म
अनुदात्ते रये पुनः स्वरितः स्वरितोपधेरित्युक्तं। इह हि पूर्वार्धे अनुदात्तग्रहणमकुर्वतानुदात्तेस्व
कुर्वता। पुनः शब्देन पूर्वोक्तपरमे वाक्यतः स्पष्ट एवोक्तः आशयः यत्तु तस्मादित्यनिसृत्ते स्वरितो
दात्तार्थे च निवातिकेयः सिद्धः स्वरितः सवर्णस्य रूपा इति भाष्यं तम्मो दिवादमात्रे निष्कर्षे तु देव
णो रिति पूर्वस्वरितस्य तदात्तत्वमपि न वक्तव्यसुत्कर्षेणापक्रमेवेत्यवधेयं॥ इदं सेत्यामन्त्रितमाधुदात्तं
आष्टमिको निघातस्तु सिन्नवाक्यन्याञ्चभवति॥ द्वितीयो वर्णोनुदात्तः। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरि
त तत्वप्राप्ते नोदात्तः। नचाष्टमिकृते स्वरितस्यासिद्धत्वे। एवं त्वकोऽस्तल्लक्षणान्तरस्तुकत्वात्। अत एवा
ष्टमिकनुदात्ते के शेषनिघातोपि नाप्यशो हेतु परस्य परत्वात्तु परिभाषापाककत्वायामसिद्धत्वेन
वर्तमानाभावात्तेन द्वावप्युदात्तौ आद्युदात्तः। ततः परस्योदात्ता द्वदात्तस्य स्वरितः इति स्वरिते

तू

शब्दप्रब स्यानेनोदात्तः। बकाराकारोनुदात्तः। नवत्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः। शंकः। शकरणोल्क
र्वर्णस्यासिद्धत्वात्। हरिवआगच्छेत्यत्रोक्तप्रक्रियया चत्वारोनुदात्ताः। वकारबकारावनुदात्तौ॥
१५ मेधातिथेरिति मध्यतस्य पतंगवद्भावः। आमंत्रिताद्युदात्तः। धाशब्दस्योदात्तात्परितिस्वरितत्वेऽन्ते
नोदात्ताः। तत्र चत्वारोनुदात्ताः। हृषीति पूर्ववंद्यावुदात्तौ। पंचानुदात्ताः। इत्याधीवंतमिति। अरदा
अभीमिति। वृक्ष इ॰ मंत्रावत्रानुसंधेयौ। तेन पतंगवद्भावेज्यजीभ्यां सामर्थ्यस्फुटीभवति। गौरेपन्न
गौ स्वस्वस्कंदतीति विग्रहः। सरोगौरोयथादिवेति मंत्रवगोता। पूर्ववंद्यावुदात्तौ। ततस्त्रयोनुदा त
त्ताः। आहेत्युदात्तौ। चत्वारोनुदात्ताः। कोशीत्युदात्तौ। चत्वारोनुदात्ताः। गोतेत्युदात्तौ। चत्वारोनु
दात्ताः। घृतस्युदात्तौ। स्वस्याभित्यनेनोदात्तौ। संतायोसमजेतिकप्पो विधानेऽदात्तस्त्युदात्तौ। आ
गोतिद्यावुदात्तौ। चत्वारोनुदात्ताः। अन्यवालिंकानि। अमाविस्पनः। तस्मिन्नेवनिगडे प्रथमांत
स्यांतरुदात्तः स्याता गार्ग्यो यजते। जितवरे गोसामञा आद्युदात्तोऽन्ते न चाध्यते। अस्मदृष्ट्येत्यंतः प
र्णतस्याविप्राघते। तासे। पिता यजते स्यांतस्योपोन्नमं च वा ईतं। तेन द्यावुदात्तौ गार्ग्यस्य पिता एप
यजते। वा नामधेयस्य। स्यांतस्य नामधेयस्य ऽच्योन्नमसुदात्तं वा स्यात्। तारेवदत्तस्य पिता यजते। १५

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ।। स्वरितस्यानुदात्त इति पूर्वसूत्रशेषमध्याहारमपवादः। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदा
त्तः स्यात सुब्रह्मण्यायां देवा ब्रह्माण आगच्छत। इह योरामंत्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदा
त्तस्य स्वरितः तस्यानेनानुदात्तः द्वितीयस्याष्टमिकोनिघातस्तन्न भवति। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानव
दिति पदात्परत्वाभावात्। ननु प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात्। एतद् देवा ब्रह्माण इति सामाना
धिकरण्येनान्वयाच्चलेनेतन्मते विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानवत्त्वाद्द्वितीयस्य
निघातः प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु चकारस्येव। तथा च भाष्ये देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति
या दैव्यः ब्रह्मणश्च इति हि पाठः कस्याश्चौद्वावेको वेति। विकल्पाभिप्रायेण। तत्र द्वितीयपदे दैवकृतसूत्रे ब्रह्म
ग्रहणेन कर्तुं आमस्वरितात्संहितायामनुदात्तानां। स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात् संहिता
यां। इमं मे गंगे यमुने सरस्वति। अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनं तेनैकस्य द्वयोर्वा भवत्येव। संहिता
ग्रहणं ज्ञापकं अन्यत्र पंचमीति। हे शोकारोनमवधार्यकरुति। तेन तिङ् तिङ इति निघातः पदपाठे
न भवति। अग्निं ईळे पुरुहूतत्वादौ तु अग्र हे विभवत्येकश्रुतिः। यथार्थधीः समानानामिति प्रतिशेषा
त्। इति शाखायामस्य बहुकुलपुरुहूत इति पुरुहूतस्यादौ न भवति यथा अग्र हेत्वनाम्नां तादिति प्रातिशाख्ये

शवृप२ विशेषणवचनात् । एवं श्वेतवाविस्यादावपि यद्यादीनां तु सुदात्तानामिति तिसिधादिति दिक् ॥ ज्यादात्तस्व
१ष्टु रितपरस्य सन्नतरः । ज्यात्तस्वरितौ परो यस्मात् तथाभूतस्यानुदात्तस्य अनुदात्ततरः स्यात् । अग्निर्मीके
न्या । ण्याहेतता इमेमेदति मेत्रे शरस्य पादादित्वेन निघाताभावात् एधुदात्तत्वात् श्लिम्य रेमस्वती
तीक्ता रस्य सन्नतरस्य न ते । एकश्रुति रेव तत्प्राप्नोति । न च सूत्र्याग्ने ष्कर्षेणासिद्धत्वात्सन्नतरतायोगा
ता उक्तं हि पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽप्यावादुत्सर्गस्येति । सत्पेनसुनेदृत्पत्रनेतियो गविभाषा
ड्डिःस्त्र गान्नत्वोषः । देवदत्तन्मतत्वन्यधी वेतिपूर्वेदृदप्रतिषेधे ज्यात्तस्वरितयोर्पणा त्यर्चत्वं कास्वरितःपू ३
र्वस्य सन्नतरं प्रतिनासिद्धः ॥ प्रकरणोत्कर्षोत्ता ॥ अथ लिङ्गस्त्रं प्रातिपदिकस्त्राणि व्याख्यायन्ते ॥
फिषोन्तउदात्तः फिषइति प्रातिपदिकस्य प्राचां संज्ञा फिषोन्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः । पाठलापालिकाबा
साग्रहयोनो । एतस्यो नाम तात्उदात्तः स्यात् । पास्ता । लबार्वंतस्तिसा मेऽश्यपालिकाः । ह त्रविशेषणद
हाविद्याघृत । अंवायोमाता । उनवेतानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । साग । स मुद्रः ल घा वंतस्तिसाप्ते गेहा एम
योनामहिस्यौ गेहं गृहान विद्यपस्ते तिसास्त्रे अहियौ किं । शाला । स्त्रत एवंप ये ता सास्नापकाबा १४
लाघा वृक्षाद्युदात्तः । गुदस्य वा । अतउदात्तः स्यान्न हि यांगुदा अहियौ किं । आंजे स्पस्ते गुदा सम्यः स्वा २६

गशियमन्हेतानामित्यंतरंगमाद्युदात्तत्वं तत्तष्टापाध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्यानित्यस्त्रीलिंगस्य धकारप्रकार
श्रूर्वीयोत्योचूस्तउदात्तः।श्रेतर्षा।स्त्रीविषयवर्णानाम्नामितिषाष्ठी।व्याख्यामायाजायाय्योतस्यांत्पात्सू
वैमित्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेस्त्रीनिकिं।बात्यं।वहिबहुलीयोयम्चेतियज्ञं तत्वाद्युदात्तत्वे।विषयग्र
हणं किं।इभ्या।इतिपा।यतोभावस्त्याद्युदात्तद्भ्यश्वरुः।इतिपशारक्लयातस्योत्पात्सूर्वमितिमध्यो
दात्तः।खांतम्पाश्मादेः।नखं।उखा।हुखं।रुः।वं।नखस्यस्वांगशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते ग्व्रुवानाम
यवाश्वारिपाकार्थयातिकेनिमित्तोभोङविशेषः तस्य कृतिमन्वातवस्युवर्तीकृशिमाख्येचेहित्सु
वर्णस्योदात्तत्वेप्राप्ते सुवरुवयोर्नविषयस्येतिषाष्ठी।अस्मादेः किं।शिवा।सुवे।सुरवप्पौ।शिया स्वां
मितिनविषयस्येतिषाआद्युदात्तत्वं।शिखायामक्रदीर्घातततयास्वांगशिटामित्यस्याप्राप्तावपिअश्मा
देरितिपर्युदासेनाद्युदात्तत्वं प्राप्यते।नथाश्वशीङः रवांनिकृस्पष्ट्री।तिगणादिषुनित्यप्रकं।वल्कत
वल्कतेदेवशाणं।शंखौनिधौक्लनाटास्थीतिकोशादस्थिवाचकस्यस्वांगशिटामित्यादासञ्चस्य
व्याहत्याचारितोर्थस्पर्शमाहेरित्यस्यनापकन्यायोगाताहिष्वत्तारतिशत्यांतानां।एषामंतउदा
त्तःस्याता।अतिशायेनचबुलोवंहिष्ठः।किंवाद्युदात्तेषाप्तो।वहिष्ठेरष्टः।स्वहताराथेनयइंहिष्ठेना
हो१

दक्षिणः सरलोदारपरच्छंदानुवर्त्तिषिति कोशः। स्वांगाख्यायामादिर्वा। इह दक्षिणस्याद्यंतोपर्याये णोदात्तोस्तः ४

६।१।२ गति विस्पष्टेत्स्यादेव्यत्ययाद्याद्युदात्तं। संवत्सरः। अव्यय पूर्वपद प्रकृतिस्वरोऽवबाध्यते। समप्रतिः। अशी
तिः। लघावंतरनिप्राप्ते चत्वारिंशता इहापि शायते। अभूत्वानाथ प्रथमस्यापीः। अव्ययपूर्वपदप्रकृ
१७ तिस्वरो बाध्यते। दाक्षिणस्य साधौ। अंतश्चोदात्तः स्यात्। साध्वीकि। व्यवस्थायां सर्वनामतया सांगति
तामित्याद्युदात्तोयथास्यात्। अर्थांतरे तु लघावंतरनिगुरूदात्तः। दक्षिणो वाहः। आख्यायहणं किं
। दक्षस्य खमासी नस्यवामपाणिर्दक्षिणो भवति। छंदसि च। अस्वांगार्थमिदं। दक्षिणाः। इह पर्या
येणाद्यंतावुदात्तौ। कृष्णस्यामृगाख्याचेत्। वर्णानां तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते नित्यदात्तो विधीयते। कृ
ष्णानां व्रीहीणां कृष्णो नोनावहघनः। मृगाख्यायां तु। कृष्णोरत्नः। वा नामधेयस्य। कृष्णस्त्वेवा स्य ६
अर्थं वा कृष्णो आश्विना। कृष्णवक्रसिः। शुक्लगौरयोरादिः। नित्यसतांनः स्यादित्येके। वित्सन्तवर्ण
नरनितःसर्फः। सरीगौरो यथापि वैवंस्यत्रौ नोदात्तस्वरशोभातः। अंगुष्ठोदकव कवशानां छंदस्यन्तः। अं
गुष्ठस्य स्वांगानामकुर्वादीनामिति दितीयस्मोदात्तत्वे प्राप्ते तोदात्तार्थमारंभः। वशायहणं नि
पमार्थं। छंदस्यपि चेतिनेतजोकेआद्युदात्तत्वेत्पाकुः। पृष्ठस्य। छंदस्यनन्तोदात्तः स्यात्। वा भाषा। राज
पृष्ठं। अर्जुनस्य तृणाख्याचेत्। अनर्वन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः। अर्पसस्वाख्याचेत्। पीत १७

म्या१ यौ२

स्यांतपात्पूर्वमिति यततो नावरूणति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनं। आशायाश्च दिगाख्या चेत्। दिगाख्यो व्यावृत्त्यर्थमि
दं। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इंद्र आशाभ्यस्परि। नक्षत्राणामाब्विषयाणां। अंत उदा
त्तः स्यात्। आश्लेषानुराधादीनां लघावंत इति प्राप्ते ज्येष्ठा श्रविष्ठा धनिष्ठानां इष्ठन्नंतत्वेनाद्युदात्ते प्रा
प्ते वचनं। न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्। अंत उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रं। केचित्तु कुपूर्वीयस्याप्त द्वि
षयाणामिति नियमार्थमाय आर्द्रिका बहुलिकेत्यत्रापि अंतोदात्तो नेत्याहुः। घृतादीनां च। अंत उदात्तः। घृ
तमिति सिद्धे। आकृतिगणोऽयं। ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि। अंत उदात्तः स्यात्। ज्येष्ठ आह चमसा। कनिष्ठ आह।
वयसि किं। ज्येष्ठः श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पिष्ठः। इह नित्वादाद्युदात्त एव। बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा। अनयोरंतः
स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः॥१॥ अथादिः प्राक् शकटेः। अधिकारोऽयं।
शकटिशकट्योरिति यावत्। ह्रस्वांतस्य स्त्रीविषयस्यादिरुदात्तः स्यात्। बलिः। तनुः। नब्विषयस्या
निसंतस्य। वनं। वनेन वायः। इसंतस्य तु सर्पिः। नपुंसकं। तृणधान्यानां च द्व्यषां। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। का
शाः। माषाः। तिलाः। बह्वचां तु गोधूमाः। त्रः संख्यायाः। पंच। स्वांगशिटामदंतानां। शिटः सर्वनाम। कर्णः।
ओष्ठः। विश्वः। प्राणिनां कुपूर्वं। कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। शुकेषमे। प्राणिनां किं। उ

शब्दप्रवेश उदर्कावखसुवर्णा कृत्रिमाख्या चेता खयि परि पूर्वेभ्य दर्भात्पूर्व आ रिफ्ल्य सवर्णमुदात्तं स्यात ॥ कंडूकः ऊन वनिना
१८ नां ऊनाव रूणां वो रिशादसं ॥ ऋ ॥ वसामृत ॥ वनपीवानं मेषा वर्णानांत सतिनिर्नां तानां ॥ आ विरुद्दात्रं ॥ एत
हरिणाः शितिः ॥ पृश्निः ॥ हरितो ॥ रूपाणि तस्प रूपवमनृत्याछी स्पेत्र दर्भं रूपाणि तस्यादि भूतं रूपसुदात्तं स्यात ॥ मुनिः
अत्र स्यादे वृनस्प ॥ आदि रुद्दात्रं ॥ तस्यनादः देव नेतत्र इ्रेमार्दी यः ॥ अर्धस्यासमघोतने ॥ अर्धघोषाम स्यासमं
शकृत अर्धं पिप्पल्याः ॥ पीनद्वार्थानां ॥ आ विरुद्दात्तं पी तडुः ॥ मरलः ॥ यामादीनां च ॥ आम ॥ सोमः ॥ याम ॥ लवं
तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ स्फिगं त स्येतिपाठे स्फिगिति लुपः शाखा मेत्ताचेवक्केवा ॥ नह्यत्र पर्वत वि शेषस्या ग्रष्म
हम हिक्षाणां ॥ एषामुपमेय नाम्रा मादिरुद्दात्तं ॥ नालइ वनालः ॥ मेरु रिव मेरुः ॥ व्याघ्रः ॥ सिंहः ॥ महिषः ॥ गज विशे
षस्य पक्वाचे तायमवा छत्रः ॥ आंगन्दी हरणां ॥ अंगाः प्रत्सुहाहाणां ॥ नघा वंते हयोश्च व ह्लषा गुरुः ॥ अते तनु वो
ह योश्च लव्वोः सतोः वह्लकस्य गुरुः ॥ विरुद्दात्तं ॥ कल्याणां ॥ कोलाहलः ॥ इह गुरुणां मध्येय आदि रित्य र्था नि
षेतः ॥ तेन वृषाकपि स्थिनत्र्य पूर्वेशि वज्रावे नादिभृ ते सिद्धे ॥ तेन हृ षाकपपग्नी त्यादि सिद्धे स्याहस्या दित्र थान
विरुध्यंते ॥ स्त्री विषय वर्णा नुपूर्वाणां ॥ एषां त्रयाणामादि रुद्दात्तं ॥ स्त्री वि षया मल्लिका ॥ वर्णा ॥ श्येनी हरिणी ॥ अनु राम
शब्दा सर्वाल्पियांते स्तुषर्वा ॥ न ह्यत्र शकुनी नां च न बुपूर्वे ॥ पूर्वे तदृदात्तं स्यात ॥ कुक्कुटः ॥ तित्तिरिः ॥ नत्वाणपा ॥ १८

त्पोषां। यथा लक्ष्मणोषा प्रसूता त्वंना। वर्षतः। कुवल्लामः। धान्यानां च स्व्यं ह्यानानां। आदिरुढत्वात्। कांतनश्पामा
का:। षांत:। मोषाः। जनपदशब्दानाम षांतानां। केकयस्य हयादीनाम संयुक्तलांतानां मंतः॥ हयेति हलः संता
पलले। शंललं। हयादीनां किं। एकतः। असंयुक्तेति किं। मल्लः। इगांतानां वह्यषां। आदिरुढत्वात्। कृषि॥ ॥इ
ति द्वितीयः पादः॥ अथ द्वितीयं प्रागीषांता ईषांत स्पहलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः। त्र्यषांप्राग्भक
रांता मकरवरूढेत्यतः प्राक् अपचामित्यधिकारः। स्वांगानां मकुर्वादीनां। कवर्गरिफवकारादीवर्णोपित्वात्
चां स्वांगानां द्वितीयमुदात्तं। लबाटं कुर्वादीनां त्वक्पोलः। रसनां। व इत्वामादीनां चास्यचां द्वितीयमुदात्तं।
मनयाः। मकरः। शाढीनां शाकानां। शीतन्यापाशतपुष्पा। पांतानां गुर्वादीनां। पादयः। आतपः। लघ्वादीनां
त्वां अनूपं। द्रवान्तानीधं। युनान्यापयेतानां। सुनादित्रितयांतानां द्वितीयमुदात्तं। सुतान्युतं। अनिध्मनिः
त्रणि विपणिः। मकरवरूपारेवत विनत्तेत्वां। निदाताकलोमाका। मापे एकाशी नामारिवीः। एषामा
दि द्वितीयोदात्तः। मकरः। वरूदस्पाटि। वेरमिचा अमकरायथत्र्यारं भोल सातुमारत्वादि द्वितीयं वो
दात्तं नैय। कर्दमादीनां च। आदिद्वितीयं वोदात्तं। कर्दमः। स्तुगंधितेजनस्पतेवा। आदिर्द्वितीयं तेश वृश्चितिन
यः पर्यायेणोदात्तावस्तुगंधितेजनाः। उतपः फणांतानां आदिर्द्वितीयं वोदात्तं। राजादनफलं। पांत स्पां स्प

शबृ॰प्र॰ स्यात्पूर्वे। कुलाग्रं। प्रोतस्य च नालघुनी। नाशिकोलप्र्च ज्ञसंज्ञेस्तः। मना था। मपा। शिशुमारोदुंवरबलीवर्द
१९ ष्ठा रपुरूरवसां च। अंस्यात्वं वसुरान्ते। हितीयंवा सांकाश्यकापिल्यनासिक्यदार्वाघाटानां। हितीय सुरान्ते
वा। सांकाश्यमित्यादि। ईषांतस्य हयादेरादिर्वा। हयादे हेलादे। हलीषा। लांगलीषा। शीरदाशेरकपाल
फलालशैवालश्यामाकशारी रशोरावहरूपहिरण्यपाण्ड्यपल्पदेवराणां। एषामादिरुदात्तः स्यात। महिष
षाढ्योर्जायेष्टकाख्यायां चेत। आदिरुदात्तः। महिषी। जाया। अषाढा। उपदधाति॥ ॥तृतीयः पादः॥ शकटि
शकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण। उदात्तं। शकटिः शकटी॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य। अन्तरमक्षरं
मेणोदात्तं। गोष्ठजः॥ ब्राह्मणः। अन्यत्र गोष्ठजः पशुः॥ कुरुद्वतरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः। पारावत
स्यो पोत्तमवर्जं। शेषं क्रमेणोदात्तं। पारावतः। धूम्रजानुमञ्जुकेशकालवालस्थालीपाकानामघूज
लघ्वानो। एषां चतुर्णां धूम्र... शतुरो वर्जं द्वितीयाक्षराणि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजानुः। मुंजकेशः। का
लवालः। स्थालीपाकः। कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि। कपिकेशः। हरिकेशः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ। स्पष्टं। एव
न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः स्वरितः स्यात। तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः स्वरितः १९
स्या। तिल्यानां भवनं क्षेत्रं तिल्यं। यतोऽनावः तिप्रासे वित्वच्छि सर्वोऽपि॥ छंदसि। अंतःस्वरितो नित्यवत्सम

सिमेत्यनुत्वानिप्लीकृत्व ता। अंतनत्त्वाः पद्यपन्। नमंता मन्यके सभे सिमस्मै। सिमस्याथर्वणींतउदात्तः। आथर्वणा
इति षा पिकं। नत्रहहम्पेत्पैवं पूर्ववा॥ तैनवासस्नुनेसि पस्मा इत्स्मु दैपि भवत्येव॥ निपाता आद्युदात्ताः स्वा
हा। उपसर्गा आभिवर्जं। एवादीनामंतः। एव। एवं। नूनं। सह ते पुत्रसूरिभिः। सहापहस्पत्नीपि सह स्मस्प इति प्रक
रणोपहणा। स्वाद्युदात्तनरति तेषां चः। नवित्यं। वावादीनामुभावुदात्तौ। वभौ ग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्ज
मित्यस्य वाधाय। चादयोऽनुदात्ताः। स्म। ह। यथेति पादांते। तन्नेमिमृभवो यथा॥ पादांते किं। यथानो अदितिः
करत्। प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यांत उदात्तः। पटुपटुः। शेषं सर्वमनुदात्तं। शेष मित्यादिद्विरुक्तस्य पर
मित्यर्थः प्रभार्थं। दिवेदिवे। इति शांतनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः॥ ॥ प्रासंगिकं स
माप्य प्रकृतमनुसरामः॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः। एकालप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशा वे
रपृक्तस्येत्यादयः। एक इति किमर्थं। निपातन एकाजित्येकग्रहणेन वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति ज्ञापनेऽपि
अल्ग्रहणसामर्थ्याद्द्व्यादिव्यक्तिपरत्वात् किं चास्त्रमेवेदं स्यार्थं। अपृक्तप्रदेशे हल्ग्रहणेनैव सिद्धे। न
च सुरांस्ववनोतीति सुरास्वत्॥ न माच इणाः स्वरादित्यत्र धात्ववयवस्य प्लुलोपः स्यादिति वाच्यं। प्रत्यया प्रत्यय
परिभाषया गतार्थत्वात्। विभक्तिसाहचर्याश्रययथा सूत्रारंभेपि तिप्रसाहचर्यात् रपिति ङ एवग्रहण

शब्दप्र र मैत्रीदिति निषिद्धो न भवति। वेरङ्कमित्यत्र तु वकारेकारयोरन्यतरस्यानुनासिकमाश्रित्य पृथग्ग्रहणं कृतं व्याख्याम्
१० त एव। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ समानाधिकरणावयवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात्॥ मं
त्राप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयेत्यादयः॥ समानाधिकरणे पदे आश्रयत्वेन स्तोऽस्येत्यर्शआद्यच्। यत्तु पूर्वकाले
केति प्रकरणस्थं तेन कर्मधारयश्चेति कृतवान् तत्तु सुपानुवृत्त्या पर्याये लब्धे चकारस्तु तिष्ठेत्यादाविव समुच्चयः
साध्यते तदेवं सूत्रं न शक्यमकर्तुम्॥॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥॥ समासविधायकशास्त्रे समासः ता
दर्थ्यात्। समस्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वा। तत्र प्रथमया यन्निर्दिश्यते तदुपसर्जनं स्यात्। द्वितीया श्रितादिभिः क
सं ष्टश्रितः। महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वार्थम्। लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः। तेन राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्य
त्रोभयोः षष्ठीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि राज्ञ एवोपसर्जनत्वं न तु कुमार्याः। तेन कुमारीशब्दस्य न पूर्वनि
पातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। न च राज्ञः कुमारीति प्रथमान्तेनैव विग्रह इति भ्रमितव्यम्। मूलाभावात्। तथा
च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तमीति सूत्रे एकारकस्य परमकारकेणोत्पादावति प्रसङ्गमाशङ्क्य लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषाबलेन समाहितं भाष्ये। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे विभाष्यकैयटयोः स्पष्टमेतत्। प्र राम
थमान्तेनैव विग्रह इति नियमो नास्तीति। परिनिष्ठितविभक्त्यैव विग्रहस्योचितत्वाच्च। अत एव द्वारा गुणोनि १०

समानाधिकरणे न षष्ठीसमासनिषेधोपि संगच्छते॥ अत एव चैकविभक्तिचापूर्वनिपात इत्यस्य विषयला
भः स्यादेतत्। उक्तरीत्या सूत्रभाष्यादिस्वरसान्न्यायाद्वा द्वितीयाद्यंततया परिनिष्ठितस्य प्रथमांतेन विग्रहो
नास्तीत्येवोच्यतां तत्किमुच्यते। नियमो नास्तीति॥ सत्यं॥ अस्ति तत्राप्यानेवने। तथाहि। राजकुमार्या इत्या
देः परिनिष्ठितस्यार्थप्रदर्शनपरे लौकिके विग्रहवाक्ये प्रकृतिभागमात्रं व्याख्येयं न तु समासोत्तरविभ
क्तिरपि। न हि षष्ठी षष्ठ्या व्याख्येया। किंत्वनुवादमात्रं तत्। तत्र पारिभाषिकार्थमात्रव्याविर्भावायोप्र
थमया विग्रहः केन वार्यते। अत एवाहरीतकीं भुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीमित्यादि प्रयोगाः सं
गच्छंते। मातेति प्रथमांतेन समासे बाधकाभावात्। अत एव पचतीति पाचकः स्वं पाचकमित्याद्यपि
सम्यगेवेति दिक्॥ तस्माद्द्वितीयाद्यंतस्य परिनिष्ठितस्य प्रथमया परिनिष्ठितया वा विग्रहो न तूभ
यभिन्नयेति निष्कर्षः। स्यादेतत्॥ यद्यप्यर्थसंबंधेपि पाचकहंसको गोगामिनीत्यादिषु विशेष्यपूर्व
निपातो न स्यादिति चेन्न। हंसारकनामकं जरैः पूज्यमानं चतुष्पादो गामित्यादौ विधिवाक्ये प्रथ
मानिर्देशस्यानन्यार्थत्वाद्दोषः। तस्मात्तानि संभवे व्यवस्थापकमच्चर्थत्वमिति स्थितं। एकविभ
क्तिचापूर्वनिपाते। अथाधिकारादिह समासार्थमलौकिकविग्रहवाक्यं समासः। तत्र विशेष्यसमर्पके

श०द०प्र पदेषु योगभेदादनेकविभक्तियुक्ते विषयत्रि[illegible]पतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्पूर्वनिपातेन रस्मिका
२१ यी। अतिक्रांतो मालामतिमालः। इहातिक्रांतमतिक्रांतेनेत्यादिक्रमेण समस्तविभक्तियोगेपि मालाशब्द
स्य द्वितीयान्नियमात्संज्ञायां सत्यां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। एवं निष्कौशाम्बिः। एकविभक्तावषष्ठ्यंतव
चनं। नेह। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली। नन्वेवं पंचखट्वी न सिध्येत् समासे। अत एव संज्ञापूर्वकत्वादप्यवस्थि
तविभाषाश्रयणेनवा अर्धपिप्पलीत्याद्यपि च्छ्वाः षष्ठ्यंतेति वार्तिकेनाद्विसामिति प्रमाणिकाः। भाष्यस्था
प्यत्रैव तात्पर्यं॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे षष्ठमाह्निकं॥ अर्थवदधा
तुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ डित्थादीन्व्युत्पन्नान्पुरस्कृत्य अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेदमेव तत्प्रापकं। यत्तु व्युत्प
त्तिपक्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तं। तन्न। तत्र विशिष्टरूपादिकल्पनसंभवादिति
बोध्यं। अर्थवत् किं। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत्। स्यादेतत्। विशिष्टरूपोपादानेन विषयतया
अर्थवत्परिभाषायाः इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धं। न च अधीनेयाव[illegible]क इत्यादे
रुक्तौ निरर्थकत्वेपि धातुप्रत्यययोस्तद्भिन्नवाच्यं। अनुदात्तादिष्ववस्थायेइरु एवार्थवत्त्वस्वीकारात्। तथा एप
छिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वात् तन्न चेदं कल्पनामात्रमिति वाच्यं। डित्थादावपि तथात्वात् तदुक्तं हि अर्थेन २१

व

ज्ञानोपपद्यते केवलेनावचनात् । निर्दिष्टत्वाच्च यस्मात्तिरिक्ताम्प्रामिति । कच्चिन्नाम्प्रामिति हि नरर्थो । वर्मकृतना
पदस्फोटस्य वाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्त्वात् मतं । उभयार्थेमर्थवद्ग्रहणात् । इह तु स्पष्टार्थं । अधातुः किं । अहन्
नलोपो माभूत् । नचस्तुपोधातुग्रहणात्तधातोर्न्नेयं संज्ञेतिवाच्यं । इष्टेनाद्यन्तेद्व्यादौ प्रत्ययान्तेधातुग्रह
णास्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किं । पचतीति तिबो माभूत् । सुपो श्रवणं । नचैवं नदं ते सुप्यतिव्याप्तिता
दवस्थं । अस्मात् सूत्रेत द्विनग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्भिन्नानां नाम वनत्वेन पाठ्योनानामिति । नव
न त्रापि संज्ञाविधित्वेनतदन्तग्रहणादुत्तमि मितिवाच्यं । अर्थवदिति त्तुद्यत्र सामर्थ्यान्नास्ति हेः प्रशंसायां
हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगेपि हि त्वं च प्रशंसार्थः । अधातुरप्रत्ययाविति सिद्धेन
योपादानं स्पष्टार्थं महासंज्ञाकरणं प्राचीनमनुरोधात् । कृत्तद्धितसमासाश्च । अर्थवंत एते प्रातिपदि
कसंज्ञाः स्युः । विशेषणानामन्यार्थं सर्वत्र विधिः । नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृदन्ततद्धितानां वाक्यार्थो लि
। कृतपूर्वंगतिलम्पस्तु अप्रशस्तः सं । मितद्वितीय अत्राधातुरितिपर्युदासेषामिकर्णार्थ्यं । इत्यत्र तद्धि
तानामेवेति नियमेन निरासेषामेव मविहितत्वाभ्यग्रहणेन सागुण्क्रमेव बाध्यते नतु समासस्य ग्रह
णाकृते नियमोपितेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्यन भवति ।

श॰शे॰ नतु बाध्यसामान्यचिंतायां समास नियमो पि बाध्येत विशेष चिंतायां तु मध्येपवादन्यायावतारात्र
२२ इति नियमो पि न बाध्येतेति चेत् । सत्यं अयं एव हेतुः । नचवाक्येति प्रसंगः । शब्दाधिकारमाश्रित्य
हार्थवद्वचनेनैकार्थीभावविशिष्टस्यैव । अतिशयेन तु प्रयोगात् । वृत्तसमानात्रीत्या प्रत्ययः इति नि
षेधः अस्मयां न परः इति पक्षे तु मध्येपवादन्यायात्तद्वैष सिद्धिः । तद्धितः । औपगवः । अत्रातेन पूर्व
गावा संज्ञा । नियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एवं स
मासे पि । न वा समर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यं । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्यैवोक्तत्वा
त् । असमर्थानां नहि कथं संज्ञेति चेत् । धर्मियाह कमानादेवेति गृह्याणां । अस्य चलान्थ्यो क्षि
क्षिना हि समासे उपपदं देक्तुं विधीयते । उपपदं च महासंज्ञाकरणबलात् क्षिभ क्यंतमेव । निष्कास्य
ते समासग्रहणं नियमार्थं महासंज्ञाकरणस्य मंत्रा निवर्तयतीति स्थितं । नियमश्च सजातीयापेक्षः । य
त्र पूर्वभागः पदं अन्तरस्य पदस्य पभिन्नः तादृशस्य समुदायस्य चेत्स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । बहुधे
पि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाद्यभिचारात् ॥ तेन वकुञ्चप्रवेस्यास्यैव संज्ञेति बहुपदबहुतिरस्कार राम
कारस्योदात्तनालभ्यते । प्रथमस्य नमोऽस्तु किं चित्तः समपकृते वक्के कजर्थे मि ति स्थित्स्य रेकृतेपन २२

र्थिभक्त्युत्पत्तेः।अन्यथा तजसे वीदानःस्यात्।स्मरस्येत्यादिर्विर्क्लि।हरिबित्यादेरनेनन्यायहृत्त्रिर्मीभूत।।
एवमस्मत्कोदोषइति चेत्।श्रूयतां तथापि निजन्म यानित्यादौ नङिनां नेविधप्रवर्तत इतिग्रहणं स्यात्।
राजानाविंत्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वंकेन वार्यतां।ननावदनेन नियमेन।एवं भागस्यापदत्वात्।
नापितद्धितग्रहणे नातस्पोः करीत्यानियमार्थत्वा योगात्तानवत्पोधान्तु प्रातिपदिकयोरिति धा
तुग्रहणं अन्यथा नांधा निपदिक संज्ञानेति ज्ञापकमिति तिवाच्यं।नस्य प्रामाण्ये पनीत्यादौ हरिविधि
वस्था तिवद्धिकेच रितार्थत्वात।नापिधातुग्रहणं ज्ञापकं।लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यार्थता
या एवसिद्धांत यिष्यमाणत्वात।तस्माद्दुक्तमेवसाधु।यद्यपि पहूतिप्रत्ययभावानापत्तेःसंघविषयको
नियम इत्यपि तथापिमहूपस्त्रेत्रेसमुदायादिभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रंथयोनपितु सिद्धंतोएवमादर्तेनि
कर्षेतु नथेनाल्का।तथावतद्धितग्रहणं नियमार्थमेवा।भेदस्मेसर्गाद्दारकमध्येवत्वपितिकेयदस्या
पयमेवभावः।मेरे परस्परपरिहारेणाप्रयोगेवनियतःपुंसगेलह्वारक्रमित्यर्थोतो।नतुभेदःसंसर्गो
वाकृष्यवावा कृष्यार्थस्याशये नतदुद्दृष्टः।बहुचसमासे पर्वेकृत्यालामतायदा।साम द्वाद्योरितिमानि
ग्रहणास्यात्ययोनप्रातिपदिकमितिसिद्धे एवंसत्ररूपस्यप्रत्ययग्रहणं सामर्थ्याल्लदंतपरं।[illegible]

 [redacted]तद्धितग्रहणं तु विध्यर्थमेवास्यादेतत्। एवमप्यश्वपि राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा
दुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपोलुक्स्यादिति चेत्॥ मैवं॥ जहत्स्वार्थायामानर्थक्यात्॥ अजहत्स्वार्थायाम
पि पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेणानत्वहितस्यैव विशिष्टार्थोपकत्वात्। पृथक्सार्थ्यांहि न तु वित्युक्तेः।
एवंबरवराविस्यादावपि मिलितयोरेव पदयोः समुद्भूतार्थेना। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वा
च्च चराविस्यत्रोनार्थवानिति॥ एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं समासग्रहणं किंन
स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तं। अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थे तात्पर्याय एवोक्तत्वादिति दिक्॥ यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं
वृत्तिमत्वं तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थं॥ तद्धितग्रहणमपि तथा॥ अवयवपदत्वेतु अ
सद्धारणार्थमित्याश्रीयते तथापि तद्वृत्तिः। तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य वकुपचवद्ध
स्य साधुत्वात्। किंत्वस्मिन्पक्षे सिद्धान्तविरोधः वचनकीत्यत्रातिप्रसंगश्चेति यथाश्रुतमेवास्तां। इह च
करणोपधाश्रुतः। प्रधानग्रंथाडष्टा एवैतत्पवधेयं। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्यायेत्याद्यो राम १३
त्पोप्यर्थे नास्ति तदर्थमिदं। अवद्यति। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारात्विदमिदं। अनुकरणे त्विष्टुअनुकर
णे तासणत्वेऽपि रविवज्ञायामर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमनायामिति यथा। भेरविवज्ञायां तु स

६

त्तास्याद्देवापुर्वावृणीतियथा। नचाधातुरितिपर्युदासापत्तिः प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयो वङ्
शेषवन्नावपितत्त्वांशेऽपवादविषयेऽभावात्। एतच्च स्थानिवद्भूकसूत्रे उपपादितं॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ क्ली
बे प्रातिपदिकस्याजंतस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं कुलं॥ प्रातिपदिकग्रहणात्पामष्यां त्रेह। कांडे। कुड्ये। इह
त्वं तादिविधेत्पत्तिरेशीनामितिपामिः। नचद्विकपक्षेवा। तीरतिव्यावर्त्यकृतार्थेनेतिवाच्यं। तत्रापि प्रा
तिपदिकमित्यस्यानुवृत्त्यातिद्देमानर्थक्यस्यतुल्यत्वात्। तस्यानुरोधेन पक्षांतरस्यैव सद्ग्रहत्वाद्यापद्वाका
र्यकालपक्षेऽवश्यायानस्यनेतिप्रसज्यप्रतिषेधं चाश्रित्यसमाधेयं। नचैवं ब्रह्मवर्चसरित्यत्र स्वादन्स्योनस्यु
रितिवाच्यं। लिंगविशिष्टपरिभाषयापाद्यत्यत्रेव तत्सिद्धेः॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ उपसर्जनं यो गो
शब्दः स्त्रीप्रत्ययांतं तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। चित्रगुः। निष्कौशांबिः। उपस
र्जनस्य किं। सुगौः। राजकुमारी। स्त्रीशब्दः स्वर्यते। तेन स्वाधिकारी स्त्रीप्रत्ययग्रहणा नेह। अतिलक्ष्मीः
अतिश्रीः। कथं गोकुलं राजकुमारीपुत्रः इति चेत्। शृणु। उपसर्जनत्वस्य समबुद्धिकृततया यस्य प्रा
तिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदंतर्गतस्यैव पदार्थं प्रति यदुपसर्जनभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभाव
स्तदेतद्ह्रस्वत्वान्न चेह तथास्ति। गोः कुलंप्रति गुणीभावेपि गोप्रत्ययत्वात्तात्। कुमार्याश्च पुत्रं प्रति

शवृ.प ...विशुलीभावसंनिरुद्धस्त्वे न देहनत्रज्ञातिपतौः कुर्वेद्य तिगुणीभावेपिभाष्यनपद्याता कुमार्योश्च
२४ ...गुणीभावे पिराजानं प्रत्यतथा न्याता शार्ङ्गीवंत्रे होयसर्जनं गृह्यते। कृत्रिमत्वात्। अत एव प्र
त्ययमात्रस्य तथात्वासंभवान्न दंतनाभः। यदि तु लौकिकमुपसर्जनत्वं गृहीत्वा प्रत्यय एव विशेष्येत
न दाहरीतक्याः पलानिहरीतक्यादस्यत्राति व्याप्तिः स्यात्। अथ एकार्थं गत कुमारीमतिक्रांतो तिप्रन
कुमारिरिति। अनुपसर्जने तु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्युक्तत्वाद्राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्यया
तत्वादित्य वेहि। अतिक्रांतं प्रति तु सानुपसर्जनेनन्तयतानं प्रतीति विवेकः। अत्रत्यः कैयटस्त्वा
पानं न स्यच्च धेयः। अत्र वार्त्तिकं। ईयसश्च बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति। ईयसंताद्यः स्त्रीप्रत्ययस्तदंतांतो
यो बहुव्रीहिस्तत्र ह्रस्वो नेत्यर्थः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो विहितः तत्र पुंवदिष्टा स्त्रीप्रत्ययान्ततया
लितत्वेहवोधमित्येवं वचनमपूर्व्या ह्रस्वाभावः पर्यवस्यति। बहुश्रेयसी यस्य स बहुश्रेयसी।
ईयसश्चेति कपि निषेधः। बहुव्रीहौ किं। अतिश्रेयसिः। लुक्तद्धितलुकि। तद्धितलुकि सति उपसर्ज
नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुकावचस्य यस्यैव संभवति। ननु तदंतस्य अत एवोपसर्जग्रह
नमिह लौकिकं न तु स्वर्यत्तस्त्रीपं। असंभवात्। न हि प्रत्ययमात्रे शास्त्रीयमुपसर्जनत्वं। आमलक्याः २४

फलमामलकं। नित्यंवृद्धशरादिभ्यइतिमयटः फलेलुक्॥ ननीनेनगौरादिङीषोलुक्का इह एवंसत्वत्स्या
वकाशोनिष्ठोशांविः। अस्यावकाशआमलकंपंचइत्यादौपदेवना स्य पंचैंद्वत्यत्रतुपरत्वाल्लुगेव।
इत्योत्पत्तेः गोत्रयाइत्याशङ्क्यनलुकिलुक्कोपवादस्यापंचभिर्गोणीभिः क्रीतःपटः पंचगोणिः दशगोणिः
गोणीशब्दः परिमाणवचनआवपनवचनश्च॥ नत्वाधातप्राघनेष्वज्ञा। द्वितीयाद्वीहीयषष्टकानयोरक्ष
र्थेनिलुक्॥ लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने॥ पाचामिहंसूत्रंस्वषण्णार्थेप्रातिनिरत्तुवृत्तिलुपिसतिप्रक
तिवल्लिंगवचनेस्तः। पंचालाःक्षत्रियाःपुंल्लिंगबहुवचनविषयाः तेषांनिवासोजनपदः पंचालाः।
पंचालस्यापत्यानिबहूनि। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। तेनद्यजाःतद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्र
नियामस्त्यणोजनपदेलुप्। लुपिकिं। लवणःसूपः संसृष्टेलवणाल्लुक्। व्यक्तिवचनेकिं। हरीत
की। पंचालाइत्यादिषुस्पानिर्देशोप्राप्तःतत्समासेऽजापदस्यबहुवचनस्य। लुपानियमार्थमि
हं। मथुरापंचालाः। कुलापदस्यैवेतिनियमात्रेहा। पंचालमथुरे। बहुवचनस्यकिं। गोदौग्रामौमथुरा
वगोदस्मथुराः। सर्वपदस्याविहित्वानिर्देशःस्यादेवा॥ विशेषणानांचाजातेः। लुबर्थस्यविशेषणाना
मपितद्वल्लिंगवचनेस्तः। नातिवनेकिंचा। पंचालारमणीयाः गोदौरमणीयौ। अजातेःकिं। पंचा

शा०प्र० लाजनपदः। गोदौ ग्रामः। कथं तर्हि पंचाला जनपदो रमणीय इति। जातिविशेषणत्वादिति गृहाण पंचा
२५ लविशेषकत्वेन्दुरमणीया इतिमत्वर्थ्यैव। स्यादेतत्। लुपोऽन्यत्रापीरं तल्लो।। वदरीखइज्रस्य ऽन्नमल्लमे
हवा। हल्लम कंटकइति प्रयोगा। यो विशेषणमेतेनयवृष्या स्वीकारात्। न किं सूत्रेण। सत्यं। गुणवचमा
नामाश्रयतो लिंगवचनानीति सूत्रार्थः। तथाहि। जातिभिन्नानि यानि विशेषणानि तेषां युक्तवत्ता वि
शेष्यवद्वित्यर्थः। गुणवचनानां विशेषणे घोषे पि जातिविशेषणस्यार्थः। नडुक्लम मौरामाः। हीरा ध्येर्य
ह्विलिप्यपादशेः। अस्कनंप्दैः। गुणां इल्प क्रियाशरास्तथा एवलतस्यभे स्काइति। सामान्येन पुंसक
स्य न्याय्यश्चास्य स्वापवादीयं।। तेन युक्तं पद्यदिननिमवा निस्तनितस्थाय मति दिशः। मेल्लतेमसास्ला
हि लिंगात। लसा तुपो धाश्चवस्था। हरीतक्यादिषु व्यक्तिः।। नियमार्थमिदं। तेन वचनं युक्तवत्त
हरीतक्याः फलानि हरीतकाः। गौरादित्रिलता दन्तुदान्तादेश्शेत्सञ्। हरीतक्यादि प्रथमेति लुपा।
खलतिकादिषु वचनं। अयमपि नियम एव। खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूरभवा वनानि खलति
कं वनानि। खलतिकादिगणा दिः। मनुष्यलुपि प्रतिषेधः। मनुष्यलक्षणे लुपि वर्थे विशेषणानां प्र एप
तिषेधः। लुबंतस्य तु भवत्येवा चंचा तृणमयः पुमान्। सदृशे चंचापरिरूपः। संज्ञायामिति कन्। लुम् २५

नुष्यरति लुप्चर्मविकारविशेषो वध्रिका। सर्वस्वबाधिकारः वर्णनीयः॥ तदिह द्वे वार्तिके आद्यस्य वर्णनीयं तद्द्वितीय
स्यापवाद इति स्थितेन इदं त्ववधेयं। इहाभिद्रुपदर्शनी प्रपश्यो विंशेष्यलिंगे इति सिद्धे नपुंसकत्वं प्राप्नोति।
भाष्यकारीयोदाहरणाभामथोऽत्र भवतीति। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ तत्युक्तवद्वचनं अशिष्यं अक
र्त्तव्यं। कुतः। संज्ञानां प्रमाणत्वात्। अयं भावः। पंचालाः वरणा इत्यादयो नयोगिकाः। तत्रिवासे विदेशां न
हि अप्रयोगात् देशो नत्रोऽभीत्यधिकृत्या दृश्य वे प्रत्ययविधानाद्। किंतु संताश्चाएते। तेच यत्लिंगसंख्य
तया लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणात् अभ्युपगन्तव्या। न तदर्थप्रमापकाइत्यर्थः। यथा आपो दाराः वने गृहाः सिकता
वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेण शासनमारब्धं तथेदमपि मास्तु। किं चा लुब्योगाप्रख्यानात्॥ लुबनुप्पशिष्यः
जनपदे लुप्। वरणादिभ्यश्चेति। कुतः। योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात्। अप्रतीतेः। तथाचात्र
तत्पनिवासो हारभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किंतु पोविधानेनेत्यर्थः॥ योगप्रमाणे च तदभावे
दर्शनं स्यात्॥ चकारो त्यर्थो। यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं वोधकं स्यात् तदा तदभावे नेह
रूपेत। इष्यते च संप्रति विनेव हलत्रिपथयोगं जनपदेषु पञ्चालशब्दः। न च लक्षतपूर्वगतिः। हलत्रिपथयोगाद्धि
शेहहश्य योगादत्त्वित्रिपथ इदृत्यत्र वि निगमकाभावेन न वेपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरितिभावः

शब्दप अतो लादिविधानार्था एवैनेइतिनत्वं प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ प्रत्ययार्थः प्रधा
२६ नमित्येवंरूपंवचनमपिअशिष्यं॥ कुतः अर्थस्य लोकतएव सिद्धेः। आख्यातस्य क्रियाप्रधानतयाभि
धानाद्वेत्यर्थः॥ कालोपसर्जनेचतुल्यं॥ अतीतायारात्रेः पश्चार्धेनआगामिन्याः पूर्वार्धेनच सहितो दिव
सोऽद्यतनः विशेषणानामुपसर्जनेइत्यादिकमेतत्कालस्योपसर्जनेनचपूर्वाचार्यैः परिभाषितंतदपितुल्य
अशिष्यत्वंसमानमित्यर्थः॥ लोकप्रसिद्धत्वादेवेतिभावः॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या
म्॥ ब्राह्मणाः पूज्याः॥ ब्राह्मणः पूज्यः॥ एकोप्यर्थो वा बहुवदित्यतिदेशाद्विशेषणानामपि सिद्धं॥ बहूनां
वचनेनबहुवचनंप्रतिपादनमितिन्यायमोनान्यानिदेशः फलितः॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ एकत्वेद्वित्वेचवि
वक्षितेऽस्मदोवाबहुवचनंस्यात्॥ वयंब्रूमः॥ पक्षेऽहंब्रवीमि॥ आवांब्रूवइति वा॥ सविशेषणस्यप्र
तिषेधः॥ पटुरहंब्रवीमि॥ कथंतर्हित्वंराजावयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताइति॥ मत्वेहहि॥ अ
त्रोन्नतत्वस्याविधेयत्वादनुवाद्यत्वं वा॥ अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्सनिषेधस्येतिहृदयं॥ भाष्येत्वेत
त्सूत्रंप्रत्याख्यातं॥ तथाहि॥ अहंकारविज्ञेयोऽप्यस्मानां चक्षुरादीन्द्रियाणांतत्तादात्म्याद्बहुत्वे एप
गोचरतामेवाभेदंप्रतीतिश्च॥ अहंशृणोमीतिवन्मम श्रोत्रंशृणोतीत्यपिव्यवहारात्॥ तत्र बहु २६

स्तीनां बहुत्वाद्दूरस्थानं त्वयो र्विप्रलार्यां वयं ब्रूम इति किं। अभेदमात्रविवक्षायां तु एकवचनं। नच गोप
ना॥ गोपे हमित्यादीनां यावद्द्ववहा वा धाभावान्न॥ एते नयुष्म दिगुरावेकेषामिति ह्वनिकारेणा पठितमप्र
पिगतार्थे। त्वं गुरुर्यूयं गुरव इत्य स्पोक्तरीत्याभि धेः। अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादि लौकिकप्रयोगो पि
संगच्छते। फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे। द्वयोरित्यनुकर्षो द्विन्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा विधीयते॥
नेन विशेषणोपि सिद्धं। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किं। फल्गु
न्यौ माणविके। फल्गुन्यौ नेत्यत्यर्थः। फल्गुन्य ... षाढाभ्यां रोहिणा विनिर्दिष्टः। डिन्वान्दी वा एकस्यां त्वना
रायां नेमौ शब्दौ प्रयुज्येते। तु बहुत्वाद्यवभेदे समुदाय एव निरूढत्वात्॥ प्रकृते तु न बहुत्वे इति प्रथमा द्विव
चनं। नक्षत्रे यद्यपि धीयते इत्यर्थात्॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्व
सुर्नक्षत्रमदितिर्देवता। पुनर्वसू वा। लोके तु बहुत्वाद्यवप्रवत्समुदायेन निरूढत्वात् द्विवचनमेव। गोगता
विचारिवः पुनर्वसू। विशाखयोश्च। प्राग्वत्। विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता। पक्षे। विशाखे। छन्दसी
त्य नुवृत्तेर्लोके विशाखे इत्येव। अमरस्तु राधा विशाखेति पुंनाम्नो द्विवचननियमं नेच्छति।
स्त्रीत्वेन त दामीने। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्र द्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। छन्दसीति निवृत्तौ॥

शब्दप्र॰ २१

पूर्ववच्च कारणानुकूलत्वात्॥ एतदर्थमेव हि पूर्वत्र योगविभागः। तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ। तेषां द्वंद्वे बहु
र्थे। न च वक्तव्यं द्वित्ववत्त्वनीत्यतिदेशोयं। तिष्यपुनर्वस्व इति। तिष्यपुनर्वसू इति किं। विशाखानुराधाः
नक्षत्रेति किं। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः॥ तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् लुब्
विशेषे। नतोर्थे संधिवेलादिसूत्रेणाण्। तस्य श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। माणवक इति पं
द्वंद्वे न तु नक्षत्रद्वन्द्वः। नचार्थे गौणत्वः। यौगिकत्वात्॥ ननु नक्षत्रद्वन्द्वे समनुद्वन्द्वस्यापि द्वन्द्वमेतत् किं पुनर्नक्षत्र
ग्रहणेन। अत्र भाष्ये। पर्यायाणामपि यथास्यादिति तन्नस्यार्थे भावः। तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेयेन
मा नक्षत्रे वर्त्तमानयोर्यो नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्वः इति व्याख्यानात्। पुष्यपुनर्वसू सिद्धपुनर्वसू इत्यपि सिद्ध्यतीति
स्यादेतत्। यथा भावे वाक्रमे क्रमस्य इत्यक्रमे क्रमस्यान्तरंगस्य कर्मेति विधान्ते नत्व बहिरंगे काला
दिकर्म। तथा न्यायस्य कालस्य ख्यातस्य प्रवहवन्ति ष्यपुनर्वसवो ति कोता ऽत्यादेः सिद्धमपि माण
वकस्य बहिरंगस्य व्याहन्नये पुनर्नक्षत्रग्रहणमस्तु। पक्षान्तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगे विभज्य दे
शांतरस्थमपि तिष्यस्य कार्यं नक्षत्र एवेति व्याख्यायते॥ तेन तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप राम
इति सिद्धं॥ तस्माद्बहिरंगव्यावृत्त्या योगविभागेनवा कृतार्थं नक्षत्रग्रहणं कथं पर्यायग्रहणा २१

र्थत्वात्।। भवति।। अकर्मकशब्दः कर्मण्यावर्त्तयन्नुपसर्गमेतं गमेवमावर्त्तयतीति युक्तं।। नञ्ञ्वशरल्कृत्वार्थापत्ता
पुनाश्चापरं आवर्त्तयत्रविशेषा द्वभ्यावर्त्तयतीति नाद्यफलं।। नापि द्वितीयं।। पुच्छार्थं वचनस्यावश्य
कत्वात्।। अत एव पक्षद्वये पूर्वपक्षिणो पाङ्गाद्यथे प्रज्ञानरमुक्तं द्वंद्वइति किं।। पत्नि पद्यः तो पुनर्वसव्ये षां नेति
पुनर्वसवः तिष्यादय एव विपर्ययविषया इह बहुव्रीहिणो ध्यते ननोभवत्यर्थं नञ्ञत्र समासः नन्तु द्वं
द्वः बहुवचनस्य किं।। इदं तिष्यपुनर्वसू।। सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवत्।। स्यायमिद्धं द्वे द्वं। आणपंगादीनां पसमा
हार एवेति द्विनियमः।। नत्तु विपरीतः।। चार्थे द्वंद्वइति प्रत्यर्थविधानात।। अकृतत्वस्त्रे बहुवचनग्रहणा द्वे
ति दिक्।।।। इति श्री शरत्कौमुद्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं।।।। सरूपाणामेक
शेष एकविभक्तौ।।।। समानां पो विभक्तौ यानि सरूपाणि व्रद्धानि तेषां मध्ये एकं वशिष्यते। अनेनैमित्तिक ९
त्वेनांतरंगोयमेकशेषः द्वत्युत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते प्रातिपदिकानां प्रवर्त्तते। हरिणी मृगी हरिणवर्णा नयोः
सह विवक्षायां हरिणौ हरिणाः।। क्षितिः तोयं क्षमा।। धामेनसम्पक्व समयोर्ध्वत स्मिन्निति श्रीहर्षः। श्रियो
नरेश्वस्य निरीक्षतस्पैतिघासकृत्स्नु नास्मकृद्यर्थे पत्सपद्इति मतिशरस्मात् पिपिद्वंद्वः स्यात।। अथापि
नत्रेण नेकार्थानाम्युपगम्यते एवमपि सर्वत्रैतो घ बौधनीयमिति नियमाभावात् पाणिको
तं

शा॰र॰प्र॰ द्वंद्वोदुर्वारः॥ आरब्धेत्वेकशेषेस्तुवंतद्वयविरहाद्द्वंद्वस्याप्राप्तिर्विफलतिनाभवति॥ अतएवएकशेषस्य
२८ द्वंद्वापवादकत्वेनस्तुद्दोषः॥ इकोगुणवृद्धीइत्यस्यअनेनस्यापवादकत्वेनेतिपृथगुपवादशास्त्रस्थमे
वव्याख्यातत्वात्॥ अतएववृद्धोयूनाइत्यादीन्यपीहोदाहरणानि॥ तत्रापिऐकविभक्तस्यानेकव्यक्तिबो
धोद्देश्यकस्यानेकविशाकलितशब्दप्रयोगस्यघटोघटोघटइतिवक्तृणोदर्शनेनतद्वदेवसहवि
वक्षायांवृक्षःवृक्षावित्यादिद्वंद्वस्यदुर्वारत्वात्॥ एतेनअर्थैक्षुचवमुक्तमपंशयामितिवार्त्तिकेदृष्टाना
नायांएवंहीदाहरणानिनिप्रास्यंतःपरास्ताः॥ नचपदार्थतावच्छेदकभेदाभावाद्घटावित्यादौद्वंद्वप्र
सक्तिर्नेतिवाच्यं॥ चार्थेद्वंद्वइतिसूत्रेणसाहित्यमात्रेतद्विधानात्॥ तस्यचहरतरेतरयोगद्वंद्वेएकशे
षेविशेषणत्वेनयोगोपाधित्वेचासमाहारद्वंद्वेतुप्राधान्येनभानमितिमात्रेणतानचैवमपिवृक्षक्त
शावित्यादिद्वंद्वापत्तिः॥ विरूपाणामपिसमानार्थानामितिवार्तिकेनएकशेषात्॥ वक्ष्यतस्तत्सौत्र
एवायमर्थःरूप्यतेबोध्यतेइतिरूपंअर्थः॥ समानंरूपंयेषामितिसरूपाः॥ इत्येतिर्जनपदेतिसमान
स्यसभावः॥ सरूपाश्चअसरूपाश्चतेषामितिएकशेषेणाव्याख्यानात्॥ नचस्वांगेस्वव्यापारायोगःवाक्या राप
परिसमाप्तिन्यायादितिवाच्यं॥ अद्वेषणताविच्छेदकरूपाक्रांतनयात्तस्मास्यप्रयत्नमितिवत्स्वाश्रि २८

न्नपिप्रवृत्तेः॥ एतद्विषयविवेचनं तु अग्रे गीत्पत्तैव करिष्यते॥ अत एव जननीवाचिनो मातृशब्दस्य धान्य
मायवाचिना स्वर्जन्यस्य च एकशेषं तिष्ठतु प्रवृत्तेः मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्त्तिकस्यो
तर्गतं तु मा त्वमातृरित्यत्रापि निषेधप्रवृत्तिः नच अर्थविशेषोपहितयोः एव तत्रानुवादः अस्य था ज
ननीवाचिनो रपि निषेधापत्तिः तत्कथं शब्दस्वरूपपरस्यांतर्गतनिषेधप्रवृत्तिरितिचेत॥ प्रकृतिव
द्वनुकरणमित्यतिदेशादिति गृहाण मत्रमते तु अन्न रस्व रत्राद्धेव कारीत्रानुक्रमिष्यते॥ तेन एकविभक्तौ
पानिसरूपाण्यपि वैतित्याख्यानात्परिच्छेत्तृवाचिनश्च प्रवृत्तिरिति सर्वनामस्थाने द्वीर्घविधानाद्वमा
तृप्पादेकशेषाभावः॥ न च ववाचनिके कशेषविरहे दिसिद्धरूपकस्य त्वरव तेत्र तस्या या श्रयोपा
त्तिकएकशेषो मातृमात्रोः स्यादेवेति वाच्यं। यान्येकविभक्तौ सरूपाण्यपि वनेषामेवै कशेषइति
नियमात्। नचैवं वृटवृटा विति पाणिनि कंडवोरमिति घाच्यं। तत्रापि हस्पादग्रयणीन सरूपाणामे
कशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात्॥ तस्मात्॥ वृटकुंभौ कुंभकुंभौ मातृष्पो चेति पाणिनिकं। अनि
ए वितर्थवाप्रसंखेरण तेन वार्थेन ब्रवविस्मारितिमिदिकस्मादेवैतद्विनापिहि। जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे
पीति निष्कर्षसंग्रहः। स्यादेनत्। देवदेवइत्यादावपि तर्हि एकशेषः प्राप्नोति। नचैकविभक्ता वित्यने

श॰रू॰ नञ्द्वार णां। तस्य सारूप्योपलक्षणत्वात्॥ एकशेषस्य चानैमित्तिकत्वात्॥ अथ वृद्धस्मारणरीत्याए
२९ कशेषविशेषणानां द्वयेतथापि निमित्ताः। रेव रेवइत्यत्रापि षष्ठीसमासात् परि एकविभक्तेः सत्वात् ता
अंतर्वर्तिन्याः स्तु लुकात्वमत्वेन शत्ययलक्षणाभावात्॥ अत्राहुः। सहविवक्षायामेव एकशेषः
द्वनरेतरयोगद्वन्द्वस्य विधूये इति यावत्। यत्र त्वनेकस्यार्थस्य मिलितस्यैतरान्वयः स तथाभूतो
विषयः। ग्रूक्तं च। अनुस्कृत्वेव भिन्नानामेकार्था शक्यापजायते॥ यदा सह विवक्षा तदा मा द्वन्द्वैकशेष
योरिति॥ अपरे च विषय नियमो अभिधान स्वभावाल्लभ्यते। वृद्धो यूनेत्यादि सूत्रेषु सहयोगतन्त्रीया
याः अयोगाद्वा यद्वा। एवं सूत्रात् द्वन्द्वे इत्यनुवर्तते। अर्थाधिकाराद्वे तरेतरयोगद्वन्द्वावगमः। तेन द्व
न्द्वे प्रसक्ते सति नित्याख्यानास्कृ विषयनियममितिद्धिः। न च द्वन्द्वे कृते इत्येवव्याख्याय तामिति वा
च्यं। स्वरसमासांतादिदोषप्रसंगेन द्वन्द्वे द्वानामेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात्। एते
न सारूवसारवो र्विजइति श्रीहर्षप्रयोगो विन्याख्यातः। सरूपौ भवौ सारवाः। ते च ते आरव
ह्निनाश्चेति कर्मधारये सह विवक्षा विरहात्॥ विद्वन्मान सराजहंसेत्यादि क्लिष्टरूपके तु मा
नसमेव [redacted] मानसमिति तेन प्रयोगेन तत्सोच एकशेषः। सहविवक्षा विरहात्। रा॰ २९

सा
मारवश्च पितृथास्पादिति चेत्ता पक्षे एवमेवानाचता विग्रहप्रयोगस्यानिर्वाधं। तानचैवं समा
हारद्वंद्वविषये एकशेषानुशासनात्पित्रादि द्वंद्वगतित्यादि दुर्वार्त्मेवेति वाच्यं। तत्रानभिधानस्यैव
शरणीकरणीयत्वात्। अत्र स्त्रीवातत्रापि एकशेषप्रवृत्तिः।। नच चैवं नपुंसकतापत्तिः समाहारद्वंद्व एव
न द्वंद्वानुशासनात्। तथाच वृत्तपर्थः शब्दनिवेश इति पक्षेन आप्तमतं हस्त्यादौ सकलव्यक्तिसंग्रहोप न्यादि
विष्यतीति प्रतिव्यक्ति लक्षणं नावश्यनीयं। एकवचन स्यान्यत्रास्यामिति ज्ञापकादेकशेषकृतेए
कवद्भावेनेति तत्त्वं। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादौ तु द्वंद्वैकशेषोभयाभावविग्रहानभिधानेनैववा
रणीयो। गत्यागतः संख्याशब्देषु वमेवेति वोध्यं। विंशतीत्यादौ त्वेकशेषद्वंद्व एवेति दिक्।। एवं
स्थिते स्त्रीरूपे पक्षे पि वहुव्रीहिण्यभिधानस्यैवाश्रयणीयत्वात् द्वंद्वादित्यादौ च पितृद्वौ वाक्यं किंत
त्रिराशार्थे स्त्र्यारंभेतोत्पाशयेन भगवता एकशेषप्रकरणारब्धत्यात्। तानचैवं पितरावित्यत्रमातृ
च्छब्दरावित्यादौ प्रचारे प्रापततीति कथं स्यादिति वाच्यं। एकशेषारंभे पितोन्यातृपितृभ्यां शिष्यते स
नुप्यमानार्थाभिधायीति चेत्तर्हि द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेणा पितृमातृशब्दानामेवमा
त्रादेशक्ति निरूढलक्षणावेति फलितोर्थः। तथाच लोकप्रवहापदेवतद्वहस्संभवेन किंचि

त्रे ५

शब्द दत्तपपत्रांनच्चैवमप्रिचित् इत्यादौ क्वचिदारयोपि ब्रह्मपाव्यापायेंतामिति वाच्यो ब्रह्मपय जतरोन तु णागम्
३० शातिपदिकसंज्ञायां यथं न स्यात् भातातरे वं सरूपाणां विरूपाणां च सर्वेमेकशेषं ब्रह्मा च स्तुतोनापि
भगवता सरूपसूत्रमारंभ तु शास्त्रीयेव्यवहारे संज्ञापरिभाषादि वाहिना पि सहविवक्षामेकशेषवि
धानं भविष्यतीत्याशयेनाद्विवचनेनीत्युक्त एकशेषः इति भाष्ये भिहितामिति दिक्॥ आप्लवमाणोनुरु
त्रे यद्यपि वहुवचनांसंभवंति तथापि तत्रैपोटुष्टा एवार्थस्तस्मिन्निर्दिष्टो वारात्पव धेयं। तथाहि। पृथक
वे प्योविभक्तौ पात एकशेषः। एकवचनान्तानो वारहू तद्दृष्टानो पार समुदायादेकविभक्तौ वायुग
वदधिकरणावचनेवाप अनेमिमिकोवेति षट्प ज्ञाः। तत्रार्थे एकशाचः समानपर्यायः तथा चहहरम्
हरूमरूति स्थिते आद्ययो निवृत्तौ सप्तहहरूमरूति स्थिते सर्वयोगांतस्य पदांतस्य लोपइति यालोपे मध्य
मस्य सोलोपः संयोगांतेयस्य संतस्य ति व्याख्याने तह्नस्यालिलोपः। तत्रापि हलितिमीतिसंयोगे
हृतेपवहे परति पहे तनकस्य विसर्गलोपः। सर्वथापीष्टंरूपंन सिध्यत्येव। आद्ययोर्निवृत्तौ तु सहहहरू सम
रूतिस्थितापरयो निवृत्तौ तु हरूहरू निस्थितातान घोहहुाश्रुति तात्स्यात्सावनेन सवर्णस्यदुव्रता एप
स्यादिति द्वयवस्य थमः पक्षः॥ द्वितीयेन हरूमरूति सावि भक्तिकस्यावस्थानात् द्विवचनवक ३०

सस

वचनयोरस्तुस्मिन्निरेकवचनश्रवणं चस्यात्॥ तृतीयेतु द्वंद्वे इति अनुवर्त्य अभिमन्यचाकार्थोय द्यपि लब्धं
शक्यतेनथापिअश्रअश्रअश्रो इति स्थितेविभक्त्यपेक्षाद्धेषात्सर्वमनरंगत्वात्समासांतोटान्तेन्द्रत्वस्यहि
र्वस्यशेषस्त्वं हिमरोरन्तरात्वं पदस्यात्॥ परशेषत्वं नोटाल्लंस्यात्॥ इष्टातेन्वाद्युराने अश्रोःक्क निष्पुत्या इनी
नायोअश्रोभिर्वहन्ते॥ विभक्तौ घञ्चाइत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च॥ किंच॥ अक अम क्क अचावित्यंगोतिरंगत्वादेकघूरि
तिसमासांते कृते विभक्त्येरकारणाच्यवधानादेकशेषो न स्यात्॥ समासांतो हि समासभक्त्यलमेव न व्यवस्था
त॥ स्वरूपं तु च्य वद्धास्पे वा समासांतउत्तरपदस्या वयवइति भाष्यमते पि विरूपत्वादेकशेषोदुर्लभः॥ वि
रूपाणामपि समानार्थानामितितु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पदेक्ष चद्रूपस्पशेषे टापि अचेक्क चाइत्या
द्यपि स्यात्॥ एवं पथोपथा इत्याद्यपि स्यात्॥ अपि च॥ करीकरा इत्यादिनसिध्येत्॥ प्राणिपंगानां स
माहार एवेति नियमात्॥ अपि च॥ सर्वे सर्वेषामित्यादौ ईडेचविभाषा जसीति प्रवर्त्तेत॥ अतएव विरूपै
कशेषोपि न कृतं हृतानां॥ तेनेषामित्यादौ सर्वादी नि सर्वे इत्येकशेषे सर्वनामत्वापावप्रसंगात्त्वैं
जयः पद्मारुष्टाहनिति स्थितं॥ [illegible]॥ तथाहि॥ रामरामरामर त्वचावयवानामिव समुदायस्यापि
काप्रातिपदिकसंज्ञानावक्तन्ति॥ मिलितेनार्थवत्वात्॥ नचार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं

शब्द प॰ मित्युक्तेः कथमेतदिति वाच्यं। नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन पदसमुदाये पूर्वो भागः परं तत्रैव प्रवृत्तेः। अत
एव बहुपदघटितस्य च प्रातिपदिकत्वं भवत्येवेत्युक्तमर्थवत्सूत्रे। तथा च क्वाचित्कद्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रा
३१ तिपदिकाद् देवद्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिः। तावतापि च यथार्थानां संख्यात्रयेनानुग्रहसंभवात्॥ न
या च समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषः। समर्थसमासविधानात्। यद्यप्युत्कर्षात्समुदायादेका विभ
क्तिः प्राप्ता तथापि द्वंद्वविधावनेकं सुबंतमित्यप्यात्प्रवृत्त्या बाध्यते। अस्मिन् पक्षे मात्रमात्रोऽपि एकशेषः
प्राप्तः। एकविभक्तावित्यस्यात्र स्थाने एकारम्भ चानुकर्षणेन एकविभक्तौ यानि सरूपाणि एवेति व्याख्याना
न भवति। यद्वा युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनयोर्नानामेकशेषः। द्वंद्वोत्थेवं। अत्र हस्त्यार्था
यां द्वित्वे संख्या समूहसमासविधानाद् पूर्वपदमप्युभावभिधत्तेः। नावेवोत्तरपदमपि। न चान्यतरवैयर्थ्यं। परस्पर
समभिव्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात्॥ तथा च द्वंद्वस्थले प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि पश्चादुभयाभि
धानात्तत्पेक्षे द्विवचनाद्युत्पत्तिः। एवमेकशेषस्थलेऽपि पदार्थाभिधानं च सिद्धिरिति सिद्धांतात्। तथा च
रामश्च रामश्चेति लौकिकवाक्यप्रयोगाहरणे विप्रकर्षणाद्विग्रहतया प्रदर्शनेऽपि अलौकिके द्वंद्वैकशे राम
षयोः प्रक्रियावाक्ये राम सु राम सु इति प्रविशति॥ तथा च विभक्त्यंतानामेकशेषोऽपि निर्बाधः ३१

वाऽस्थवात्पक्रमण्वपेथा व्याख्यातं नद्वीत्याश्रनैमित्तिक एवैकशेषः॥ तथा च पक्षत्रयं स्थिते सिद्धांते
ऽस्त्रेदमवधेयं॥ उक्तपक्षत्रये मध्येपि समुदायादेक विभक्ताविति पक्ष स्नावत्तदुष्ट एवा मातृमाता पि
तेत्राति च संगं वा एपितु एक विभक्तावित्यस्य सरूपाणेवेत्येतद्विशेषणं नयाश्रावश्यकत्वे स्थिते एक
शेषविशेषणत्वायोगात्॥ आहुस्तेमात्मापावाता फलाभावाच्च॥ नैवं प्रयः प्रयोजनपतीत्यादिव्याहृतिः
फलं॥ सहविवक्षायामित्यस्य द्वंद्वग्रहणावलेना वश्यवाच्यत्वात्॥ अस्य तथा पपः प्रयोनपतीत्यत्र गोत्रा
त्प्रत्ययकर्मणोरेकशेषापत्तेः॥ द्वेवतेवत्पादावतिप्रसंगाच्च॥ वस्तुतस्त्वाश्रयभविशेषणत्वेमेहापि
निनापि सिध्येत्॥ तथाहि॥ पितरावित्यत्र न निष्यत्तेऽत्र रंगानविविधी च हि र्गोवीति तु कित्त्वेनुका
लुप्ते प्रत्ययलक्षणाविरहादेकशेषो नस्यात्॥ तथा युगपदधिकरणवचनतां पक्षेपि दुर्वलः स्फुट
स्वार्थोयां वृत्तौ नदयोगात्॥ तथा च द्वितीयेभाष्ये॥ सैयुगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुःखपपादाचेति न४
लब्धतत्रैव स्फुटीकरिष्यामः॥ तस्मात्सासुरूपस्य हस्वदीपयोः नैमित्तिकत्वपक्ष एव ज्यायान्॥ इतरे पं
चापि हेयाइति तदभिप्रायकं तथैव सूत्रं व्याख्यातं॥ पचंतीत्यादौ तु धातो द्वैद्वादिप्रसक्तिरेव ना
स्ति यद्वाधायैकशेषोस्वपेन। न च मिलिनालडादि प्रसंगः॥ धातोस्त्यैकत्वस्याविवक्षितत्वात्॥

दृष्टं ३

शदृप्र· नन्वेकस्मादेव कर्तृद्वयेलद्वयं कर्त्रबहुत्वे लकारबहुत्वे च स्यादिति वाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ लस्येत्यत्र जातिवि
३२ वक्षया लद्वयस्य तथा त्वयं बहूनां तु पिबादय इति स्तुवन्त्वातां वक्तृत्वक्तव्यवर्त्तमानेन ल दिस्यादौ या
क्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणान्न कश्चिद्दोषः॥ अतएव बहूनां सुवन्तीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थे विभक्ति
वर्त्तं पराने तिदिक्॥ गर्गोऽपत्या शवपि पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकापत्ये तु बहवः सर्वेषां प्रकृत्यर्थो विना ग ४
भिधापि तया विरूपाणामपि सामानाधीनापीति गर्गीयशद्वस्य शेषः॥ न च पक्षेय शद्वमानस्यापि
तदापत्तिः॥ विकल्पस्यापि दोषदुष्टत्वात्॥ न च विनिगमकाभावः॥ अएपीति न्यायेन स्पृष्ट प्रतिपत्ति
सामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात्॥ यद्वापत्यस्य पितृकत्वैकं विवक्षितं॥ प्रधानं बहुत्वाद्वितीयः॥ गार्ग्येश
द्वत्वयस्य वैकशेषः॥ उभयथायं ... तं यद्वद्धिति त्रुक्॥ न चैवं काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः॥ तत्र
प्रतिकृतीनां सहविवक्षायां काश्यपाः पात्रस्यत्रापि स्त्रीत्वं बहुषु वर्त्त न इति लुक् स्यादिति वाच्यं॥ यस्का
दिभ्यो गोत्रे इत्यनो गोत्रस्यानुवृत्तेः॥ यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तथापीह ... विप्रकृत ह.
न एव गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तात्॥ पुंस्त्वाप्यां न ... विति स्तु नैकैयदः॥ तेन पौत्रादिरस्य न लुगि राम
त्यवधेयं॥ एतेन संख्यया कर्मभेदस्य स्यसुत्या दनापपत्ते पृथक्त्व निवेशात् संख्याकर्मभेदः ३२

दौ २

तौ२

स्यादित्यधिकरणेस प्रदर्शप्राजापत्यानित्युदाहृत्य। किंचयं तद्धितं नानामेकशेषः कृतो भवेत्। किंवा
कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धितसंगतिरिति वदन्तां महानां ग्रंथोपि व्याख्यातः। एप प्रत्ययानामेकशेषः।
एप प्रत्ययानामेव चेति तदाशयात्।। कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येषामिति कृतैकशेषपक्ष
देनो पश्चात्पिनानां तद्धितसंगतिस्तद्धितवाच्यता।। तथाचापि निनानां देवतासंबंधबोधयितुं लौकि
केविग्रहे येषामिति निर्देशः इयौतु देवतावाचकस्य तद्धितस्यैकशेषइति मिलितेषु पशुषु देवता
वया देको यागः अग्नीषोमीयस्त्या द्वौ मिलितयोर्देवतायामभेदान्वये पर्यवेति भगवद्भाष्यं वार्तिकस्योत्तरा
र्धे र्थो ध्यवसेयः पुनश्चैतत्। प्रत्ययार्थ बहुत्वे हि प्रत्ययबहुत्वमुपलभ्यते तेन तत्कृतं चैकशेषत्वमिति निप्रक
तोभवेदित्युक्तं रवार्तिकानुगुणपाता। स्यादेतत्। प्रत्ययार्थस्यैकदेशी प्रकृत्यर्थोविशेषणं स्त्रिमेद
श्ये हस्मं बंधआग्नेयाशावियं पश्चिनिरिति पक्षे देवतावतांसाहित्यं लभ्यते न नतु प्रहितानां देवतात्वं। देव व४
तायां प्रत्येयेच संबन्धः शक्तिरिष्यते इति पक्षेपि एकप्रत्ययोपात्तदेवतात्वयस्यांतरंगत्वाद्देवमैति चेत्।
सत्यं। प्रत्येयमेव शक्तिः प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहाराद्देवतायां निरूढलक्षणेत्याशयेनापि ग्रंथो नेयः
केवलाद्देवतावाचीतद्धितोत्पत्तमुच्चारितत्वाद्धि ग्रंथा कमतां नतु पिव्यापेक्षानेयाः। न चैवमपि विकल्पे

ग्रे१ वे२

प्र२ य

प्रावृप्र१ कशेषप्रसङ्गे समानार्थेनानाभावे प्रकृत्यर्थोपमयस्य चाथमिकत्वं स्त्रीकार्यमेवेति वाच्यो प्रयंस्तेषां एकविभक्तिं
३३ प्रतिष्ठितिं नित्वाभावेपि विभक्तौ परतः साहचर्य्यसंभवेन सरूपैकशेष एव स्यादायात प्रकृतमनुसरामः ॥ वापि
त्रानोपप्योत्तरः स्वरविधिः प्रशिष्यत इति वक्तव्यं तेन पूर्वोदात्तं नेहगार्ग्यपा वित्यत्र ङीवंतस्य पित्वास्नुदात्त
त्वस्य पकस्य शेषः न तु जातो वृंयोगे वा योङीषन्तदन्तस्य पत्यस्य यस्तु रोणान्तोदात्तस्यानुवर्तते स्नुदात्तासिति
ङीवंतस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्देवेति चेत न यांतोपि उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात वर्णेना
तयोनि निनानानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तत्वात् तत्रान्तरं धाणि स्नुदात्ताविति तथा मीमांसते
इति मीमांसकः निठस्वरेणाद्युदात्तः मीमांसामधीते मीमांसकः क्रमादिभ्यो वुन्निति स्वरेणाद्युदात्तः
उभयोः सह विवक्षायामाद्युदात्तः शिष्यते नित्वस्यापायत्वात् । अग्नी अग्नाः । अग्नस्य चैव नस्योनि फिट्सू
त्रेण शक्रस्य शेष आद्युदात्तः स्वे वा नान्तोपि कियत्स्यंतोदात्तः यद्वा अश्वोद्वैवनेद्रनिम्रत्ययांतत्वादंतोदात्तः
शकटस्य पवविभीतकयोस्कयुन्नत्वादाद्युदात्तः स्वरिति एव भावियामिति सूत्रे अग्नक्रिनवनिंशप्रमत्तावेत्र
त्वस्याहमेकयस्येत्याद्योस्पशब्दो वह्वांतोदात्ता एव प्रयुज्यते तस्यतावत्स्वरूपाद्यो तावानवयव प्राव्वा एम
दाद्युदात्ताः उभयोः सह विवक्षायांत्वाद्युदात्तस्य शेषः । इहेप्यबाधिनाद्वीवतस्य हविवक्षायांतनर्थस्य ३३

कृपनपुंसकैरिति अत्र समर्थ्यणीत्पाघृष्टं। नच चेतनानां देवतानां कथं पुंनपुंसकादिव्यवस्थेति चेत्। उ
च्यते लौकिकव्यसिद्धमव्ययवर्मस्थानविशेषात्मकं लिंगं तावदस्माकं। गोत्राभीपती दारा नः कलत्रादौ नत्वा
भावप्रसंगात्। तटस्तटीतटमित्यादौ यथा पर्यायलिंगत्रितयनिबंधनकार्याणामभिद्विप्रसंगाद्य। किंतु
पारिभाषिकमेव लिंगमत्र ग्रहीतव्यं केवलान्वयिपि। अयमर्थः इयं व्याख्या दिव्यस्त्वितिशब्दानां सर्वत्राप्रतिबंधप्र
सरत्वात्॥ नत्रकश्चित्तद्वचः एकस्मिन्नेवलिंगे शंकः कश्चित्तु द्वयोः कश्चित्त्रिष्विति लिंगानुशासनादिभ्यो नि
र्णेयो कुमारब्राह्मणादिशब्दानां लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वेशंकाः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे
शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथा कुमारीकुमारा इत्यादौ स्थः प्रयोगाः प्रवृत्तिषि स्त्रीकरणादिभ्यो स्त्रीत्वभङ्गस्य
मान्याय्यमेवार्थः। नचैवं पशुनेति पुंस्त्वविवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योजनीयः पारिभाषिकस्या
व्यावर्त्तकत्वाभावाद्विवक्षायाश्च किंचित्करत्वात्। लौकिकस्य तु पशुशब्दवाच्यताते इतिचेत्। सत्यो
बालागोवावानयत्यर्थे इति निषेधात्साधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्यानियमो बोध्यः। अनगशब्दस्य लौकिकपुं
स्त्वविशिष्टपारिभाषिकेशंकत्वादिति दिक्। तद्यजातिनयमनिम्त्येके। तत्र च हरिणा। तिस्रोजात
य एवैताः केषां चित्समवस्थिताः। अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः इति। भाष्येतु स्त्रियामिति

१।२।५ स्त्र्येकप्रकाराणां नपुंसकं। संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतांततः। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे
३४ पुमान्॥ उभयोरंतरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति॥ अयमर्थः॥ संस्त्याने स्त्री। सत्वरजस्तमसां गुणानामु
पचयः। प्रसवो गुणानामपचयः। सूते पुमान्। सूतेर्धातोः सप्रसकारस्यपकारादेशश्चेत्यर्थः
व।१४ पूर्वोक्तस्य स्थितिमाधौ। यत्र तूभयज्ञत्वेन पानेईमसत्वं तत्र नपुंसकं। यत्र पुंस्त्रीत्वयोस्तुल्यं तिस्त्रीत्वेस्पामास्थितानामपु
नानेर्मक्षमुनदृश्यते इति सूत्रं पठितं तदुभयमविभाषायाननुगुणं। तयोरुपचयापचययोरभावे सति यद्र य
पयोरंतरं सदृशं तन्नपुंसकं। नञ्प्राण्येनपादिति निपातनादिति भावः। तथाचष्टितिमात्रे नपुंसकं
अतएवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिमात्रमन्यविवक्षा सर्वभावानां पुंसकं लिंगमन्यमेवनामेतिसिद्धांतः
स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्रुस्त्र्यादिविप्रहृवद्धर्मधर्मिणोरवश्यंगंतितिइत्यवधेयं। स्वकृतांततइति॥
य कृतांतौ सिद्धांतावित्यमरः। वैयाकरणानां सिद्धांतेनेत्यर्थः॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। वृद्धो
गोत्रं। अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति एवंबोध्यायैः। स्ववितत्वात्। यूना सहोक्तौ वृद्धः शिष्यते गोत्रप्रत्य
प्रमात्रकृतं चेत्तयोर्वैरूप्यं कृत्स्नं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्ध इति किं। गर्गश्च गार्ग्यायणश्च एप
गर्गगार्ग्यायणौ। यूनेति किं। गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किं। भागवित्तिभागवित्तिकौ। कु ३४

त्वं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ॥ स्त्री पुंवच्च॥ पूर्वेण सह विवक्षायां वृद्धा स्त्री शिष्यते तेन तदर्थे च पुंवद्भवति। स्त्रीत्वस्य
वैरूप्यकारणस्याधिकारात्पूर्वेणाप्राप्तौ वाक्यं। पुंवदिति विधानं च। गार्गी च गार्ग्यायणी च गार्ग्यौ। अस्त्रि
यामित्यत्र वर्त्तमाने यञोऽस्तीति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणी च दाक्षी॥ पुमान्स्त्रिया॥ सरूपाणां मध्ये स्त्रिया
सहोक्तौ पुमान् शिष्यते। सम च पुंवदेव स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। संयूकांश्च संज्ञकश्च संज्ञकौ। यः शिष्य
ते स लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तात्स्त्रीत्वस्यापि समत्वे नयः प्राप्तः पुंवदेवेत्यनुवर्त्तेन भवति हंसश्च व
रटा च हंसौ। हंसत्वजातिसाम्येपि शब्दवैलक्षण्ये स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेषः प्राप्तः सरूपग्रहणा
नुवृत्त्या वार्यते। तत्त्वं तु भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति सूत्रं तायकेऽन्यथा एकायत्वत्वस्यत्रपत्य
त्वस्य च साम्यात्तत्रापि पुमान्स्त्रियेति सेत्स्यति। न चैवमविशेषो। योगोऽथायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावावि
ति नियमनेन स्यात्॥ नैष दोषः। इयमयमिति पदान्तरस्यापि तत्र तत्र विशेषे पुमान्स्त्रियेत्यस्य प्रवृत्ति
संभवान्न इति केयटः। स्यादेतत्नानतरतत्सूक्तविशेषविदं हरूपो विशिष्टाभावो न हेतुः। सत्यं। किंतु रोमशोपि
शुक्री उञ्छिरित्यादौ विशेषणाभावात्तत्तु वा विप्रकृत्यविशेष्याभावादित्यन्यदेतत्तत्र थाग्रकिमर्थं पदान्तर
गम्यत्वपर्यन्तमुक्तमिति चेत्। उच्यते। नेह विशिष्टाभावः प्रयोजकः किंतु तन्मात्रप्रयुक्तो विशेषः प्रयोजकः॥

श॰ष॰श अन्यथाभागवित्तिभागवित्तिकावित्यत्रछन्दोयूनेतिस्यात्॥ उहद्धिकन्साभौवीरत्वाभ्यांप्रयुक्तेपिठ
३५ क्तियुवप्रयुक्तनास्तीवेतिविशिष्टाभावोनिर्बाधः॥ एवमिंद्रंइष्टाणपावित्यत्रप्रकृतसूत्रेप्रवर्त्तनेन॥ हिम
हिमान्याविम्नाशेवोनारस्त्रमितिदिक्॥ नवेवगार्ग्यवात्स्यायनयोरतिप्रसंगइतिचेत्॥ एवंवृद्ध
त्वस्यविशेषस्यतन्मात्रप्रयुक्तत्वंफलितं॥ तेनपदांतरपर्यंतानुसरणकैययादीनांयुक्तमेवेतिदि
क्॥ नहिनरप्रयुक्तविशेषविरहरूपविशिष्टाभावविवक्षायांतुसर्वंसुस्थं॥ एतेनमात्राचसमत्वाविति
गार्ग्यात्॥ अनेमिविकस्येकशेषस्यातद्रत्नरद्रत्यप्रवस्थायांप्रवृत्तावपिपुंस्त्वनियमस्येनेनलभ्यत्वात
त्प्राकप्रणयस्यस्पृश्यत्वाच्चतीवस्त्वाचैसमूर्वतनमवति॥ स्त्रीपुंसयोःसहविवक्षायामेकशेषः॥ सहविव
क्षावप्रधानयोरेव॥ तेनयत्प्रधानयोरेवस्त्रीपुंसयोर्विशेषप्रयोजककृतानत्रैवएकशेषप्रवृत्तेः॥ इ
हत्वाप्रधानकृतस्यापिविशेषस्यसत्त्वात्॥ एवकामानुबन्धेनेह॥ इंद्रंइष्टाणपौ॥ इहहिपुंयोगकृतो
पिविशेषः॥ अरण्पारण्पानौ॥ इहमहत्वकृतोपिविशेषः॥ उमानितिकिं॥ प्राकचप्रतीचीचप्राक्
प्रतीच्यौ॥ स्तःप्रस्त्वावेदं॥ किंरनामहस्तातेरवेन्तुगिनिं॥ नुद्धितथासर्वविभक्तिस्त्रियपत्वाद्दलिंगाःप्रा एम
कशब्दः॥ भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यां॥ यथासंख्यंशिष्येते॥ भ्राताचस्वसाचभ्रातरौ॥ पुत्रश्चदुहिताच ३५

पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्
तल्लक्षण एव चेद्विशेषः। शुक्लः। कंबलः। शुक्ला बृहतिका। शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि। अ
नपुंसकेनेति किं। शुक्लश्च शुक्लं च शुक्लौ। एकवद्वेति न भवति। अस्येति किं। तत्र सूत्रे एकवद्वा वानुवृ
त्तिर्मा भूत्। पिता मात्रा। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। पितरौ। मातापितरौ। अयं योगः शक्योकर्तुं। त
थाहि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन मातृविषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्तीति
निर्विवादं। तत्र च निरूढलक्षणा वा शक्तिरेव वेत्यन्यदेतत्। न चेह द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रं। तस्यापि पित्रादेरिष्ट
त्वात्। एवं श्वशुरः श्वश्र्वेत्यत्रापि बोध्यं। एतेन पत्नीदुहितरौ वा पितरौ भ्रातरौ तु स्वसृत्स्य तस्य व्याख्या वसुमद्
विग्रहे क्रमप्रतीतेः प्रथमं मातोपन्यासात् पितृशब्देन पितरौ पितृतानि इति प्रयोगाभ्युपगमाः। एकपदस्यान्यबोधि
कमाभावात् लौकिके एव मेयं। प्रस्तुतं तु व्याख्यैव स्पष्टं प्रथमं प्रतीतिरिति युक्ता तत्तु न स्यात्। यामातुः। पत्तु वि
ग्रहे क्रमप्रतीतिरिति तन्न। द्वन्द्वे विग्रहपदयोः सहाप्रयोगात्॥ द्वन्द्वेऽपि तद्व्याकरणप्रयोगात् किं च।
द्वन्द्वाद्यपि प्रसञ्जनायां विग्रहो पित्र्यर्थानां कथं चितान नु तत्र पितृत्वापरीभावे किं विनिगमकमस्ति।
तस्मात्क्रमनिर्णयेऽप्रमाणानां नरं स्थापात्। श्वशुरः श्वश्र्वा। सहोक्तौ वा शिष्यते। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ। प्राद्यौ

१।२।७२ त्रिमौ ग्रानिर्देशाद्देवदत्तयोर्नस्यापि प्रातिपदिकत्वं॥ अन्यथा हि प्रकृतिवदनुकरणमिति न्निकृद्वं न त्वात्यतीया
३६ नस्यात॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं॥ सर्वैस्त्यदादिभिस्त्यैः सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यंते। प्रत्यासत्तेस्त्यदा
दिभिरेव सहोक्ता विवक्षायां माभूदिति सर्वग्रहणं॥ स च देवदत्तश्च तौ॥ इहं इति पुनस्यार्थे वचनं। मा विति तु स
रूपसूत्रेणैव सिद्धं देवदत्तस्यापि तच्छब्देनैव निर्देष्टुं शक्यत्वात्॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं
च५ तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यं। स च यश्च तौ॥ अहं च भवांश्च
वां। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि। आद्यादित्वात्मिः। त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितो
यो र्थः सामान्य पुंनपुंसकेन ह शेषे न लिंगवचनानि भवंति तत्पर्थः॥ सा च देवदत्ता च तौ॥ तच्च देवदत्ता
च यज्ञदत्तश्च तानि। पुंनपुंसकयोः सह विवक्षायां नपुंसकवशेन व्यवस्था परत्वात्॥ तच्च देवद
त्तश्च ते। इदं इदं कुण्डस्य विशेषणानामिति विवक्ष्यं। कुक्कुटमयूर्यौ विमौ मयूरीकुक्कुट्यौ विमौ॥ अर्द्ध
पिप्पल्याः सन्ता॥ अर्ध पिप्पलीं समांश्चार्ध पिप्पल्यौ ते॥ इह परवल्लिंगमिति समासार्थस्य लिंगाति
देशो कृते न हि शेषणस्य सद्भावात्स देवलिंगं। भाष्ये तु एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातं। यत्राहा सामान्यविशे राम
षवाचिनोर्द्वयोः भावात्सिद्ध इति॥ विशेषस्य निर्धारि पर्युक्तः सामान्यशब्दो विशेषार्थे तत्सेवने नोचाम् ३६

गाः॥ आगमावशिष्टश्चेति यथा। तथा विधेर्विषयेषा यानि कोयं द्वंद्वनिषेधः। तेनैव तद्वंद्वे द्वन्द्वा विस्पा
दिविद्वंसेःभिरुत्वाद्यमेकशेषोन वक्तव्य इत्यर्थ इति कैयटः। कथं तर्हि शूद्राभीरं गोबलीवर्दं त्यागोलपमिति। अत्रा
हुः। आभी राजात्यंतरत्वात्। ब्राह्मणाद्युग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते। माहिष्यो गौ प्रजायेते विट्शूद्रांगनयोर्नृ
पादिति स्मृतेः। गोशब्दस्तु स्त्रीगवी पर्यायः स्त्रीलिंगः। अयामुलपद इति नामधेयमिति। अनित्योयं निषेधः। शा
खमरतेषिति सूत्रनिर्देशात् लिंगात्॥ तेन श्वमात्यधमे यत्यादिषु द्वंद्वः सिद्धः। एते नाविद्यातद्धितो योगः प
ठस्माकमनादयः। मत्स्या दौ नहि विशेषयोरित्यादि प्रयोगाख्याप्यानाः स्ववारंभेन्चे तेन सिध्यो युरेवेति
मतत्स्यैरा कलनीयं। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ एषु पशुविवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमानस्त्रियेत्यस्यापवादः
। गाव इमाः। ग्राम्यग्रहणं किं। रुरव इमे। पशुग्रहणं किं। ब्राह्मणाः। संघेषु किं॥ एतौ गावौ चरतः॥ एकशेषस्या
नेकविषयत्वेन लब्धे संघग्रहणं मापर्याप्त्या द्वंद्वनामसंघो गृह्यते॥ अतरुणेषु किं॥ वत्सा इमे। वर्करा इमे॥ अने
कशफेष्विति वक्तव्यं। अश्वा इमे। गर्दभा इमे। एकशफत्वात्पुंशेष एव। शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः
। हरवत्सकशफाः खुरा इति षायद्कात् तत्र शफशब्दस्य पुंस्त्वे मूलोनं स्मृत्यं॥ उष्ट्राणां त्वारण्यपत्वात्स्त्रीशेषा
भावः॥ ॥ इति श्री शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं पादश्च समाप्तौ॥

१।३।१ भूवादयो धातवः॥१॥ क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसंज्ञाः स्युः॥ धातुत्वाल्लडादयः॥ भवति॥ एधते॥
३१ क्रियावाचिनः॥ किं॥ याः पश्यन्त्यपेत्यादौ धातुत्वं माभूत्॥ प्रतिहिति मिन्नातो धातोस्त्पाजीपः स्यात् न चया
प्रायणोऽइत्याद्यर्थे निर्द्दिष्टो नियामकः॥ तस्यापाणिनीयत्वात्॥ भीमसेनादयोऽर्थनिर्द्दिदिष्टा इति
स्मर्यते॥ पाणिनिस्तु चक्षुङित्याद्यपाठीदिति भाष्यवार्त्तिकयोः स्पष्टं किंचात्र भियक्तैरपि लक्षितोऽर्थनि
र्द्देशो नार्थं नियमतीति पराः॥ एवमनुभवनीत्यादावधातुत्वप्रसंगात॥ गणचा॥ क्रियावाचित्वमात्रा
तमेके कोऽर्थः प्रदर्शितः प्रयोगतोनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातव इति॥ अतएव कुर्द खुर्द गुर्द गुद
क्रीडायामेवेति एवकारः पद्यनेऽस्ति ष्वा लिंगन इत्यादिसूत्रा एपधी हस्तापकानि॥ तस्माद्याः
पश्यन्त्यपेत्यादिष्याद्यनये क्रियावाचिन इति विशेषणमस्थिर्नं॥ गणपठिता इति किं॥ हिरुक पृथक् ऋ
ते इत्याद्यव्ययानामिषि इति माबाधेति ङ्तस्य चमाभूत् ॥ नचैवं सौत्रेषु स्याप्तिः स्तंभ्वादीनामुदि एम
त्करणे नर्थात्वधिकारीयकार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात्॥ नचैवमपि लौकिकानां चुलुंपा ३०
दीनामसंग्रहापत्तिः॥ आर्यतेयज्ञादिस मास्पर्द्धेत्यकरणे पिञ्छादीनामसमाप्तेः॥ धातवप्रत्ययत्वे

व्याप्योतत्वात्। कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमिति कास्याद्यनवयवेनानाप्येत द्वक्ष्यते। एवं द्विवाद्यंते
हृत्करणास्यपुषादिसमाप्त्यर्थं तथा द्विवादीनामपरिसमाप्तिर्मृग्यते। तीस्याद्विसिद्धिः। वक्ष्ये चुरादीनाम
तेव द्वन्द्वमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेणाप्यकलेष्टसिद्धिः। तद्विधा त्वन्नन्निषुद्धेधाद्या प्योते। भ्वादिगणप
हितेभ्यो विलिव। प्रयोगानुसारात्प्रेयरति। दर्शिगतौ पाणो द्विष्ठात्र प्रदर्शनार्थं सेनान्ये विशिष्टप्रयुक्ता
धातवः संग्राह्या इति वा स्यादेतत्। भूरादिर्येषामिति विग्रहे पणौ स्तनिश्चारयइति स्यात्। क्रियावाचिनो
भूवानुवृत्तमेवेति। उच्यते। भवनं भूयः क्रियासामान्यं वदंतीति वादयः। वहेरोणादिकरञ् इति भा
ष्ये। यद्यपि वदिस्विच पिपठिषाति तिद्ध जिपहि हितिवामिवादि वादिम्य इञि त्योणादिकसूत्रेण वद
एप्रत्ययान्निर्विहितस्तथापि बहुलग्रहणात्केवलादपि भवित्यतीति न्यासकारादयः। वक्ष्यतन्त्र
वदंतीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरं। एवं तारेवादिज्ञानवोहष्यार्थो नद्धूयः। पचति पचाद्यस्तोल्क
स्यार्थत्वात्। भुवो वादयइति विग्रहः। तथा च क्रियावाचित्वं ताव लक्ष्यतारूढं। नित्तु वं धा नां शाब्दिक
गणानाम् उप्रभृतीनां पाठसामर्थ्याल्लभिनानामेव संज्ञेत्यनुजीयते। सूना द्यंता धातवइति सूत्रार्थ
भाष्ये अथवा भूरादिर्येषामिति विग्रहः। निपातनाद्वुणागमः। महासंज्ञाकरणं तु दधतिक्रियामि

२।धा०वृ० मितिधातवृ इत्यर्थः संज्ञाविज्ञानार्थाः। यद्वा भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः। आदिशब्दयोः क्रमव्यवस्था इयकारवा
३८ विनीः एकशेषः। ततो भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वा समहशः क्रियावाचिनः इति
यावत्। अथवा वा इत्यप्रथमादि येषामिति बहुव्रीहिः। वा इत्यप्रपादय इति तत्पुरुषः। तयोरेकशे
षः स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहिः शेषः। भुवो वादय इति षष्ठी तत्पुरुषः। वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थः
छिद्यत इति च वृत्तिंत्राहत्या हि ना वा उभयलाभः। सर्वथापि क्रियावाचिनो धातवः एवं धातव इति
स्थितं। का पुनः क्रिया। उच्यते। करोत्यर्थभूता अन्यादिना पर्यायानुस्मृतानुकूल्यापारूपाभा
वनैव क्रिया। तथाहि। अभवतोभवनादेः क्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थ
कर्तुः करोति कर्मत्वं। तथाच करोत्यर्थः कर्तृभवितृप्रयोजकतया भवनेरूप्यत्र धात्वर्थे योजकव्या
पारेणानुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलंबते। उक्तंच। करोतिः क्रियमाणे नन कश्चित्कर्मणा विना।
भवत्यर्थस्य कर्तृं विकुरोतेः कर्मजायते। करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः। भवितात मपेक्षा
ध प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते। प्रयोज्यकर्तृकैकांतव्यापारप्रतिपादकाः। एपं ताएव प्रयुज्यंते तत्प्रयोजक एष
कर्मस्था। तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः। प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः इति। मा ३८

च सकलधातूनां वाच्यं। अत एव किंकरोतीति प्रश्ने पचति पठतीत्याद्युत्तरं संगच्छते। न चायौ मीमां
सकोक्तरीत्याख्यातस्य वाच्योवास्तामिति वाच्यं। भोक्तुमस्मीत्यादावाख्यातं विनापि तत्प्रतीतेः। तथाच
तत्रापि कारकापेक्षाद्युत्पत्तेः। अस्ति च तत्रापि करोतिसामानाधिकरण्यं। किं कर्तव्यं भोक्तव्यं। किंक
तवान् भुक्तवानिति। किंच। भावयति वदतीति वक्तुन्मते भवति घटमित्यपि स्यात्। तुल्यार्थत्वात्।
दृष्टं तेन कर्तुः कुंभकारस्य व्यापारेणाजावृष्टे हाष्टांति केत्वाख्यातप्रत्ययः। ननु प्रयोजकव्यापारे
णार्थः। कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत्। कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्यान
र्थात्वात्। यद्वितु धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधा
न्येन धात्वुपात्तव्यापारत्वरूपकर्तृत्वेन वापि समतं कस्यहीहानी माख्यातार्थः। व्यापारस्य धा
त्वेनैवाभिहितत्वात्। अपि च। धातोः सकर्मकत्वविभागच्छिद्येत। अकर्मकाद्येत्यादिसूत्रात् णि
च विरुध्येत। ननु सिद्धान्तेपि क्रियायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकत्वेति चेत्। न। फलव्या
पारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकविभागस्य व्यवस्थापमाणत्वात्।
किंच ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे यजः इति णिनिरस्मत्पक्ष एव संगच्छते। धातुत्वेन धात्वुपात्त

भावनां प्रतिपत्तित्वेन तदुपाशस्यांशांतरस्य करणात्वात तादृश्यादयो हि धात्वर्थत्वेन भावनामाहुर्भावि
क्रियात्वं यागांशांतरं तु पवित्र्यादिना प्रातिस्विक रूपेण अंशः तच्चांशांतरं भावनां प्रति प्रायेण भाव्यम
पार्थं बुध्यते ज्योतिष्टोमयाजी त्यादौ करणतया। ज्योतिष्टोमादिना योगेन स्वर्गं भावितवानिति
वृत्तेः। एवं चेदं गति विधो हार्थे एतेन हर्ष्यः पचिरिति भाष्यव्याख्यानं। मद्दिश्वाहा
विमज्यसेनां परमार्थे कर्माप्सेनापतौ श्रापि पुरं दशोदयतिपो जयामास समरात्तुसैन्यं करोति स्वेष्वि
व सर्वधात्वर्थनि मि ति। नन्वक्रियायां धात्वर्थ कर्माप्सेनापतौ श्रापि पुरं दशोदयतिपो जयामास समश
त्रुसैन्यं करोति स्वेष्वि सर्वधात्वर्थनिति। ननु क्रियायां धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्त
माना पविक्रियेति क्रियाविशेष्यकोबोधो न स्यात् तादृशयात्र्येवन्निकल्पस्येव विशेषणतायां प्र प्र
पगवादौ लक्षणत्वादिति चेत्। प्रत्ययार्थं प्रधानमिति लक्षणं गौः। प्रकृते हत्पत्यते। क्रियाप्रधानमा
ख्यातमिति स्मरणात्। पाचिकेसाद्रौ होत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च। अस्तु त तवेव पचतीत्या
दावनुपपत्तिः। पचं तं पश्यत्यादौ शानचः कर्तृप्राधान्यस्य सर्वसंमततया तिङ्ग्स्वपि तथात्वे प
त्वापत्तेः। राजादीनां क्रियाफलादेशत्वस्या विशिष्टत्वात् आदेशानां च स्थानि समानकत्वे स्थावर्ण्यांप ३९

धोधित्वेनार्थैक्य ध्रौव्यात् । अत एव हि युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तमः त्यादिः पुरु
षव्यवस्थां संगच्छते । अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादिचानन्वयसमानाधिकरण इत्यनेन च अभिधेयसं
ख्यात्वयित्वं अभिहितशब्देनवाभिहितसंख्याकत्वे विवक्षितमिति वाच्यं । सूत्रानन्तगुणत्वात् तादृशत्वे हि
तसमासेः संख्याया अनभिधानान्न इत्यभिहितेपि तृतीयाप्रसंगाच्च । न च कृत्यनभिधानमेव कर्तृ
त्त्वविधानमिति वाच्यं । भावार्थलकारेपि कर्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक् ॥ स्यादेतत् ॥ अस्तिभव
ति विद्यति षु क्रियावाचित्व मस्त्यात् । न हि तत्रोत्पादनाश्रतीयते । एवं तिष्ठतावपि तथा जायते कुप
ध तेइत्यत्राप्युत्पत्तिः उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसंबंधः । तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना । न तत्र नुमवस्था
स्याविष्णो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवत् हसतीति न प्रतिब्रुवत इति चेत् ।
उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणानुकूले तीत्यर्थः । धारणं चात्रात्मकालसंबंधः । तथासत्यपिक
क्रियापामित्यर्थः रीत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्याकांक्षायाः पूरणान्नीवति नृत्यत्यादिवत् कर्मैक
ताक्रजा हि व्यापारव्यधिकरणो वोत्पत्तिरूप्यते । अत एव तत्र घटादीनां कर्मता । पाकस्य केव
व्यापारफलीभूतोत्पत्तिशालित्वात् । जनि प्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणो वोच्यते । अ

श॰कृष्ण॰ नएवाकर्मकर्तातेषां(स्वो)त्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावाज्जामपिसत्त्वरूपापन्नघटादीनांपारम्भमवेतत्वबवि
५० नकर्मकर्तातेषां)स्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावाज्जामविसत्त्वरूपापन्नघटादीनांपारम्भमवेतत्वबग्नि
कर्मताविरहात्॥ उक्तं च हरिणा॥ आत्मानमात्मनाविभ्रदस्तीति व्यपदिश्यत इति॥ अन्येप्याहुः अ
स्त्यादावपिधर्म्यंशेभाव्येस्त्येवहिभावना॥ अन्यत्राशेषभावानुमानथानप्रकाशत इति॥ तथापधौ
विक्लिदोचविक्लितिर्यद्यपिसाधारणी तथापिपचौव्यापारव्याधिकरणाविक्लिदोत्तु तत्समाना
धिकरणामेतिसकर्मकाकर्मकविभागः॥ नहिधात्वर्थभूतफलशालित्वमात्रंकर्मत्वं किं तु व्यापा
रवैयधिकरण्यमपिफलेपेस्ततोयत्नं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादितद्दमितं॥ आसन्नविनाशी
कं विदुष्टिप किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात्॥ उत्तर तु तस्यस्थतयानिष्ठितं न किं
करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचरएवेत्येवधारणादस्तीतिनोत्तरं॥ एतेन यावृत्तिदुरमस्तिदुर्वा
साध्यत्वेनाभिधीयते॥ आश्रितकर्मद्वयत्वात्साक्रियेत्यभिधीयत इत्यपि मास्यातानापूर्वापरीभावा
पन्नानेकक्षणाविशिष्टस्योत्पत्तिरात्मास्तीत्यादावपिसत्त्वमभेवेतिभावः॥ एवत्यादावपिहिआश्रि राम
यणादिरधः अपराणांतोव्यापारकलापः क्रिया अतएवतस्यगुणपदस्मत्रिकर्षात्रत्ययस्तता॥ किंतुएकै ४·

कस्यापि श्रूयमाणा विनापारस्परक्रमेणानुभवे सति मनसा संकलनात्क्रियते। तदुक्तं भाष्ये। क्रियानामे
यमत्यंतापरिदृष्टाऽशक्या पिंडीभूता निदर्शयितुमिति। एवमपि याऽभाविकी एकफलावच्छिन्ना
ता। उक्तं च। गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति।
तदेवं भवत्यादेः क्रियावाचकत्वे स्थितेऽत एवाभूद्भवति भविष्यतीति कालयोगः। न हि क्रियात्वे
विनाऽसौ संभवति। तदुक्तं। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति कालानुपाति यद्रूपं तदस्ती
ति प्रतीयत इति च। भाष्येऽप्युक्तमर्थे साधनताप्यपि पुरुषकारवचनमुशब्दनमः। षड्भावविकारा इति ह
स्माह भगवान्वार्ष्यायणिरिति। भावस्य क्रियायाः षट्का इत्यर्थः। तेषु च जायतेऽस्तीति प्रागभि वि
र्वेत्र क्रियात्वयः। निरुक्तस्यार्थः केयं प्रस्तुतकारणेन विप्रावलंबौ। भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः। तत्रै
वानेकक्रियात्मिका साधनसंबंधात् स्ववशीप्रमान साध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतयावभासत इति म
थाचा जाति सत्वेऽपि संबंधिभेदात्सैवेत्युपक्रमोक्तं। प्रातःक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधी
यते क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यत इति। व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाद्यत उ
पहितापास्ते भवत इत्यर्थः। पाकस्यादौ तत्प्रकृत्या साध्यावस्थायाः सत्त्वरूपापाया उपाधि इति। वक्ष्या

शब्दभ. तु सिद्धरूपायाः उक्तं च। क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता। सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति
घञ्विधिं। आख्याते शब्दभागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे घञादिष्वपि क्रमः। सा
५२ ध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना। सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबंधनः इति। लिंगसंस्कारका
द्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषे ।घञादिप्रत्ययप्रकृतिरित्यर्थः। एतेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रका
शत इति तृतीयाध्याये भाष्यप्रसिद्धव्याख्यातो। प्रकल्पितेत्यनेन पदस्फोटस्येव वास्तवतां ध्वनयति।
साध्यत्वेनेति। अत एव न प्रतिकारकतया ओदनादेरन्वय इति भावः। अत एव सोऽरूपाको भुक्त्वा
गमनमित्यादौ तुमुनाद्ययः सिद्धाः कृत्वोर्थोल्पनमभिधानानेत्येव शाणो। अत एव कृविहर्षते विद्धि
वचनाद्विद्यपविधिरिति सूत्रवार्तिकयोः प्रयोगात्। सत्त्वभावस्त्विति। अत एव पाकंकरोतीत्यादौ का
रकत्वेनसान्वेतीत्यर्थः। न च त्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगाकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनप्रतिकर्मतानु
पपत्तिः। न च सर्गमर्यादे ह कर्मतामाने विशेषकारत्वेनाभानाक्रोकृहो बइति वाच्यं। एवमपि प
चति पचतीत्यादावसंगतेः एककर्तृकावर्तमानायां पचिक्रिया एवतत्कर्तृकावर्तमाना भवन्ती राम
क्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः। न त्र च भवतीति लकारार्थस्य कर्तुरेव रत्नककर्तृकयचिक्रियाप्रत्यभेदेन ५२

नपेसर्गेता॥ विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात्। तथाच देवदत्तवस्तुविक्रियायाः मत्वधर्मी ज्ञ्वोः॥ अनाङः॥
कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुभववता ज्ञानेन स्वीक्रियते। कारकोतराभावमात्रेतु तात्पर्यमिति। आत्मनश
ब्दे भागाभ्यामित्युक्तत्वाल्लोकेनदर्भिता यक एवानत्रयं शनीत्युरश्लोकानुरोधादिति तन्नी
येस्फुटीकरिष्यामः॥ एते नअपाङ्गीरयाव्तीः॥ पवनः पद्यतिपस्पतिपत्पतत्वान्नापि भवतीत्यने
नकर्तृत्वेनान्वयो व्याख्यातः। भावीवर्त्तितेधस्तौ स्त्री त्वाद्याविवक्षस्त्रीवस्यस्वस्वर्तमानसत्त्वात्संभवा
त॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ ॥ उपदेशेऽनुनासिकोजित्संज्ञः स्यात्। उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः।
कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्करणे घञ्॥ अन्यथाल्युट् स्यात्। स च धातुपाठप्रातिपदिक
पाठौ सूत्रवार्तिकेच॥ एतेर्हिशदृष्टा उपदिश्यते॥ तत्र शास्त्रकृतापरिज्ञस्याच्चनुनासिकसपाठइदानी
मपभ्रष्टः। अत एव आङ्ग्रहेतिकाशः। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाइति। तत्र एधस्पर्धेत्यादावनुदात्तेत्वा
दात्मनेपदं। एधते। स्पर्धते। भवतेः स्त्रयोगित्वाचुमः भवानाजणामूचो अकारस्येत्वाद्धस्त्वापाङ्लि
ष्ठि। ऋ्याचारे ग्बगल्भक्लीवुहोटेभ्यः इतिवार्तिके गल्भादेरनुनासिकत्वे नानुदात्तेत्वान्तङ्। अप्रगल्भ
नेस्त्याहि। उपदेशइति किं। अभ्रअोऽअपः। आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्यनुनासिकः। नायोऽशास्त्रेयमि

श्रीवृ॰प्र॰ नः ॥ नन्वेवं जन्म इत्यत्रातिप्रसंगः ॥ विधानसामर्थ्यान्नेति तु प्रकृते पि तुल्यो ऽथानुबंधा अनेकांताइ
५२ ति पक्षे ऽप्रयोगे ऽज्ञाति नइत्यत्रातिप्रसंगः ॥ विधानसामर्थ्यान्नेति तु प्रकृते पि तुल्यो ॥ अथानुबंधा अ
नेकांताइ ति पक्षे ऽप्रयोगे ऽज्ञाति नइत्यादावादि तद्घोनीत्ति बेधाद्ये मित्वं नाकिं न स्यादिति चेन्न ॥ एवम
पि आङ॰ ऽइदित्वेक्कथं ऽनुनासिक विधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ एतेनाइधि इच्छतीति इधिवाससा
कूलं दधीयतेः क्विप्पक्षोपयवोपयो ॥ इत्यत्वे वा ॥ णोः ग्रथत्वम्पत्यनुनासिकः ॥ अत्रेतितो नुमध्यान्तो
ऽदितिनुमस्यात् ॥ इधिमाधित्सा ह्रिषुघाति पाद्रिके शुम्भ निपदनीत्यादिषु चरत्कार्ये लोपश्च स्या
त् ॥ तस्मादुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यमिति पराकृतं ॥ आगमस्यत्य इदिति वरक्कयेग्तु नासिक विधान
सामर्थ्यादिक्लेनादिर होपपत्तेः ॥ समर्थ ॥ नन्वार्थमुपदेशग्रहणं ॥ अनिति किं ॥ मनिनेप्रत्यये म
कारस्य माभूत् ॥ सत्यां हि स्यामनेप्यो पि हशपत्व इति इत्वं ने घत्यादस्तः पाः स्यात् ॥ अनुनासिकः
किं ॥ विदित्वो ॥ निजिरिवोति ॥ ॥ ॥ हलंत्यं ॥ उपदेशे त्यं हलिति स्यात् ॥ पद्य विभवो हलंतमवधिं प्रत्य
त्यमवतितथा विधानश्चाति पादिकत्वा इपाधिपरिच्छिन्न समुदाय पत्यं त्यह इ णघ नो ॥ अंत्यस्य एम
हणसामर्थ्यात् ॥ धीङ्स्वमो ऽदि लास ङ शेते उपदेशे किं ॥ अग्निचितः ॥ अग्निचिन् इदेदीधीने ऽहेति ५२

यच परस्तत्रे विकल्पस्त्यादौ तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे: विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागत्वेन परेशेंत्स
त्वाद्वावयवे तत्संज्ञा। प्रत्युत रुदन्तस्य प्रकृत्यादिपाठादिकृत्संज्ञाप्रासा गृह्या। ततो सामर्थ्यात्र भवति। न च दिल्लुवर
प्रयोजनं। अंतो दात्तनिपातनं वे यथा अपदे: पुत्रादेन ता। हलन्त्याहारसिद्धेतेत् सूत्र मापेन्नत्वा दन्त्योमा
श्रयः। पदार्थबोधं विना वाक्यार्थतानासंभवात्। अत्र ऊ:। हलवल्वेति समाहारद्वन्द्वे संयोगान्त लोपे
नलकारो घत्रनिर्दिष्टपत्नी तेन लस्पेतसंज्ञायां सत्यां आदिरंत्येनेति हलसंज्ञा। तनोत्पं हलि दितिवा
क्यार्थबोधा। यद्वा। हलइतिनेत्राद्वस्पेकशेषाणाम् अन्यतमाश्रयणात् द्वस्य समीपवर्ती लकारो हलस्तद्
द्विति। संपूर्णोद्धराद्वस्या हलसूत्रस्यांत्यं हलं स्यामिति वा॥ इह पूर्वत्र येपूर्वः पूर्वः प्रथलो लाघवात्तिति
नत्वां। यद्वा। हलसूत्रे लकारस्यैव तवल्कार इति वकुत्प्रभृत न स्पनिर्देश:। नप्यच पुषादि घुतादिना
निज्ञापकादित्संज्ञा। न तु उपदेशे जतुना प्रिकृइ तिति। अथवत्तायास्त्रघाण निष्पादनायस्तु णाजो लि
करणंज्ञापकमितितच्छित्त्वा। लित्वस्याद्याघ्रसिद्धे:। न च विधिदेल्पत्र लोपाभावार्थं हलग्रहणादिसूत्रे
दृक्ष्र्तेहलिति द्वितीयहलग्रहणं तन्त्रज्ञापकमितिवाच्यं भवितेत्यादौ जानि हृस्वार्थं हल्ग्रहणोपपत्ते:

शःसू० ४३ नचस्वतिसीतिप्रत्यये: प्रकृतेरङ्गेपात्रैवमितिवाच्यं। यासेत्यादौतुलोपानापत्तेः। नचैकदेशविकृतन्
स्यानन्यत्वादेकादेशस्य चपूर्वान्ततया ग्रहणाद्धलन्तत्वात्। प्रकृतेः परत्वेनेष्टसिद्धिः। यांसइत्यत्रापि
प्रसंगात्। तस्मात्लोपप्रवृत्तिकाले हलन्तत्वंवाच्यं। लघयासेत्यत्रापिनास्ति। किंत्वार्वतात्परत्वमा
श्रित्यलोपःकार्यः। नचतत्रार्वताप्रकृतिः ऽऽ नभयत्राश्रयेतां द्विजादायोगात्। अथ नईस्या
ग्रहणमपि तिनिर्देशादार्धं तस्य लेनभयत्राश्रयेणंता द्विजार्धं जपैन थापि हलशब्दस्यैवा
यादिशक्त्यग्रहेकथं हलग्रहणसामर्थ्यात्स्मलोलिटंतिष्ठेयं। नचलितीति ज्ञापकं। स्युङ्गत्वे
चरितार्थत्वात्। तस्मादुक्तप्रकारद्वयमेवशरणं। स्यादेतत्। आद्येहलसंज्ञातः पूर्वकथं सं
योगान्तलोपः। संयोगसंज्ञाया अनित्यत्वे। द्वितीयेहस्यलङितिकथं समासः। स्वपूर्संज्ञायात्रे नि
ष्पादात्। एवं तृतीयेहलोंत्यमितिनिनसुरूपः कथं यत्वर्थेवत्त्वरितइतिवङ्गुत्रीहिः कथं। उच्यते।
साधुत्वज्ञानोपयोगिनःशास्त्रस्यार्थबोधोयदितत्रोपसाधुत्वानापदानांसाधत्वंतुभाष्यक
तायासुपसुप्तेनदेवदोषःस्यात्। सुत्वनोपसुप्यते। प्रमाणाभावात्। यतशोऽयमिवाराद्या। यथा एप
चैतन्नघाश्रङ्गणितिस्यत्रैवप्रतिपादितं।। ।।नविभक्तौतुस्माः।। ।।विभक्तिस्थास्तवर्गसकरमकारा ४३

राइतोनस्तु॥ रामात्। पचेरन्। आम्नाणाः। पचतः। रामम्। अत्र दाश्रम्। विभक्तौ किं। अचीयत। वर्णायाञ्ज
रा। रुधादिभ्यः श्नम्। प्राग्दिशो विभक्तिरिति यत्र विभक्तिसंज्ञा तत्रायं निषेधो न भवति। इदमस्थमुरिति नि
कारस्य रिफाणार्थमुकारानुबंधासंजनाहाप्रकाता। तेन किमो तरुक इति सिद्धं॥ एतादेतत्॥ तदानी
मित्यादौ दानीमो पितर्हि मित्वंप्यादिति चेत्। न। यांतत्वात्तस्य यकारोत्थं तत्त्वमनुभवन्मकारस्ये त्वे
त्रा वतिवधाति। संयोगांतस्य लोप इति यलोपस्ये त्संज्ञोऽस्य सिद्धतया मकारस्योत्पत्त्यभावात्। य
द्वा। इदमस्थमुरित्यनेन नित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यते नत्वप्राग्दिशीये प्रवृत्तिः। अतो तइटो रित्यत्र त्वस्य
त्वमुखार्थं स्तकारः। न चित्त्वं तकः। तित्स्वरापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। गौवाये। भर्जीयत वराधाम इत्यादौ
गोभर्जीयस्य नयोरंतोदात्ततादर्शनात्। आद्युदात्तश्चेति निषूत्रे भविधीयेत यत्र भाष्यकारैरेवाद्यो दा
त्तत्वस्य सिद्धांतितत्वाच्च। यत्तु इह टर्नुत्तिकृतोक्तं। किमोतइटो तरत्ययत्रायं निषेधो न भवति। अनित्य
त्वादस्य विधेरिति। तत्त्वोक्तिविरुद्धं। इटो दितिसूत्रे तकार उच्चारणार्थ इति तेनैवोक्तत्वात्। तस्मा
दस्यु पे सवाद मात्रं यद्वा। इटो रित्यत्रास्य अकारमात्रस्य विधेः। अनित्यत्वादिति तु किमो रित्येतत्पर
मिति व्याख्येयं। आ दिसिद्धुडवः। उपदेशे आदिभूताः ञि टु डव एते इतस्युः। ञिइंधी। टु वदुः। डुवेष्ट्र।

शब्दप्र. वेपथुः॥ टुवर्णा उप्रिमो उपदेश इति किं। मिकारीयति। आदिः किं। पठ्यति। अलिलिहि ष्टुधारिपुपह
४४ शब्दस्योपदेशः। अत्र तं तो थांसन्या मथुवस्यात॥ अथ यथेच्छचरितार्थं हित्वं मधुदाय स्पविशि
षकस्यात॥ ॥ षः प्रत्ययस्य॥ ॥ प्रत्ययस्यादिः षस्तस्यात। शिल्पिनिष्टु नामनर्तकी। प्रत्ययस्येति किं।
षोडशा। षष्टु त्वामित्यत्रोपदेशस्थो यं षकारः। आदिः किं। अविषा। महिषा। अविमहिष्योरिषु प्र
। न स्त्र प्रयोजनाभावादेषषकारस्ये त्वं तो न भविष्यति। ईकारस्य गित्वादेवासिद्धेः। नच पष्ठेडी प्र
र्थः षकारः। ङीपोपि चिनः पारस्पोद्यानानि हस्तिस्वरेणोदात्तत्वात् नमस्यं। वि निगमका भावं तन पक्षेव
कारस्यापि श्रवणं स्यात॥ ॥ चुटू॥ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू स्तो॥ ल्गः गोत्रे कुंजादिभ्यष्फ ञ्याकौंजायनः
। ब्रस्याईयादेयादेशं वक्ष्यति। जस्। ब्राह्मणाः। ट्स्यानादेशं वक्ष्यति। मोस्याभिजनस्त्याधिकारे थो वि
का डिम्पो फ्कः। शांडिक्यः। चरेष्ट। कुरुचरी। ठस्येकादेशं वक्ष्यति। स नम्या जनेङी। उपस रुजि। ठ
स्येयादेशं वक्ष्यति। धनगणं लब्धेत्यलो लब्धेत्युत्वर्णमानेषु शाणाः। अत्र लघावाप्नः। घटु षाः
जसपस्येनिक स्त्रियेयोग विभाषादनित्य निरा। तेन कैश बुंचुः केशघाणा इत्यत्र वकारस्ये त्वं इष
ज्ञान। मतौ हित स्यो विमतः स्पंतोधाक्षः स्याता पिन्क एणां तपयायार्थ स्यात। अवान्तुगरस्येत्य ४४

तोऽन्यादित्यनुवर्त्तमानेन नेनान्तिकायाः इन्निरीठचा । अवठीयः । प्रष्ठा । कुंभुपुवणप्रदीर्घोपाद्यः ॥
लोपो च्वौ इति फलो पद्म निष्कालवेषं ॥ ॥ न शकतद्धिते ॥ ॥ तद्धितनिमित्ते प्रत्यये आदिभूतानश
कचगीइता दुः । स्तुत्व । भवता । कर्त्तरि शप । भवति । ककवतनिष्ठा भूता । भूत नाम प्रिय वशे व
दः खश । प्रियंवदः वशंवदः । सोऽनिष्य श्लस्तुः । निष्टुः । भंतमासमितिदोघुस्चामपे गुरः ऽन्हरयोऽन द्वि
ते किं स्फूर्त्तन । माणिष्यावातोन्नज न्पनरस्पां लोमशः । अत्र प्रयोजनाभावान्नत्त्वेतस्प पिव
वृद्धौ कर्णिका । कपोल नाग नक्त्रलेकारः ऽनिभवार्थैकना । अत्र कि तिचेति वृद्धिः स्यात् तद्रूपं च न
सिध्येत ॥ इत्नाउपतत्प्यानन्ता द्वि । अथवा रेफो ह नत्प मितीकं त्रां । स्कारस्त्र पदेशे नतु नामि
क इति । स्यादेतत्ता । एवं मनी रित्वास्तु मस्पातानचतत्रकं भीधान्यन्यायस्याश्रपितुं शक्यः । न र
नीत्पाद्यप्यापेः । सत्यं । स्केरिरञ्जभूतानां नकारपाठे नापकः । अंते द्विनामेव नामिति पद्या ।
गोः पादो नरःनिस्त्वार्थेन पद्दणा मनुवर्त्ते पिष्पते ॥ न ब्रावश्यमनुवर्त्त्यं । व हिडोवस्मा हितिश्रथ
वा तेहशऽनितापक्रान्तमुरापस्पेत्से न्ना । अवयवेअचरिताथै स्पस्पादितलस्पसमुदायविशे
षकत्वात्तस्यारितिवषयपुकमात्मनेपदं तेन रुंधे इत्यादि सिद्धं ॥ ॥ तस्य लोपः ॥ ॥ तस्येतो लोपः

श॰कौ॰प्र॰ स्याता। तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थं। जिदुड्नाम लोपस्य माभूत्। नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति तु ना
५५ स्ति। अलोन्त्यात्पूर्व उपधेति सूत्रेऽनेनैव प्रत्याख्यानात्॥ यथासंख्यमनुदेशः समानां॥ समसंख्या
नां संबंधो यथाक्रमं स्यात्। नंद्यग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नंदनः ग्राही। पचः। समूलाकृतजी
वेषु हन्कृञ्ग्रहः। समूलघातं हंति। रिच्छत्रात्तु वा यथायोरपि धात्पूपपदयोर्यथाक्रमं बोध्यं। स्था
देनतु। विटि मिद्धिरेः कुशति स्यादेनद्वीलाद्यर्थत्रयेणापथासंख्यं प्राप्नोति। एवं स्पृस्पातु। स्पिङ्। सो
ऽस्मि दावपीति चेत्। अत्र भाष्यं स्वरितेनेत्यपकृष्यते तेन स्वरितत्वाभावान्नेह यथासंख्यमिति
। प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः। स्वरितत्वाभावादेव कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोरिति सूत्रेऽनयथासंख्ये
नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे तु यथासंख्यं भवत्येवेति भाष्यं। घ्नन्निकास्तु कर्तृकर्मणोश्च नाडीमुष्ट्यो
श्चेति सूत्रद्वये विभाष्यविपरीतं व्यस्तरूपः। नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासंख्याभावपरं भाष्यं
मपि पूर्वापरविरोधाच्चिंत्यं। एतेनैव चामनोतरपरं मन्त्रस्तपद्दृशोरीर्वनमस्ता। कर्तृकर्मणोरि
त्यत्र तु त्रितियं त्येवा विशेषश्शास्त्रारंभमाद्यं ज्ञवाविन्यत्राप्यस्वरितत्वादेव न यथासंख्यं द्रष्टव्यं रामः
त्रेभाष्येऽत्रोचे संस्थितो। बत्वर्थे त्वपत्तिकारीयोगेऽस्मनक्षामगाद्यलिति। वचेतिश्च॥ स्वरितेनाधि ५५

कारणान्तरं मृग्यं मूल लक्षणे तृतीया। अधिकारो विनियोगः स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्य रूपमधिकृतं बोध्यं
प्रत्ययः परश्चेत्यादि यथा। प्रायेणामाम्नापयन्ति। क्वचित्तु पूर्वत्रापि। तदुक्तं॥ अतिङि स्वमयो
र्योगयोः शेषइति। किमयं त्रिमधिकारः स्यात् तत्प्रत्याख्याने शब्दात्। यथा आ तृतीयाध्यायान्ते धात्व
धिकारो न त्वप्रादेशिकम् एव। तथा आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारो न त्वा आगम्या म
विकारेष्य एवेत्यादि। यद्यपि स्वरितेनेदं निमयम्यते। तेन तत्र क्षितिरितेष अधिकारो निवर्तते इत्यर्थः। कं
स्वरितो धिकारार्थः कथं न निवृत्त्यर्थ इत्युक्ते तथ्यात्यान्मेव शब्दानां निवृत्त्या प्रमाणं वा तुइस्व
न तु हस्तस्य। किमर्थं न समस्तेष्वेवास्ये अर्थो तत्र तित्वेपरिशुद्धीत्वेन्ह रोत्कृतं। तथाहि। स्वरितेनाधिका
रस्याथोर्थोऽयान्यः। गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्री अहस्वत्वे त्येते। तेन गोऽड्ग्रहणाक्तिं निवृत्त्यर्थमिति न कृ
तं। किं च अधिकं कार्यमधिकारः। गोणे पिशाच्यप्रकृतिरित्यर्थः। तथा च गोणमुख्यन्यायोर
व नेष्यते अपादानाधिकरणाद्रौ तत्र स्वरितः पाठः। अपि च। अधिककारः कृतीरिदं। एतद्
व। सन्तपरं बाधते। तथा च पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता भवन्ति॥ अत्र तत्र स्वरितपाठेन वा ताद
त्वादिति दिक्॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयेपादे प्रथममाह्निकं॥॥ अनुद

प्रद्प॰ ४६

दात्तेत्काङुपदेशेयोङि·त्तदंताद्धातोर्लस्थलेआत्मनेपदमेवस्यात्। एधते स्पर्धते। बोभूयते। आती
पते। कथं तर्हि शेतइत्यादि ङि·देवसुयमितिचेत्। सत्यं। उपदेशिवद्भावोवोध्यः उपदेशेकिं। चुकु
षति॥ गाङ्कुटादिभ्यइतिसनआतिदेशिकङि·त्वं धातोरितिकिं। अयुतत॥ अद्दुइवरितिङि·आ
मङ्·वइ·भ्योमाभूत्। कथं पुनर्धातोरितिलभ्यतइतिचेत्। भूवादिसूत्रान्मेडूकप्लुत्यानुवृत्तस्य
धातवइत्यस्यविभक्तिपरिणामात्॥ साहश्यमात्रेणपरिणामव्यवहारोयंवस्तुगत्यातुयोग्पेशमं
तरमेवसंनिहितभवतीतिकैयटः॥ धसा॥ आत्मनेपदेनेवलकारस्यधातोश्चाश्लेषः। इकोहलि
प्त्रसनाधातोराकृपवत्। अतएवङि·तातस्यविशेषणात्तदंतविधिर्व्याख्यातः॥ चित्रीयतइत्या
दौत्वअवयवेश्चरितार्थेनङ्कारेणाक्यजंतस्यविशेषणोनतोभ्यपदेशिवद्भावाद्ङि·त्वेनतेति
ङ्का। एतेनविदुतात्सन्तुतइतिम्प्राख्यातं। एन्तुनत्रुङि·तीवङि·दुद्दिनिष्पाख्यामाश्रित्यसमाधा
नंतस्यापातनत्। पर्यंतेइत्यादौधातोङि·नइतिइत्यादेशाभावप्रसंगात्। ननुहृत्यःस्वमुनीरिति
तिसूत्रेस्यग्रहणेनविकरणोनविकरणीभ्योनियमोवलीयानितिज्ञापितत्वाद्वङ्ज्ञापितुतइ एम
त्यादौवानुपपत्तिरेवनास्तीतिचेत्। उपज्ञनिष्पमाणोनापिङ्कितागपत्तेजाननिमित्तस्यापिप ४६

परस्मैपदस्य बाधापत्तेः। नियमो बलीयानित्यस्यापि प्रायिकत्वात्। वृद्भ्यः स्यसनोरित्यस्य वि-
करणाव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरिति ज्ञापकतया। अपि तु वचनबलात्। शदेः शित इति सूत्रे भाष्यके-
यटघोरित्यस्य स्पष्टं। तस्माद्यथाभाष्यमेव तमेव मनोरमं। हरदत्तस्तु डि. नदस्यैव व्याख्यत।। धातोरि-
तिनापेक्ष्यते। नियमो बलीयानित्याप्रयोगात्। इङ्गासैनसोषः। नचाभाविनादि. ना बाधः परत्वात्।
परस्मैपदस्यैवोचितत्वादिति निष्पाशयः। उभययथापि यङ्लुक्परो डि. तुस्य गुणानि षेधचारितार्थता
मात्यं कयङः प्राग तु हानम् अकारं गालिष्य त्तुचंक्रम्यतं इस्यति ज्ञापकादप्रभावः चदन्तः ईयङः पा-
णिकारमीका रेवा व्रष्क्रिप प्रत्याघडंतादित्याभावान्नतुम इतीय एकाचरत्पनुहमनेः ख्यातिनौ निषा-
यामि तिने ति नवेध इति कल्पयंतः परास्ताः।। स्पादिनत।। यङ्लुक्य पिपरवेत्रानिव्याप्ति।। प्रत्य-
पलक्षणेन डि. दंनलवाता।। मत्वं। डि. लुक्य प्रत्यया भत्यय साधारणात धामुहंदप दिस्य त्र मोमेनसी
इति स्वरस्यैवा त्वमतस्येति दीर्घस्यैवचेहात्मनेपदस्याप्रवृत्तेरिति निष्कर्षः। पौ वस्तुतो वोभूतुतते ति क-
इत्यत्र तिनिर्थंक. लुगंतात्मनेपदविधानं ज्ञापकं यङ्. लुगंतात्स्यप्रलक्षणेनात्मनेपदं नेति
।। अत एव चर्करीतं चेत्याहादौ पाठ तस्य चकारात परस्मैपदमिति व्याख्यानं ज्ञापक सिद्धार्थानु-

शवृ॰ तुवादइति सिद्धांतः ॥ तथैवमपि यास्पर्धीतीत्यातात्वात्मनेपदं कुर्वीरन् ॥ स्पर्धेरनुदात्तेत्वात् ॥ न चैवं ङ्क
५७ कृतं न स्यादिति वाच्यं ॥ हि । प्रयोगे द्विर्वचनं षाष्ठं इति व्यपमानात्वात् ॥ अस्मो श्लिपादस्येत्यादिना नि
षेधो बोध्यः ॥ अनुबंधेन निर्देशो हि द्विधा ॥ क्वचित्स्वाङ्गात् ॥ शीङः ॥ सार्वधातुके गुणः ॥ हीङो पुङि
ति यथा ॥ अनुदात्तेत्वात्स्वादेत्वनुबंधत्वेन यत्र तु नो म यथा पिनिर्देशस्तत्र स्वत्येव ॥ आङोयम
हनः ॥ भावकर्मणोः ॥ स्यादिपथ्यानन्वाङ इति कथं नानुबंध निर्देश इति चेत् न प्रकृति ग्रहणे
यङ्लुगंतस्यग्रहणमित्यस्यत्यथमपवादः ॥ तेन प्रकृतेयं अनुबंधेन निर्देशः ॥ एवमप्यवि
षयः ॥ अत एव वेविज्ञः ॥ मरीमृज्यते इत्यादौ ङिति चेति प्रवर्त्तते एवं तिदिकस्थश्कमः ॥ एवमयेना
गः एहति कलमेष्यः पारिभवमिति ॥ अचाहुः ॥ आध्वं प्राहेति विकल्पितः ॥ चास्महे इति रूपं प्रत्युदा
चह्विडो लिक्ता ॥ मनुदात्तेत्वलक्षणा ॥ आत्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयति ॥ सहिश्नुदात्तेत्वे
चक्षः ॥ पृथग्य स्तिमादावनुसहेतेन बहला देति पुंश्चोदर्शनात् ॥ न चायं ल्युट्ट इत्सरापक्षे
अतोहानत्सवपद्यमानत्वादिति ॥ एतेन क्यायत्रिमौक संधीति सुरा श्रियोगोत्रमात्रात ॥ राम
स्यादेतेन ॥ लक्ष्यति वारस्थ ॥ लटः शत्रृशानचौ ॥ लिङः कानच्वा ॥ क्रत्वथा ॥ लङः महेत्यात्मनेपद ५७

परपरस्मैपदसो विहितत्वादित्यारभ्यापादसमाप्तेः प्रकरणं किमर्थमिति चेन्नानियमार्थमि
त्येवहि॥ अतएवानुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति व्याख्यातं ते॥ सोयं प्रकृतिनियमः उत्तरसूत्रे च
भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेत्यर्थनियमः। यत्रैवकारस्ततोन्यत्रावधारणमिति सिद्धान्तात्।
तथाहि। न च संबंधमंबंधीयाद्विः सैवावधारणं व्यापकत्वद्योतकैवशब्दसंबंधभिन्नगं। न
चास्मिन्पक्षेनुदात्तेत्प्रभृतिभ्यः परस्मैपदं माभूत् आत्मनेपदस्य नियतत्वादनीमादावविसा
क्षितिवाच्यं। शेषात्परस्मैपदमेवेतिनियमात्॥ ननु तत्र कर्तरीत्युक्तं कर्तरि परस्मैपदमेवास्तु भावक
र्मणोस्तु जातार्थे तेऽस्य तत्स्यादो परस्मैपदं दुर्वारमेवेति चेत्॥ न। भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नि
यतत्वात्। अस्तु वा प्रत्ययनियमः। आत्मनेपदमनुदात्तङित एव भावकर्मणोरेवेति। न चैवमनु
दात्तेत्प्रभृतिभ्यः परस्मैपदप्रसंगः। परस्मैपदस्यापि शेषात्कर्तरीति नियतत्वात्। ननु कीदृशस्तत्र
नियमः। कर्तरि यदि परस्मैपदं भवति शेषादेवेति। शेषादादिभ्य नि कर्तर्येवेति वा। आद्ये अशेषा
त्कर्तरि माभूत्। भावकर्मणोस्तु शेषादशेषाच्च परस्मैपदं दुर्वारं। अंत्ये शेषाद्भावकर्मणोर्माभूत्।
अशेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति। सत्यं। योगविभागेनानियमद्वयं बोध्यं। शेषादेव।

शरप· तत्राविकर्णार्थैर्वेति॥ तस्मादिह चकारेणो ग्रहणस्यार्थे नियमः प्रत्ययनियमो वेति पक्षद्वयमपि
४८ स्थितं। स्यादेतत्। विकरणाव्यवधाने नियमो न प्राप्नोति। तथा हि। विकरणा नाम चक्काशीबा
दृशाभिन्नाः। इकश्चिपो धातुनिर्देशः इ निश्रिपा। याश्राधा धेट्दृशः शा लोक्षीस्यादि षुवान
श्रा। नियमस्या चक्काशः। लिटलिङौ लुकश्लु अम श्राप स्पर्धो स्पर्धिबीभ्रा श्रीक्षिशीते। अग्निस्तु हो
ति। भिनत्ति स्थियादिस्यादि। एधते स्पर्धते कुरुते निविशते इत्यादौ तु भयत्र प्रसंगे परत्वान्नित्यत्वा
च विकरणेषु कृतेषु कृतेऽव्यवधानान्नियमो न स्यात्। न च ग्रहणे नियमपक्षे विकरणानामप्र
यप्रसंगः। प्रत्ययनियमे विहितत्वजातीयस्मैव नियमेन प्राप्तिः धातोरनंतरस्य लस्य प्रत्यात्मने
द अनुदात्तङितः एव यदित्तु परस्मैपदं शेषादेवेत्यादि। तथा च धातूत्तं तदाख्याहशाव पिविक
रणाव्यवधाने नियमाग्रहणेः परद्वयमपि स्यादेवासत्यां। विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति
वृद्ध्यास्य सतो रितिरूपग्रहणेन ज्ञाप्यते। अतो नियमवद्ये ऽपदोषः। तत्रापि ग्रहणस्यार्थे निय
मपक्षो व लीयानिति स्पष्ट धेर्यो। तत्र विशेषान्कर्तरीति न वाच्यं। किंतु परस्मैपदमित्येवास्तु एवं तत् रम
चाम्य यज्ञापनत्रपरस्मैपदमेव स्यात्। प्रत्ययनियमपक्षे तु शेषादिति कर्तरीति च वाच्यमेवं ४८

गव्यविभजनीयइतिदोषत्रयमधिकंस्यात्।तिबादिवाक्येनसहैकवाक्यभेदः परिसंख्याप्रयुक्तदि
दोषतादवस्थ्येनिर्दोषवत्तच्छंतपक्षद्वयेप्यस्येवापादितंतदापिकिमर्थमसौटस्य मितिचेदुच्यते।लहिल
ष्यतिबादयइत्यनेनसहैवक्रूर्णामेकवाक्यतयाविधायकमितिस्यात्।किंचअस्मिन्पक्षेशी
षात्कर्तरीतिकर्तर्यमेव।परस्मैपदमात्मनेपदमितिवक्ष्यमाणशासकवद्भाविनीसंज्ञाअपरी
या।अन्यथाविहितानांसंज्ञासंज्ञयावाविधानमित्यन्योन्याश्रयःस्यात्।अस्मिंश्चपक्षेविक
रणेषुनकश्चिद्दोषः।लादेशेषुकृत्स्नेषुसार्वधातुकमात्रेस्यविकरणप्रसङ्गः।नचस्यादिषु
दोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं।लमात्रापेक्षतयान्तरंगेषुतिबादिषुकृत्स्नेषुलकारविशेषापेक्ष
तयाबहिरंगाणांस्यादीनांप्रवृत्तेः।।भावकर्मणोः।अनयोर्विहितस्यलस्यात्मनेपदंस्यात्।नन्वे
ते।क्रियते।प्राग्वदेकवाक्यतयाविधिः।।भिन्नवाक्यतयानियमोवेतिबोध्यं।नियमोवि
द्विधा।प्रत्ययनियमोऽथनियमश्चेति।नवाद्यपक्षेकर्मणियन्नस्यात्तत्कोभवतालाभो
लब्धइति।अकर्तरिचेतिसर्वस्यपादानादिरवकाशइतिवाच्यं।तृतीयस्यपरस्मैप
दस्यैवनियमेनव्यावर्तनात्।स्मारेतर।लूयतेकेदारःस्वयमेवेत्यत्रपरस्मैपदंप्राप्नो

श०रू०प ति।कर्मवत्कर्मणेत्यनेन हि शास्त्रेवापदेशो वा निर्दिश्यते न तथा च तेन तेन शास्त्रेणानन्तर्का
५८ र्यकर्तर्यपि तत्र कर्मणि यगात्मनेपदमित्यस्यावकाशः। शुद्धं कर्म। कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य
शुद्धः कर्ता। कर्मकर्तर्युभयप्रसंगे परत्वात्परस्मैपदमिति प्राप्ते। प्राधान्यात्कार्यातिदेश
एवेति आत्मनेपदमेव परबोध्यं। पक्षान्तरे तु शेषात्कर्तरीत्यत्र कर्तरि कर्मेत्यतः कर्त
रीत्यनुवर्त्य कर्त्रैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरीत्यासिद्धेः॥ कर्तरि कर्मव्य
तिहारे॥ विनिमयविषयीभूता या क्रिया यां वर्तमानाद्धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्या
तिलुनीते॥ अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः
संप्रहरन्ते राजानः। व्यात्सहाम भिमाणासहामही ध्मना कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं। न
गतिहिंसार्थेभ्यः॥ एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात्॥ व्यतिगच्छन्ति। व्यति
घ्नन्ति॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं। हसादयो हसिप्रकाराः शब्दक्रियाः
। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। हरतेरप्रतिषेधः। तेन संप्रहरन्ते राजानः। अर्थग्रहणं नामध्यो रा०प
धेतार्थस्तर निरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तमानेन स्यर्थात्॥ हरतिरूपसंगच्छ शाहिंसार्थावपीति ५८

तिनन्तस्यार्थंवनिषेधइत्याहुः। ननुः संप्रहरीष्यन्तौ दृष्ट्वाकर्णधनंजयावित्यत्र तूपीत्स्यमानाविति
विवक्षितेनन्तुकर्मव्यतिहारः। वहेस्तुनायंप्रतिषेधः। अगत्यर्थत्वात्। प्रापणंहिवहेरर्थः॥ ग
तिवनीतिभ्वाक्षेपात्॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ ॥ आत्मनेपदंस्यात्॥ परस्परोपप
दाच्चेतिवक्तव्यम्। इतरेतरस्यअन्योन्यस्यपरस्परस्यवाव्यतिलुनंति। लौकिकेशब्दव्यवहारेजा
वर्वग्रस्तनादरादिन्नरेनरादिशहाव्यतीत्सुपसर्गीचकर्मव्यतिहारद्योतनायसमुच्चीयंते। तथात्म
नेपदमपिसमुच्चीयेतेतिनिषेधोयमारभ्यते। नन्वेवसंपद्यिनिमर्थेनोभोरुधन्तुर्सुवनह्यामिप
त्रनङ्कथंनेतिचेत्॥ करणाविनिमयेसत्यपिक्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वात्॥ ॥नेर्विशः
॥निपूर्वाद्विशआत्मनेपदंस्यात्॥ निविशते। नैः किं। प्रविशति। कथंतर्हिम्पनिशनम्यविशं
तेति। अडागमव्यवधानात्। नन्दखोंगमव्यवधानेपकमितिचार्यं॥ अंगभक्तस्याडोविकरणोन
चस्यचयेवल्वविधानंस्वस्यपचवयपचन्धेनव्यवधानपकल्वादिति॥ अग्राकुः॥ निवासिविर्धः शा
शावध्यायांधातोरेवाडागमः॥ लुङ्लङ्लिङ्स्पद्विलकारकनिर्देशस्यभाष्यकृताऽतिद्ववत्त्व
त्रचस्याप्यनावस्वेस्वमाणाल्लात्॥ मतोनरेपिलकारविशेषापेक्षत्वाद्वहिरंगमडागमं

श॰दृ॰प्र॰ नाधित्वालमात्रापेक्षत्वादंतरंगेषु निगादिषु कृतेषु नियमो न स्यादिति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानि
५० तिसिद्धांतात्। अत्र चषष्ठ्याः स्थानेयोगत्वेति स्यवहरणं ज्ञापकमिति बोध्यं। अथोद्देशपक्षे विकरणाध्यव
धाने विति यमः प्रवर्ततइत्येवं परनयानीयेन नवाप्यदोषः। अंतरंगत्वान्निवादिषु सत्सु शब्दांतरप्रा
प्तावनित्ययोरान्क्रिकरणयोर्मध्ये परत्वादेव प्रवृत्तेः। ननु विकरणैः शब्दांतरप्राप्तौनत्वशब्दांतरस्येति
तिचेत्। किंततः। नहिशब्दांतरस्येतिवाचनिकं। किंतुन्यायोयं। तथाचशब्दांतरस्यप्राप्नुवतइवतस्मा
त्प्राप्नुवतोप्यनित्यत्वं। यद्व्यक्तिसंबंधितया पूर्वंप्राप्तौ तितद्व्यक्तिसंबंधितया पुनरप्राप्तेरनित्य
त्वात्। अतएवोपसर्गनियमे ञ्ज्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातं शब्दांतरेणतिद्र
त्रे भगवता भाष्यकारेणेति दिक्। अयं चकृद्ग्रहणपरिभाषयाने रूपसर्गस्य ग्रहणात्। तेनेहन। मधूनि
विशंति भ्रमराः कथं तर्हि इन्दुस्त्वमेथिलीमंतर्गकेविशतीमयापीति कालिदासइति चेत्। अ
गानिविशतीमितिपाठइतिप्रामाणिकाः। यत्तु पदसंस्कारपक्षेणसमाधानंइष्टंतन्नोक्तंतन
त्रापवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः। अन्यथाऽतिप्रसंगात्। तावालिप्सायामित्यादेर्वैय राम
र्थ्यापत्तेश्चेति दिक्।।। परिव्यवेभ्यः क्रियः।। एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात्। तानित्वादेव सिद्धे म ५०

ससकर्त्रभिप्रायार्थोयमारंभः परिक्रीणीते। विक्रीणीते॥ अवक्रीणीते। पर्यादय उपसर्गा इह गृह्यं
ते।। तेत्राद्यत्वा घा अप्रपणी नक्रीणाते यैं यथोदयः नेभ्यः क्रियइति स्यात्प्रोनात्।। परस्परसाहचर्याद्धा।
तेनेहना। वेक्रीणासीति।। अत्र होकदेशो विकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति। नवाएवं विभक्तिविशिष्टस्यवि
ेस्यस्यविकातेनतु विशब्दस्यैतिकृत रन्तवस्थकेथ इवाक्याङ्गनितस्यं। विभक्तेर्लोपेतेन।। पक्रूतिभा
गस्यैव विकारात्। केयर तस्याप्यवमवरित्तो कोल्पे वा। अत एव वदत्यपति। पक्षिवाचितो विशब्दस्यसंभ
वेतुस्याहचर्याद्दुपसर्गग्रहणाव्याख्येयमिति।। ॥ विपराभ्यां जेः॥ ॥ स्पष्टोर्थः॥ विजयते पराजयते
।प्राग्दुपसर्गग्रहणान्नेह। वेजयति। पराजयति सेना। पराजवस्तुष्टा॥ नन्वत्रैरिति कथं निर्देशः। प्रकृति
वदनुकरणमिति स्यातिदेशे न धातुतया स्यप्तुङ् जिंपइति वक्तव्यत्वात्। नवनियः क्रियतइति दी
र्घेमायकाशसि पङ् तपरत्वाद्धेरिं.नीतिगुणो वाध्यइति प्रश्नः। इक्ष्वेष्य विष्टर्ध विज्ञतिषेधेनेय
उ.इष्टत्वात्। अत एवं यक्षिपइति निर्दिष्यते। किंच। क्षिपादीनां दीर्घविदीर्घ ग्रहणमपवीहृता
पके।। अन्यथा क्षिपइति निर्देशात् हेयदीर्घस्यनिर्णयो कितेन। उच्यते। अनि लोपम निर्दिश्यः। अ
तोनेयङ्। अनित्यमागमशासनमिति अल्पक्रमत्वबोधकः। अविघातिना थेरूपमात्रानुकरणं।

शब्दभ द्यायत्तुपराजेरसोढ इति सूत्रेऽस्यड: परत्वाद्योरिनिमणा इति हरदत्तेनोक्तं॥ नच्चिंत्यं। स्त्रियोदीर्घाहिस्ये
५१ तत्सूत्रस्यभाष्यकैयटादिग्रंथै: तत्रत्यहरदत्तग्रंथाभ्यां च सह विरोधात्॥ आङोदोनास्यविहरणे
॥१॥ आङ्पूर्वोददातिर्मुखविकासनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात्॥ विद्यामादत्ते। अनास्य
विहरणे किं। मुखं व्याददाति। आस्यग्रहणमविवक्षितं। उपेपिवाननाश्वानित्यमोपशब्दवत्। तेन
हाविना। विपादिकां व्याददाति। पादस्फोटो विपादिका। नदीकूलं व्याददाति। परांगकर्मकान्ना
स्य इति निषेधो नेष्यते॥ तथा च वार्त्तिकं। स्वांगकर्मकाच्चेति। स्वमंगमिह स्वांगं न त्वद्रवं मूर्तिमदि
ति परिभाषितं। व्याददते पिपीलिका: पतंगस्य मुखं। कथं तर्हि व्याददतो विहगपतिर्मुखं स्वकीयं
। कर्त्रभिप्राये भविष्यति। अकर्त्रभिप्रायार्थो ह्ययमारंभ: एतेन मुखं व्याददाय स्वपितीत्यत्र स्वभा
वादनत्वं नित्यमात्मनेपदप्रयोग इति प्रत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिग्रंथो दिव्याख्यात: आङोउ·द्वि
शिरस्यग्रहणान्नेह। पिसामादत्ताति। अत्रतस्मिन्नावाकार इति हरदत्त:॥।॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च। शप
क्रीड इति हि। आस्मादात्मनेपदं स्यात्। अनुसंपरिभ्य: चकारादाङ:। अनुक्रीडते। संक्रीडते। परि ५२

क्रीडते। आक्रीडते। उपसर्गात्॥ समासाहचर्यादनोः कर्मप्रवचनीयात्र मा। माणवकमनुक्रीडति। मा-
णवकेन सह इत्यर्थः। तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा॥ समोऽकूजने। संक्रीडति शकटं। म-
यास्य संक्रीडतीति च क्विचक्रू इति श्रीहर्षः। कथं तर्हि। क्रीडन्ते नागराज इति॥ अयप्रयोग एवायमि-
त्याहुः। आगमेः क्षमायां॥ आगमयस्व तावत्। सहस्व कंचित्कालं। मा त्वरिष्ठा
इत्यर्थः। एते नयाघशगमयन्ते थनं ज्ञानानीति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। प्रावस्प्रतीक्षन्ते इत्यर्था-
त॥ ॥शिक्षेर्जिज्ञासायां॥ धनुषि शिक्षते। शिक्षविद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणं। अनुशास्त्रेत्वा-
देवमिच्छन्त्वात। किं तु शक्तेः सनंतस्य। शानि मीमे तीस। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छती-
त्यर्थः। किंचैवं द्विशकेरर्थे प्रति विषयतयान्वेति। सोऽकं शक्तो निगत्वशक्तो तीन्यादिदर्शनात्
।पोज्ञन विषयकशक्तिमानिति हि तदर्थः। घमरभेति तसुन। इह तु ज्ञानं विषयः लातवमिति
तनप्रयुज्यते। आत्मनेपदेन ज्ञानविषयकतायागमित न्यात। नन्वेवं जिज्ञासायामित्यस-
गतं। ज्ञानेच्छा हि तदर्थः। तस्येत ज्ञानं शक्तौ विषयः। शक्तिस्तु सनर्थभूतायामिच्छायामिति
स्याव्यानात्। तस्यां ज्ञानविशिष्टायां शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि विषयतानपायात्।

श॰कृ॰ एतावानेव परं भेदः। इत्याशङ्क्याशकिस्तु प्रकृत्यर्थः। तस्याः कृत्स्नज्ञानविषयकत्वमात्मनेपदेन द्योत्य
५२ त इति।। ।।आशिषि नाथः।। अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्तिकं।। आशिष्येवेति। न चैवमनु
दात्तेत्त्वमप्यर्थमिति वाच्यं।। तस्य नाथन इति पुजर्थत्वात्।। सर्पिषो नाथते। आशिषि नाथ इति क
र्मणो षष्ठी।। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः। कथं तर्हि। नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति भारविः।
यच्छतो।। नाधृ म इति पाठः। तवर्गचतुर्थस्थाने लिपिप्रमादात् द्वितीयः पठ्यते। अत एव काव्यप्रका
शेप्युक्तसंस्कृते मदाहरणे। तत्पद्मीपतिपुत्रिकुंजरकुलं कुंभाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते
कुचयुगं पत्रावृतं माकृथा इति।। अनुनाथति स्तनयुगमिति तु पठनीयमिति तत्रैवोक्तं।। अत्रा
पिधकाशे वा पाठः। हरतेर्गतताच्छील्ये।। गतं प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोनु
हरंते। पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सन्ततं परिशीलयंतीत्यर्थः।। गतछन्न।। इस्वस्वकूनां नात्का। ग
तताच्छील्ये किं। मातुस्त्वनुहरति। मातृरूपमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यं। किरतेर्हर्षजु
जीविकाकुलायकरणेषु विक्षेपार्थः किरतिः हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। तत्र हर्षो राम
विक्षेपसंस्कारणां जीविकाकुलायकरणे तु फले।। एषेवार्थेष्वयावत्पारितिहि द्विधीयते। ५२

अपस्किरते वृषभो हृष्टः कुक्कुटो भक्षार्थी श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किं। अपकिरति कुसु
मं। इहात्मनेपदसुडागमौ न भवतः। हर्षादिमात्रसंबन्धे तु यद्यपि तङ् प्राप्नोति। तद्विधौ वस्तुष्ठा ख्कु
त्रिकर्तृकत्वस्य निमित्तत्वेनानुपादानात्। तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुडागमसहमानविषयो
यं तङ्। तेन गावोपाकिरन्तीत्येव भवतीत्याहुः। आङि नुप्रच्छ्योः। आनुते। उत्कंगपूर्वं शब्दं करोतीत्य
र्थः। एतत्तो ऽत्र दाहिः। आपृच्छते प्रच्छतीप्सायां। तद्धदिः। ग्राहिस्येति मं प्रमाराणां। शप उपाल
म्भने। शप आक्रोशे इति स्वरितेत्। तस्मादात्मनेपदमकर्तृगेपि फले वक्ष्यं शपथरूपेर्थे। देवद
त्ताय शपते। त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवंरूपं शपथं करोतीत्यर्थः। श्लाघह्नु·उ·ष्ठा।
शयामिति संप्रदानसंज्ञा। ज्ञीप्स्यमाने विवक्षिते। तद्यथा। तस्मा आख्यायते स संप्रदानमित्य
र्थः। यश्चाख्यायते स इत्यर्थः। कथं तर्हि। नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
किंचिदपि स्मरामीति। अत्राङ्गस्वाशयं प्रकाशयामीत्येतावदिह विवक्षितं न तु शपथ इति
॥समवप्रविभ्यः स्थः॥ एभ्यस्तिष्ठतेः प्राग्वत्। संतिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। आ
ङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानं। शब्दं नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः। भृतो त्वश्र

श॰कृ॰ स्तिं सकारमात्रं निष्ठतो गुणाद्वृद्धी आगमावानिष्ठत इत्युदाहृतं ॥ अयोधे ॥ अपि शालिहिं अप्सुवीतिनप
५३ ठति किं तु सकारमात्रं स्तः प्रतीत्युदाहरणं ॥ अलिप्ता पीदित्यादिसिद्धये तु अजग्य वाग मौप्रतिजानी
ते ॥ नावैवगुणवृद्धी इति ॥ ॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ ॥ तिष्ठते स्येयोऽर्थे योरात्मनेपदं स्यात् ॥ गोपीकृ
ष्णाय तिष्ठते ॥ स्वामि प्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ स्थाद्यकृभि-तिसंशय्य नत्वं । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठ
ते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ स्थेयो विवादपदनिर्णेता ॥ तिष्ठंते स्मित्रिति स्युत्पन्ते । घ
त्रो त्वति सूत्पस्मि त्रिल मुक्तं ॥ तत्र प्रकरणादिना विवादपदनिर्णेतृः प्रतीतिर्न तु शब्दीत्यभिप्रा
येणा पस्मिं पदं वोध्यं ॥ रूत्पस्मतो वङ्लमिति अधिकरणतो प्रश्नो मत्ता ॥ उदो नूर्ध्वकर्मणि ॥ ॥ उत्स्व
वात्तिष्ठते । नूर्ध्वत्वविशिष्टे परिस्पंदे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ उत्तिष्ठमानस्तु परोनोपेक्ष्यः पथ्य
मिच्छता ॥ अनूर्ध्वेति किं । ग्रेवेनपीगइवतिष्ठ इत्युतः । इहं क्रियायाः अनूर्ध्वत्वनामक परिस्पंदसंयो
गफलकत्वाभावः । यद्यपि उदो नूर्ध्व इत्युक्ते नूर्ध्वताविशिष्टक्रियावाचकत्वं लभ्यते एवं धातोः
क्रियावाचित्वाव्यभिचारात्तथापि लोकव्युत्पत्त्या परिस्पंदात्मकर्मपरिग्रहार्थं कर्मपदामंतव्य राम
ना ॥ अस्माद्ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥ उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ तथा च वृद्धद्वारायामितिवार्तिके लोककर्मणि ५३

लिप्सार्थकथनपरः ॥ ॥ उपान्मंत्रकरणे ॥ मंत्रः करणं कारकविशेषो यत्र तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानादुपपू
र्वकात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥ ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ मंत्रकरणे किं
। भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवने । उपाद्देवपूजासंगतकरणपथिष्विति वक्तव्यं । देवपूजायां । आदित्यमु
पतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपाद्विष्यति । म
हीपते हूँवमोशत्वा इ । संगतकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । एवं गंगायमुनाप
तिष्ठते इति । मित्रकरणे तूपश्लेषं विनापि भवति । रथिकानुपतिष्ठते । अयं पंथाः स्रुघ्नमुपति
ष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । वा लिप्सायामिति वक्तव्यं । भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लि
प्सया हेतुभूतया उपगच्छतीत्यर्थः ॥ अकर्मकाच्च ॥ ॥ उपपूर्वकात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं
स्यात् ॥ भोजनकाले उपतिष्ठते ॥ सन्निधत्त इत्यर्थः । उद्विभ्यां तपः । आभ्यां तपतेरकर्मकादात्मने
पदं स्यात् । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । स्वांगकर्मकाच्चेति वक्तव्यं । स्वमंगं स्वांगं । न तत्र
द्रवमिति परिभाषितं । उत्तपते वितपते पाणिं । अकर्मकात्स्वांगकर्मकादित्युक्तेः स्वमंगं स्वांग
मिति व्याख्यानाच्च नेह । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपति । संतापयतीत्यर्थः । सुवर्णमुत्तपति ।

श श्र सतो वयति विलापयतीत्यर्थः। गृद्धिभ्यां किं। निष्पत्यति। निमन्नपतादत्तामेव नश्यतीत्यर्थः॥
५४ आङो यमहनः॥ ॥ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वांगकर्मकाभ्यां च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं
स्यात्। आयच्छते। आहते। आयच्छते पाणिं। आहते शिरः। नेह। परस्य शिरः आहंति। कथं त
र्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः इति भारविः। अत्र केचित्। आजघ्ने इति परच्छित्वा घ्न इति भा
वे पिच्छिधिवत्तु थ्यें कवचनोनत्सुत्काषे हं हंतेः आजजगामेति व्याचख्युः। तन्न। आजेनेति छिवी
भावेन विचार्येति सिद्धांतात्। अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्षः आस्फा
लितवानित्यर्थः। मल्लो त्युत्साहाविष्करणाय स्वं वक्षः आस्फालयतीत्याहुः। भागवृत्तौ
तु प्रमाद एवायमित्युक्तं। एवं चमोहाहाहा हर्षमारहृश्यमिति भट्टिप्रयोगोपि चिंत्यः॥ ॥
समो गम्यृच्छिभ्यां॥ ॥ संपूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां गम्यृच्छिभ्यामात्मनेपदं स्यात्। संगच्छते॥
समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्यां किं। ग्रामं संगच्छति। कथं तर्हि न चैकं समगच्छतो। आर्षत्वा एम
त्॥ पद्मा। चातुर्वर्ण्यो हित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। एकं समापद्यतेत्यर्थः॥ विदिप्रच्छिस्वरतीनां स ५४
पसंख्यानं॥ विदेर्ज्ञानार्थस्येह ग्रहणं। परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात्। नलाभार्थस्य। सहिस्व

रितेत्वादुभयपदी।मस्माविचारणार्थयोस्त्वङ्गदान्तेत्वादात्मनेपदंस्पृहमेव॥नंविनेसंविदा
तेक्षविहृते॥संप्रच्छते।संस्वरते।अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेतिवक्तव्यं।अर्तीतिधातुद्वयस्यहोत्यादीनां
चापिग्रहणे॥सन्निशालिनीष्प्रदिघोतुशास्त्रिनात्तुनविकरणनिर्देशाद्वाध्यापत्नुहोत्यादेरेवग्रह
णापरस्मैपदेष्वितितुङ्गणार्थमनुवर्तमानमपियोगविभागसामर्थ्याद्द्विधीनसंबध्यते।
तेन।माप्रमृतमासमृषातो।मासमृषते।तिभाषंवाव्याभिप्रायेण।समारनसनमारितासमा
रते।तिहतिस्त्वत्रहोत्यादेभिप्रायेणापोन्या॥संश्रुणुते।संपश्यते।रङ्गोसीतिसुराधिसंश्रुणुय
महेइतिसुराधिप्रयोगस्तुचिंत्यः।अकर्मकादित्यस्तुहन्ते।हतिकारस्त्वसमोगमृच्छिप्राच्छि
स्वारस्पतिश्रुविदिभ्यइतिपठित्वादृशेश्चेतिवक्तव्यमनूपेणापमात॥तत्रवार्तिकानुपूर्वीभ
गेकेषंविदेवस्त्वेनसूत्रेपिदृशेश्चनदृष्टिकारैवीतेनपश्यामः॥अथास्मिन्नकर्मकाधिका
रेपिसकर्मकाहतिगामिप्रभृतयस्तेषांकथंअकर्मकता।उच्यते।धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थे
नोपसंग्रहात्।प्रसिद्धेरविवक्षातःकर्मणोकर्मिकाक्रिया।वहतिभारमितिप्रायणोसक
र्मकौवहि॥संपरनेत्वकर्मका।वहतिनद्यइति।प्राणोविविक्षिधारणोजीवतिरहायात्रवि

श.दू.प. शीघ्रं विह्नेपं यन्नत्यतिः अतीह्राव प्यकर्मकौ। प्रसिद्धेर्यथा पेद्यो वर्धनीति। कर्मणोऽविज्ञातो य
५५ था हि तान्त्रयाः संभृणुते स किं द्रुश्यु। गपसर्गो क्वि। अस्पति। जहते॥ अनुदात्तेत्त्वा दात्मनेप
दी॥ कथं तर्हि अनुक्रमपूहति पंडितो जन इत्यादि॥ चक्षिङो ङि स्करणो नानुदात्तेत्त्व लक्ष
णस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापनात्समाधेयं॥ ॥निसमुपविभ्यो ह्वः॥ स्पर्धायां॥ ॥नि ह्व॰ प ते
इत्यादि॥ अकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रं॥ स्पर्धेनता॥ निह्वास्यते इत्यापुहासूत्रेणामस्तु॥ न तु निह्वयत इ
ति॥ आकारांतस्य सूत्रेऽग्रहणात्॥ एकारांतस्य ग्रहणाभावात्॥ न हि विकृतिः। प्रकृतिग्रहणानी
ति वृद्धा॥ उच्यते॥ आकारांतनादेपि कथमभ्युपेयं॥ न हि ह्व इति सूत्रे आकारविशिष्टः पठितः।
प्रयोगसमवायिनां वाचकतेति सिद्धांतरीत्या ह्व इति वा तस्य आकारांतमर्थः। हृधेत्यत्र नांत
स्य स्पर्धीवेति यद्यपि तर्हि वांतस्यैव एकारांतनमर्थ इत्यपि तुल्यं। प्रक्रियादशायां हि एकारांतता
नुकरणे लक्षणावशात्। तत्र तु आकारांतरहितानुकार्यः। तस्मात्कि किं विदिहानुपपन्नं। य
त्तु भाष्यसम्मतोऽनन्तो निर्दीत्यानिषेधके सूत्रे कृतात्वस्य प्रयुक्त्यापि ईशाज्ञापकादि राम
कृतिरपि प्रकृतिग्रहणातीति॥ सोयमस्थाने संरंभः। उक्तरीत्या सर्वपदस्य शिथिलत्वात् ५५

एरनेकाचऋोः स्तुपीत्यादावपि विकृतिग्रहणेशिशयिषत इत्यादावपि यणापत्तेः विकृतं घञ्कृति
त्राहकं त्वेवि विश्वराजाविस्तत्रापि विश्वस्य वसुराटोरिति दीर्घ शर्मगात॥ तुएसा हमित्याद्यौ भू
धन्मस्यसंगाधेति हिक्र॥ स्पर्धायामाङः॥ आङ्पूर्वात ह्वयतेरात्मनेपदं स्यात्स्पर्धायां विषये म
ल्लमाह्वयते॥ स्पर्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः स्पर्धायां किं। रामाह्वयति। यद्यपि स्पर्धा
यामप्पधातुः पठ्यते तथापि आङ्पूर्वस्तत्र न पठ्यते किंतु शब्दे॥ अत एव स्पर्धायां विषये
यं विधिरिति व्याख्यातं॥॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञः॥॥ एषु सप्तस्वर्थेषु कृञ आत्मनेपदं स्यादकर्त्रभिप्राये फले। गंधनं पिशुनत्वं। तथाहि
गंधअर्दने अर्दहिंसायामिति चुरादौ पाठाद्गंधनं हिंसा। सूचनमपि वधनेवारिकरणत्वा
द्धिंसेति स एवेह गंधनशब्दार्थः। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणं भर्त्सनं॥ श्येनोवर्ति
कामुत्कुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवत इत्यर्थः। साहसं वर्तते साहसिकः
औतः सहोभसा वर्तत इति ठक्। तस्य कर्म साहसिकं। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सह
साप्रवर्त्तत इत्यर्थः। प्रतियत्नः। एधोदकस्योपस्कुरुते अग्रधोदधो येतिनिभातः। समाहा

ग्रवृप रद्वंद्वः प्रतिपूत्न इति षष्ठी। प्रत्यासतिप त्नेत्यादिनास्त्रहाः। नस्य गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः। गाथाः प्रकु
५६ रुते॥ प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः॥ उपयोगः समीचीनो विनियोगः। शतं प्रकुरुते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः
एवं किं। कटं करोति॥ ॥अधेः प्रसहने॥ अधिपूर्वात्कृञः प्रसहनेऽभिभवे क्षमायां च। षहमर्षणेऽभि
भवे चेति पाठात्। ये तु अभिभवेऽच्छं वदन्तीति पठन्ति तेषामविच्छेदमीति आयो वादः इति हरदत्तः। तम
धिचक्रे॥ अभिबभूव वा नसोढवानित्यर्थः। एतेन भवादृशोऽद्येदधि कुर्वते परानिति भाष्यविप्रयोगो वि
व्याख्यातः। क्षमं न इत्यर्थात्॥ वेः शब्दकर्मणः॥ विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदं स्यात् शब्दश्चेत्कर्मकार
कं भवति। स्वरान्विकुरुते॥ उच्चारयतीत्यर्थः॥ शब्दकर्मणः॥ किं चित्तं विकरोति कामः॥ ॥अकर्मका
च्च॥ वेः कृञोऽकर्मकात्स्यात्॥ हीनाम्यनुपकर्तरि। छात्रा निविकुर्वते॥ संमाननोत्संजनाचा
र्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। एषु द्योत्येषु नयतेरात्मनेपदं स्यात्। तत्रोत्संजनज्ञा
नविगणनव्ययानयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि। आचार्यः शास्त्रे नयते। शास्त्रीयसि
द्धांतानुपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तत्र शिष्या युक्तिभिर्निश्चाप्यमानाः संमा एम
नितास्भवंति। तदीयाभिलषितार्थसंपादनात्। तथा चात्र नयतेः प्रापणमेवार्थः॥ शिष्यसंमानने ५६

तदीयं फलं सत्प्रयोगोपाधिः। उत्संजने। देहमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। आचार्यकरणे। माणवकमुपन
यते। विधिनात्मसमीपप्रापणमिहोपनयनमर्थः। तत्फलं माणवकसंस्कारः। तस्य कर्तृगामि
त्वाभावात् घात्मनेपदं आचार्यकरणे विधीयते। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि कश्चित
तिशयोध्यापके जन्यते। स एवाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं। उपनीयदद्वंहमाचार्यः संपद्यतस्य
विज्ञातिशयविशेषपरिचायकपरं। तथा चाचार्यकरणं फलीभूतं प्रयोगोपाधिः। न च तस्य कर्तृ
गामित्वादात्मनेपदं सिद्धमेवेति वाच्यं। न हि उपनयनक्रियायाः साक्षात्फलं किंतूपनयनपू
र्विकायाश्चाध्यापनक्रियायाः। प्रयोगोपाधित्वं तु परंपरया फलीभूतस्याप्यस्तीति दिक्। वितिस्तुरे
नगुरवो गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न तङ्। विधज्ञाहिखायत्तेस्तुपत्तोपक्रमं
तद्वाद्याविभ्रमसापामितीच्छाम नानापि तं। तानि नत्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। भृतिर्वेतनं। कर्म
करानुपनयते। भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनं। करं विनयते।
एज देयभागं सेयनिर्यातयतीत्यर्थः। व्ययो धर्मादौ विनियोगः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियु
ङ्क्त इत्यर्थः। एषु किं। घटं नयति। कर्तव्ये चाशरीरे कर्मणि। नियः कर्तृस्थे कर्मणि परस्मैपदं प्राप्तं

श॰वृ॰प्र॰ तद्वदीयावयवमित्रेएवस्मात्।शरीरशब्देनतदवयवोलक्ष्यते।शरीरतादात्म्यापन्नस्यकर्तृत्वेनपाशरीरस्यतस्य
५७ त्वासंभवात्।अवयवानांतुसंबंधविशेषेणतत्स्थत्वस्यानुभवात्।अतएवहिकरादित्तुलक्षणत्वमाप्तमित्तु
च्योवं॥क्रोधंविनयतेस्वकीयंक्रोधमपगमयतीत्यर्थः।क्रोधापनयनफलस्यचित्तप्रसादादेःकर्तृग
तत्वात्तवस्तितिजिइतिसूत्रेणसिद्धेनियमार्थमिदं।तेनेहन।गांविनयति।कथंतर्हि।विगणय्यनयंतिपौ
रुषंविजितक्रोधरयाजिगीषवइतिभारविः।कर्त्रभिप्रायत्वाविवक्षायांभविष्यति।केचित्तुअपनय
नेवर्तमानादनेनात्मनेपदंविधीयते।इहतुकरोत्यर्थःप्रापार्थोवावर्तते।धातूनामनेकार्थत्वादित्या
हुः॥वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः॥क्रमआत्मनेपदंस्याद्वृत्तिबंधोत्साहस्फीततासु॥ऋच्यस्यक्रम
तेबुद्धिः।नप्रतिहन्यतइत्यर्थः।सर्गे।व्याकरणाध्ययनायक्रमते।उत्सहतइत्यर्थः।वृत्तनेत्सल्लाहा
र्पिताथेनेहलोकावनयाप्रवृत्तइत्यादीप्रसिद्ध।तायने।क्रमंतेस्मिन्शास्त्राणि।स्फीतानिभवंतीत्य
र्थः।ताहसंतानपालनयोरित्यस्माह्युरितायनमितिरूपं॥उपपराभ्यां॥वृत्त्यादिषुपपराभ्यां
मेवक्रमेरात्मनेपदंस्यान्नत्वन्यसर्गपूर्वात्।उपक्रमते।आभ्यामेवेतिनियमान्नेहसंक्रामति। एम
वृत्त्यादिषुपेवं।नेहउपक्रामतिपराक्रामति॥आङउद्गमने॥आङ्पूर्वात्क्रमेरुद्गमनेवर्तमाना ५७

रात्मनेपदं स्यात्। आक्रमते आदित्यः उदयगमन इत्यर्थः ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यं। नेह आक्रामति धूमो
हर्म्यतलात्। भाष्ये तु हर्म्यतलमिति पठ्यते॥ तत्रोद्गमनस्य विवक्षायोग्या ज्ञो क्रमिरुद्गमनः तत्कर्म
नमात्रे अकर्मकतापत्तेः कथं तर्हि निभृः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादिति। उच्यते प्राविह
क्रमितिर्वर्तनेनत्वमनो॥ वेः पादविहरणे॥ विपूर्वात्क्रमेः पादविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं स्या
त्। साधु विक्रमते वाजी॥ पादविहरणं पादविक्षेपः। यद्यपि क्रमिरत्रैवार्थे वर्तते तथापि धातू
नामनेकार्थत्वात्तदर्थोपादानं तेनेह न विक्रामत्यजिनसंधिः द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः।
।प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां॥ तुल्यार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेरात्मनेपदं स्यात्॥ समस्तुल्यार्थो पक्षी
रिति विगृह्य शकन्ध्वादित्वात्पररूपं समशब्द एव वा तुल्यार्थवाची॥ प्रारम्भे नयोस्तुल्यार्थता
।प्रक्रमते॥ आरम्भ इत्यर्थः समर्थाभ्यां किं प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आग
च्छतीत्यर्थः। उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्तते। तत्र हस्पादिग्रहणात्तु हत्ते रुतक्रमा तरह त्रबु
न्तादेर्विवक्षणात्॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अनुपसर्गात्क्रमेरात्मनेपदं वा स्यात् क्रामति क्रमते
उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाहस्मादित्यत्र म उपसर्गविषयकमेवं तेन ह स्यादेो ना

श॰द॰१ यं विकल्पः तस्माद्दशमविभावेचेयं॥॥अपह्नवेज्ञः॥॥अपलापे वर्तमानाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात्॥सर्पि
५८ षोजानीते॥सर्पिषोपाये न प्रवर्तत इत्यर्थः। ज्ञोविदर्थस्येति करणे षष्ठी॥अकर्मकाच्च॥अस्मात्स्थाने
सकर्मकाद्विप्रवदतेः के॥स्वरेणापुत्रंजानातीत्यत्रातिव्याप्तेः॥संप्रतिभ्यामनाध्याने॥आभ्यां जाना
तेरात्मनेपदं स्यात्॥अनाध्याने।शतं संजानीते। अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते॥अंगीकरोती
त्यर्थः। अनाध्याने किं।मातुः संजानाति॥उत्कंठया स्मरतीत्यर्थः। अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी।न
नु तत्र शेष इत्यनुवर्तते॥तेनात्र कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मकार्येति पूर्वेण प्राप्नोति।
अत्राहुः।अनाध्यान इति विभज्यते। सर्वोभयोर्योगयोः शेषः तेनाध्याने पूर्वेणापि न भवतीति॥
भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः॥एष्वर्थेषु वदेरात्मनेपदं स्यात्॥अत्रोपसंभाषो
पमंत्रणे धात्वर्थो॥इतरे त्वयोगोपाधयः भासने दीप्तिः शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः॥भासने
हेतुभूतं सद्विशेषणं शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते॥तथाचोपर्युपरि शास्त्रार्थविभासात्तु उक्तिर्नि
र्वहति॥तेजो भर्गो त्वनशङ्कया हारित्वमितिभावः॥उपसंभाषोपसांत्वनं। कर्मकरानुपवदते॥उप एम
सांत्वयतीत्यर्थः॥ज्ञाने शास्त्रे वदते उक्तिविषयेकज्ञानवानिति फलितोर्थः॥यत्ने उत्साहः क्षेत्रे ५८

वदतो तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अत्राविष्करणात्परस्मैपदं वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेत्याद्युः । वि
शिष्टोत्र वदतेर्थ इत्यपि स्तुवदं । विमतौ ॥ क्षेत्रे विवदंते विमत्याहेतुभूतयानानाविधं पार्षंत इत्यर्थः ।
उपमंत्रणामुप वदंते । कुलभार्यामुपवदते स्वाभिलाषितं प्रदर्शयित्वा प्रार्थयते इत्यर्थः ॥ एतेष्विति
किं । यत्किंचिद्वदति ॥ ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ॥ मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं
स्यात् । संप्रवदंते ब्राह्मणाः देवा वा । यद्यपि वदधातुर्व्यक्तायामेव पठ्यते तथापि व्यक्तवाचामित्युपा
दानसामर्थ्यादेषामपि संहत्य व्यक्तवाक्त्वं न एवेव बहुत्वे तेन शुकसारिकादीनां समुच्चार
णे न भवति । वा । ननु संप्रवदंति कुक्कुटाः । न हि तत्र वर्णात्मकस्य व्यक्तस्य स्यात् तत्वं संबुद्धो वेति गुणेन भा
व्यंदीयाँ तत्वेन दीनत्तणाः कथं प्राप्नोति । सत्यं । ननु शब्दः स्त्री जातौ काविभिः प्रयुज्यते । तस्मादुक्त
न इत्यकर्मकेत्यादिनाव्यापारे पाविति हारे न ॥ अंतोऽकर्मकात् ॥ अनुपूर्वाद्वदेरकर्मकात् ॥ अनुपू
र्वाद्वदेरकर्मकाद्व्यक्तवाग्विषयकात्मनेपदं स्यात् ॥ अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये
तेन कलापस्येति तत्संबंधे षष्ठी । अकर्मकादिति किं । पूर्वोक्तमनुवदति व्य
क्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त

शा.इ.प. वर्तमानाद्वदेरात्मनेपदं वा स्यात्॥ विप्रवदंते विप्रवदंति वा वैद्याः॥ युगपत्परस्परविरोधेन वदंतीत्य
५९ र्थः॥ विप्रलापे किं॥ संप्रवदंते ब्राह्मणाः॥ व्यक्तया वाचा मिश्रत्वेन विप्रवदंति शकुनयः॥ समुच्चारणाभा
वात्क्रमेण विप्रवदंति॥ अवाद्ग्रः॥ अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं स्यात्॥ अवगिरते॥ अवात्किं॥ गिरति॥
गृणातेर्न॥ अत्र पूर्वस्य प्रयोगो नास्ति॥ अनभिधानादिति भाष्यं॥ समः प्रतिज्ञाने॥ संपूर्वा
द्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं स्यात्॥ शब्दं नित्यं संगिरते॥ प्रतिजानीत इत्यर्थः॥ प्रति
ज्ञाने॥ संपूर्वकं किं॥ संगिरति ग्रासं॥ उदश्चरः सकर्मकात्॥ उत्पूर्वात्सकर्मकाच्चरतेरात्मनेपदं स्या
त्॥ धर्ममुच्चरते॥ उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः॥ सकर्मकात्किं॥ वाष्पमुच्चरति॥ उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः॥
समस्तृतीयायुक्तात्॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयांतेन युक्तादात्मनेपदं स्यात्॥ रथेन संचरते॥
तृतीयायुक्तात्किं॥ उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ संपूर्वा
द्दाणस्तृतीयांतेन युक्तादात्मनेपदं स्यात् सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे॥ दास्या संयच्छते कामु
कः॥ सन्दसे ददातीत्यर्थः॥ अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या॥ एतद्वानेनैषत्तस्य राम
तीयं द्या॥ इह स्रते च बद्धश्छशब्दार्थे निपाता नामनेकार्थत्वात् तमावस्तत्वार्थे भव ५९

नीत्यर्थः ॥ अशिष्यव्यवहार इति लुव्वक्तव्यमेवाभाषे त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातं तथा हि यो हास्या
सह भुंजानस्तु पादेन तस्यैव भुक्तस्ययंच तस्मै ददातीति ता हि विषये प्रयोगादृश्यते । तत्र सहयुक्तेत्येव तृ
तीया । कर्मव्यतिहारे च तृ॰ दानपूर्वके भोगे हास्ये धात्वर्थे वृत्ति । नन्वेवास्पष्टमालोहितेनैव प्रष्ठतस्य
त्रूकृथं तत्तृ॰ समर्त्तिपेचम्या आनतयेवाभाता अत्राङ्क॰ समर्त्तितिविशेषणात् षष्ठी । तेन पूर्वं सूत्रमप्य
श्रीनसमुदाचारतरस्मा दोषवत्ते नरइति । दास्या संप्रयच्छते रत्तुदाहृत्य शिष्टव्यवहारे त्वग्राहृत्य । प्र
योजयत्वेनीति प्रत्युदाहृतं न भाष्यकारश्चेद्व्याख्यानेनमा ॥ ण्पाद्यमः स्वकरणे ॥ ॥ उपपूर्वाद्य
मः पाणिग्रहणे स्वीकारे र्थे भार्यामुपयच्छते यतस्वस्य मनोहृता तेनाकरणेन दिह नर्त्यते किंत
त्रस्वस्य सतीयत्तवत्वमेषारनं तदेव । विप्रत्ययस्य सूत्रेन कृतः समर्थानां प्रथमा द्वेति विक
ल्पितत्वात् तेनेह न स्वीशादकमुपयच्छतीति । अत्रविस्विकारः पाणिग्रहणं एवेष्यते तेनेह न
वस्तोयतस्य भार्यामुपयच्छति । दासीत्वेन रूपेण स्वीकरोतीत्यर्थः इति । एतच्चाव्याप्तं विस्तृ
हु ॥ तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदमिष्यते कृत्वा ताः । तथा च भट्टिः पास्रकी । उपायंस्त महास्त्राणि ॥ स
हस्त्राण्युपायंसमित्यत्राण्ति । नोपायंस्त दशाननः । उपायंसमनामवमित्यादि सिताभ्रमदशाः

शदृप्र सनः॥ समंतानामेषामात्मनेपदं स्यात्॥ अपह्नवे ज्ञः॥ इत्यादिभिः सूत्रैर्ज्ञानातेरात्मनेपदं विहितं॥ श्रुदृशोर
६ पि समो गम्यृच्छिभ्यामित्यत्रोपसंख्यातं॥ तस्मिंश्च विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धं॥ विषयान्तरेनेन विधी
यते स्मरतेस्तु अप्राप्त एव विधानं धर्मं जिज्ञासते। पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्यार्थं नियं निषेधः शुश्रूषते। सुस्मूर्ष
ते दिदृक्षते॥ नानोर्ज्ञः॥ अनुपूर्वाज्ज्ञानातेः सन्नंतादात्मनेपदं न स्यात्। पुत्रमनुजिज्ञासति॥ अनोः किं
। धर्मं जिज्ञासते॥ पूर्वसूत्रेणाप्राप्तस्यायं निषेधः अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायात्।
तथा च सकर्मकस्यैव प्रतिषेध इति फलितं॥ पूर्वसूत्रस्य सकर्मकविषयत्वात् अकर्मकात्तु पू
र्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भवत्येव। अकर्मकाच्चेति सूत्रेण केवलाद्विधानात्। ओषधस्यानुजिज्ञा
सते। ओषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः॥ आभ्यां श्रुवः सन्नंतादात्मनेपदं
न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। उपसर्गग्रहणं चेदं। पारम्पर्यमाहुर्वचनात्॥ तेनेह न। दे
वदत्तं प्रति शुश्रूषते। लक्षणोत्थंभूतेत्यादिना प्रतिः कर्मप्रवचनीयो नोपसर्गः॥ शदेः शितः
। शितः प्रकृतिभूतो यः शदिस्तस्मादात्मनेपदं स्यात्॥ शीयते शीयेते शीयंते॥ शितः किं॥ शत्स्य एम
ति॥ अशत्स्यत॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदं॥ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृति ६

योम्रियतिस्स्यात्तत एवात्मनेपदं स्यान्नतु स्यात्॥ नन्वाशिषि लङ्कृतित्वं पूर्ववद्धि तुल्यत्वेः प्रागेव योग्यतयावो
ध्य इ लिङो स्य त्यामेवोत्पत्तौ बोध्यः॥ म्रियते म्रियेत म्रियतां॥ अम्रियत॥ अमृत॥ मृषीष्ट॥ नियमः॥ किं म
मार॥ ममार॥ मरिष्यति॥ अमरिष्यत् ताङि च्चे तुस्वरार्थौ॥ महिम्नि तदुलु ङितास्य नुदा नेदिति ङ्लिस्च ग॥
सार्वधातुक निघातः हिचेति ङि त्रि निघातप्रतिषेध॥॥ पूर्ववत्सनः॥॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं
सनंताद्यात्मनेपदं स्यात् येन निमित्तेन सनः प्रकृतेरात्मनेपदं विधीयते॥ तदेव निमित्तं सनात्स्य व
हितं सदध्यात्मनेपदे प्रवर्त्तयतीत्यर्थः॥ इह सप्तम्या तेन तुल्यमिति वतीयांता हति नेतु पंचम्यंतात्तल ह्य
णाभावात् यथा च ब्राह्मणेन तुल्यो वैश्याद्धीत इत्यत्र ब्राह्मणादिर्विवक्ष्यते तथेहापि पूर्ववत्सनादि
वेतिगम्यते। ब्राह्मणोपादानकेध्ययने ब्राह्मणशब्दस्य लक्षणया ब्राह्मणापादनकाध्ययनसदृशं वै
श्यापादानकाध्ययनमिति क्रियासाम्ये दृष्टान्तनिर्वाहः। अस्मात्रावतिप्रसंगाभावः योगात्। तयस्याहतेन तुल्यं
क्रियाचेदिति॥ एवं च प्रकृतेपि आत्मनेपदभावनस्य तुल्यत्वं बोध्यं तदपि निमित्तस्य तुल्यत्वान्न द्यारक
मितिफलितोर्थः॥ एतेन शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवदित्यादिप्रयोगानां तत्राविभवनक्रियाया
साम्यात् अन्यथानस्यात्याभावधुतापत्तेः अत एव नित्यो भवितुमर्हतीतिवाक्यं प्रयुञ्जते॥ साध्यपद

शद्वप. त्तानेलसणपातानयोः साम्यं वाक्यार्थ इति वाच्यं सर्वथापि शब्दद्वयोः साम्यमात्रेण तच्छास्त्रमिति वि
६१ क्ता। आमिमिषते। शिशयिषते। नि वि विकृतेबुभुक्षत इत्यादि। इह तु न भवति। शिशत्सति मुमूर्षति।
न्नेष्वाशविप्रियति व्यक्तिः शिनः प्रकृतिः अतो नात्मनेपदनिमित्तो। कृते हि मनिमन्नेनतमेघशि नःप्र
कृतिः शिशयिषनइत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्वान्नयाया त्रिमित्राति देशः संभवत्येवेति वैषम्यात्। नन्वेवम
नुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसंगः गंधनादेरर्थस्यानित्यस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति चेत्र।
अनुवदत्यप्रोह्यत इति वचनपर्यालोचनया अनुपूर्वे कञ्चाभावविशिष्टस्यैवात्मनेपदनिमित्तताध्य
वसायात्। अस्तु वा साधारणात्कार्यस्यैवातिदेशः प्राकृतनो प्रेम्प आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सनंते
प्योपि भवतीति। न चैवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यत्रातिप्रसंगः शदेः शितो म्रियतेर्लुङ् लिङोश्चेति स्व
न्नद्वयेपि सनोनेत्यनुवर्त्यैवावाक्यभेदेन सनंतान्निषेधात्। जुगुप्सतइत्यादौ तु यद्यपि प्रसतिदेशो
नप्राप्नोति तिस्मसनंतत्वात् प्राकृतसनन्नात्मनेपदादर्शनात् तथाप्यनुदात्तङित इत्यनेनैवात्मने
पदं। अवयवे ह्यचरितार्थं लिंगं समुदायस्य विशेषकं भवतीति न्यायात्। न चैवं। जुगुप्सयतीत्यादावति लप
प्रसंगः सङ्कृत्पर्यंत विशेषणेन वारितार्थं मतिरिक्तोपधि कविशेषणप्रमाणाभावात्। नन्वेवं ६१

गोमयति तेजयतीत्यादावतिप्रसंगः स्यान्नृणानोर्मध्ये कृताद्विशेषणादेकतरत्रोल्लसन्नियामका
भावादिति। अत्राहुः। प्रकृतिशब्दोपात्तत्रिनिष्ठान्ते तदर्थकाद्वानुशब्दे तः। नियमनेताश्चेतोऽर्थोत्तीतुऽ
नन्वनुबंधका एव वस्तुतो दोपाध्याः अन्यथा निग्रहमादिभ्योऽन्यत्र यथाऽतिप्रसक्तित थालङ्गादिरपि स्यात्।
आत्मप्रत्ययवत्कौत्वप्रयोगस्या॥ अभकर्तृप्रयोग यस्मादिति नहुष्वाप्सेवि ज्ञानोक्ष्णु ग्रीहिः आमप्रकृति
भूतस्य धातोरिव अनु प्रयुज्यमानात्कृतोऽपि आत्मनेपदं स्यात्। मिलादेव सिद्धेः कर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रं ईहां
चक्रे। नन्वस्य विध्यर्थत्वादिति वक्तव्यात् स्पष्टापि कर्त्रभिप्राये नङ्‌ प्राप्नोति। प्रत्य। पूर्ववदितस्तु वक्तव्ये तो न
त्यामथ्यो ह्याक्षभेदेना नियमोऽपि क्रियते पूर्ववदेवात्मनेपदं नत्वपूर्वं विपरीतमपि निद्धमस्ति। ईहां
मासाईहावभूव। स्वाक्षस्यग्रहणासामर्थ्योतृ मस्याहार ग्रहणो। अत एव चत्ताप्याद्यनुप्रयोगविधौ
प्रत्याहारग्रहणं। श्रोपाध्यायेयजे यज्ञपात्रेषु। श्रोपाध्यायि युजिर योगे इत्यस्मात् आत्मनेपदं स्यात्
यज्ञपात्रेषु प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। युजिर स्वरितेतो ह्यथादेः कर्त्रभिप्रायार्थो विधिः। युज समाधाविति दि
वादेस्तु नेह ग्रहणां अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेः। यज्ञेषु जेरिति काव्यविवक्षितत्वाद्यायज्ञपात्रविषय
तास्तत्रापि भवायां। स्वराद्यंतोपसृष्टादितिवक्तव्यं। स्वरादिवक्ष्यादिरितोवायस्यताद्दशेनोपसर्गात् सं

श.वृ.प. ६२ बद्धादित्यर्थः। संनिम। हुस। एतद्विनाः सर्वेप्युपसर्गाः संगृहीताः उपभुंक्ते निभुंक्ते। अथ यत्त पात्रेषु किं। इदं हवि
चिपात्राणि प्रयुनक्ति॥ समः क्ष्णुवः॥ सं पूर्वात्क्ष्णुधातोः प्राग्वत्तसमागम्यस्थिष्यामित्यतो विच्छिद्य पाठः
सकर्मकादपि विधानार्थः। संक्ष्णुते शस्त्रं॥ भुजोनवने॥ रक्षणानितिरिक्तेर्थे वर्त्तमाना न्नुजः प्राग्वत्। भु
जोभ्यक्षणा इति वक्तव्येऽनवन इति वचनमर्थान्तरेष्वपि यथा स्यात्। भुजो हि पालनाभ्यवहारा विवो
पभोग आत्मसात्करणं चार्थः। ओदनं भुंक्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थः। बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव
कृत्स्नां। दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीं। नेह पालनमर्थः किं तूपभोग आत्मसात्करणं वा। एतेनेह
हौ जनौ दुःखेशनानि भुंक्त इति व्याख्यातं। अनवने किं। महीं भुनक्ति सुधीर्देवैवेह ग्रहणो। अवन
प्रतिषेधात्परत्वेति हि। संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतवः इति। यथा स्वीपयोपयो
योर्धेनुशब्दः संसर्गेपि विशेषे वर्ण्यते। सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सर्वेत्यश्वा इति तथावत्सा
किशोराऽश्व इति गौर्धेनुर्वडवाश्वा नावकर्मणानीयते नाम्यात् तथैहापि। तेन भुजकौटिल्य इत्यस्य
त्वसादेर्ग्रहणान्नेह। विभुजति पाणिमिति॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने॥ ण्यन्ता एम ६२
दात्मनेपदं स्यादनाध्याने। अणौ यत्कर्म णौ चेद्रिति द्वितीयं वाक्यं। कर्मेह क्रियाणि अकर्तृपात्राया

ताक्रियासेवनपंनेनोध्येत्पाद्गाध्यानां।। अणौयत्कर्मणौचेहिति द्वितीयंवाक्यं।कर्मेहक्रिया।
णोअकृत्सुपातायाक्रियासेवनपंनेनोध्येतेत्यर्थः सकर्त्रेति तृतीयंवाक्यंअणाविल्पा ध्यत्
वर्तते।कर्मेहकारकं।शशाधिकाराश्रयणात्।। अकृतेरर्थप्रति यत्कर्मकारकं सचेएपंते
कर्तेत्यर्थः।।णिचश्चेत्यात्मनेपदेषिद्धेपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिदंसूत्रं।कर्त्रभिप्रायेपिविभा
षोपपदेनप्रतीयमानइत्यविकल्पबाधनार्थंच।अणावकर्मकाच्चित्तेति परस्मैपदबाधना
र्थंच।नवाकर्त्रभिप्रायेचरितार्थस्यास्पविकल्पपरस्मैपदाभ्यां।पराभ्यांबाधःस्यादितिवा
च्यं।पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्।।अत्रचप्रमाणांदर्शयन्नेतत्सूत्रेतिभाष्योदाहरणमितिदिक्।
उदाहरणात्तुकर्तृस्थभावकाःकर्तृस्थक्रियाश्च।तत्रहिकर्मवद्भावोनास्तीतिवक्ष्यते।
प्रकृतसूत्रेणैवत्वात्मनेपदं।तथाहिविषयत्वापत्तुपसर्जनविषयत्वापादनवचनो
ह्यशिःसकर्मकाणांमंशद्व्याभिधानविनानियमात्।। तत्रधात्वर्थव्यापाराश्रयःकर्ता
धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरणफलशालिकर्म।तथाचपरस्परनिमवंमक्रतासतिप्रयोगः।धा

१।४।५२। स्तुपालानेनविषयीकुर्वंतीत्यर्थः।यदात्वसौकर्मात्विशायविवक्षयाप्रेर्यतोशास्यमानेनवराघश्य
६३ तिभवरइतिप्रयोगः विषयीभवतीत्यर्थः।उक्तंच।निवृत्तप्रेषणंकर्मस्वक्रियावयवैःस्थितं।
निवर्त्तमानेकर्मत्वेस्वेकर्तृत्वेवतिष्ठते॥ इतिततःपश्यंतंप्रेरयतीति।विदर्शयंतिभक्ताः इतिप्रयो
गः।पश्यंतीत्यर्थः।उक्तंचनिवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेर्थेणिचुच्यते।निमत्तःपुनराप्यर्थस्पर्शोकर्म
धीतनार्थमविवक्षापादर्शयनेभवः विषयीभवतीत्यर्थः।तादिह।पश्यतिदर्शयतेःसमाना
र्थतयाकर्तृस्थभावकत्वाच्चकर्मवद्भावविरहेपश्यन्नस्तद्वेणात्मनेपदं।इहहितिअभ्रदति
भृतेनहस्तिनापएवार्थोद्वितीयकक्षायामुपात्तः सएवचतत्रर्थोमितिसमानक्रियत्वमस्तित्र
तीयकर्मप्रथमकक्षायांतदेवकर्तृएवंआरोहयतेहस्तीस्वपश्वहाहरणां आरोहतिहस्तिनं
हस्तिपकाः।न्यग्भावयंतीत्यर्थः।आरोहतिहस्तीस्यग्भवतीत्यर्थः।इहापिप्राक्वत्प्रथमतृतीययो
द्वितीयवततृतीयायाअर्थसाम्यात्तथोक्तं।आरोहाहरणां।णोयत्निवृत्तप्रेषणापस्तः।आहवात्स
गमो वनंस्यग्रवनंरुद्धोमुद्धेइतीपतेस्यमावनंस्यग्रवनंतत्पतेपिइतिपधतोअवष्यापंचमीमा एप
हरापंतत्त्वमनकर्तरिणिनिवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेर्थेणिच्युत्पनेइति।इहविशिष्टवाचकयोःसु ६३

ज्ञापंतयोर्वाव्याप्यवंशोवाचकमेशातूद्देधागणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्ष्यायामवस्थाव
नुष्टयंचतुर्थकक्ष्यायांतुपंचमीअवस्थेतिश्लोकार्थोभिप्रेतः।पृष्ठा।पश्यंतिमवंमक्काः आरोहंतिह
स्तिनंहस्तिपकाइतिप्राप्ते प्रथमकक्ष्या॥ननुःसौकर्यद्योतनार्थंकर्मणोपे विशेषणमध्या
रोप्यणिच्प्रक्रियते।दर्शयतिभवः आरोहयति हस्तीतिपश्यतआरोहनद्वयेरपनीतार्थः।ततोणिच्प्रक्र
तिभ्यांणिजन्ताभ्यांपानयोर्द्वयोरपिविशेषणयोर्गुणप्रत्यागेदर्शयतेआरोहयतेइत्युदाहरणेविपर्यया
वतिष्ठतवतीतिचपूर्वंदेवार्थः।सोयमध्यारोपितविशेषणपक्षः।इहाध्यारोपितविशेषणपक्षेदर्शयति
भवआरोहयतिहस्तीतिद्वितीयकक्ष्यायामतिव्याप्तिर्वा।ऽपितुसमानक्रियत्वंप्रद्वितीयेवाकर्या।
नत्विशेषणाधिकरणाव्यातिव्याप्तिः।निहन्तविशेषणपक्षेदर्शयंतिभवमारोहयंतिहस्तिनमित्येवंरूपत्वं
तीयकक्ष्यायांअतिव्याप्तिर्वारणीयेनकर्मणोपत्यकर्मसर्वोणोकर्तृत्वेपेवंरूपं भवतीयंवाक्यं।इदंतुअणोक
र्मणोर्भवहस्तिनोःकर्मत्वमेवननुकर्तृत्वेनेतिनातिव्याप्तिः।अत्रवाच्यः।अणोपत्यकर्मेतिवाक्यंकर्म
तरनिवृत्तिपरं।तथाहिययोर्नित्यसंबंधादिहयद्वयेनतद्वयंआहित्यनेधर्मोतरस्यवावि
र्दैशाद्वद्देश्यतयाविश्रुतंकर्मत्वमेवविधीयते।तद्वविधीयमानेसोमर्व्यणोरस्यस्यसंनिहितत्वा

श॰वृ॰प्र॰ त्वगौणावस्थायामेवविधीयतेनत्वगौणेतद्विधानं संभवति अगौणयत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवत॒
६४ त्सिद्धेः न हैवमगौणयत्कर्मेत्येनावृतएवागौणयत्कर्मगौणेवेतत्कर्मेत्यर्थः फलितः। अनेनतत्कर्मा
निवृत्तिः क्रियतेनत्वगौणकर्मगौणगौकर्मत्वेप्रतिपाद्यते। सकर्मत्वपुनरवाक्येणातस्यकर्तृत्वप्रति
पादनात। एकस्ययुगपदेकस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसंभवात्। ततस्मात्तदुद्देशइतिनिर्देशा
द्धेयत्वमग्रहेपुनः तद्धेहोवाक्यभेदेनकर्मान्तरनिहननयोतनौगौणवेदितिवाक्यान्तरे। अगौणयत्क्लि
वा। अगौणयत्प्रतिपाद्यं वस्तुतरवागौणप्रतिपाद्यंवेदित्यर्थः इतिव्याचख्युः। अत्रेदं चिंत्यं। कर्मान्तर
निहननपरत्वात्मनंयद्यपिकर्तृशक्यंतथापितस्यफलंनलद्युद्धभं। आरीहयमाणोहस्तीस्थ
लमारोहयतिमनुष्यानित्यस्यव्यावृत्तिः फलमितिचेत्। नात्रसमानक्रियत्वाभावात्गौणेचे
तिवाक्ये हि प्रतिपाद्यमाभ्यामर्थमितिहस्तिपदस्यं जयोः स्थितेः। नचेद्दुनदस्ति नित्यस्य हस्ता
दिमतेदोषोऽर्थ। भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात्कर्मान्तरव्यावृत्तिफलकं
वाक्यमार्थकमेवेतिचेत्। नाभाष्यमतेपिसमानक्रियत्वस्याक्षेपत्वात्। तस्मानुक्तत्वे एप ६४
ष्वमतात्योतनयासेम तत्त्वात्तत्रअस्यथाश्रुत्याप्रतिपत्तौवोधनगौद्विनीयकसायामतिप्रसं

श॰द॰कौ॰स्तु॰

गात् माभूवाञ्छिकयोः कर्मशब्दस्य क्रियापरतये वक्ष्यमाणत्वात् तु शक्यत्वाच्च॥ अप्युपेत्यापि द्रुमः॥ मारुह्
माण्वमते समानक्रियत्वं तथा। पिदर्शयते भृत्या नरा नेत्सुदाहरणे व्याख्याणे न केयटेन अणौ
यत्कर्तृकमेणीत ढ्विक्रं कर्मव्यावर्त्यमेनेइति नावत्स्पष्टीकृतम्॥ तथा च मनुष्या नित्यस्याणौ कर्तृ
पागत्पर्थाद्गृहणौ कर्मत्वेपि दुर्धो आत्मनेपदं॥ मनुष्यस्थलयो रणौ कर्तृकर्मणो रेवेह कर्मा तया
नरितात् कर्माभावात्॥ अक्षि॥ सकर्तृत्वंशोपीह नास्ति। हस्तिन एव कर्तृत्वात्। पादेनता॥ आरो
हयमाणाः स्व आणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एवस्थलमारोहतीत्यत्रापि कर्तेति। तदवत्वा
न्त्यासन्निवलेनैवातिप्रसंगभंगात्॥ तथा हि। एपेनात्मनेपदं स्यात्सणौ यत्कर्म सचेत्कर्ति
त्यप्रत्यासत्ते रेतदुम्पते। येन णिचाणौ तात्मनेपदविधित्सितं तत्प्रकृतौ यत्कर्म सचेत्क
र्तेति। इह तु यत्रायमुपाधिः कृतम् एवं तत्रात्मनेपदं॥ आरोहयमाणादितियत्र तु न कृतं स्थले
मारोहयन्तीतिनत्वायमुपाधिरस्तियेनात्मनेपदं स्यात्॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं। हस्तिपका
नारोहयतिहस्त्यारत्र माभूदिति। तन्नेदं चक्रमं। किमिदमध्यारोपितप्रेषणा पक्षेद्वितीय
कल्पायामुदाहरणं किं वा निष्ठतप्रेषणापक्षे इति। नाद्यः। णिज्वाच्यव्यापारभेदेन समानक्रि

श॰ प्र॰ यत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कृत्स्नयोरण्यन्तत्वात्तद्घटितस्य स्पोतह इति नः कर्तृत्वायोगात् । द्वि
६५ त्तिपक्षे नो कर्मत्वासंभवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि स्पष्टचतुर्थपर्यवसानेन
कर्मणो न त्वयः स्पष्ट एव । अस्मादेतत् । दर्शयितुमभृत्याप्राजेति नाबद्धाष्ये स्वीकृतं तस्य मर्थनाश्र
णो येकर्तृकर्मणो नहितः कर्मत्वं च्छेदो भिन्नतद्दत्वाहक्वैयत्नः न स्पाप्यय माशयः अण्य
न्तकर्मत्व तत्र कर्तरि किमर्त्यन्तोनुद्वंतकर्त्रीत्वेन तस्य भपापि परिणम्यते । पञ्चधर्मपादिति नपुंस
कमनपुंसकेनैकशेषः ते न कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्वेप्यदोषः एवं च कर्मण्युपगो हयन्तं निष्पादि
तमिति भाष्यप्रयोगोप्युपपद्यत इति । एवं स्थिते निहन्तृप्रेषणाध्याहारोपितप्रेषणप्रयोजनयोः
रपि वा मक्कर्मायामकर्मतया भाष्यकैयटादिग्रन्थाः सर्व एव नविताः स्युः स्मात्किं हाहन्तु अन्ये
वपर्यप्रयोगेन । एतावान्तेविहितं भेद भाष्यमतेः णिगकर्तृकर्मणो रितिव्याख्यानादुदाहरण
मिदं द्वयतिकारहार हन्ता ह्मिनेतव घन्तु हारणं । अणो यत्कर्मत्वे व्याख्यानादिति । अत्रोच्य
ते । अनयपक्षा वतद्रूढ्राः वाधेह देत्य सा स्याः क्विं हत्वे न्याद पिवाध्यतामिति त्यागानमिमाप
रायां न्यायो घोषः रत्पत्रगभीरनदी पदार्थयोर्भेदबोधानन्तरं तीरजरागायामपि प्राथमिक ६५

कबोधमादायगंभीरपदमार्थस्वरूपंविहायाध्यारोपितनद्विशेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायांकर्मत्वप्रवृत्तिने
तोणिजर्थस्यैवकर्मणोपित्वागोणत्वात्कर्मपदस्यचप्राथमिकबोधमादायकर्थवित्वार्थक्याद्द
त्रापसंबंधोलक्षणोत्सम्भुपगमात्एषैवार्थवादे प्राशस्त्यलक्षणायांगतिरितिकैयटस्योक्ति
स्वभावोबोध्यः॥निष्कर्षस्तुकर्मवद्भेदवाक्यार्थोभाष्यवार्त्तिकयोरनभिमतएवाव्यक्तरीत्याप्र
योजनाभावात्।ग्रंथस्तुकर्मवद्भावस्याक्रियापरतायांतस्यएवावदाहरणेषुभ्रस्यानित्यादेरविव
क्षायांकर्मव्यापारमात्रेविवक्षितेसिद्धंभवतीत्येवाशयोबोध्यः स्मरयत्येनंवनगुल्मः स्वयमेवे
तिभाष्यस्थस्योव्याख्यावसरेएमितिकर्मणोऽविवक्षायांकैयटहरदत्ताभ्यामुभाभ्यामपिशाणी
कृतत्वाच्च।यत्तुसूत्रशेषेकैयटेनेनमित्यस्यविवक्षेतिपुनःप्रतिपादितंनरेवत्वापानतइति
दिक्।तस्मात्भस्त्यादीनांपरित्यागोस्पष्टाभेदपरिग्रहोताकर्मवाक्येचतादर्थ्यवर्णनात्म
वमुञ्चनं॥स्यादेतत्॥सकर्मकाणांसर्वेषामंशयाभिधायितयाकर्तरिकर्मवद्भावातिदे
शादेवसिद्धानाहन्यूलोदाहरणानितानवाध्यारोपितविशेषणपक्षेप्याते हन्यतोहस्तिनःकर्म
त्वाभावात्समानधातौचकर्मवद्भावेनपचत्योदनंदेवदत्तोपचत्योदनःस्वयमेवेति

श॰ वृ॰ प्र॰ त्वत्कर्मत्वं ज्ञायते न प्राप्नोतीति वाच्यं । निरुक्तविशेषणतया क्रियायामेव प्रकारतया संसर्गग्रहात् ॥ अथ धात्वे
६६ पितविशेषणापन्नपरित्यागे विशिष्टस्याभावात् तत्र च दृष्टौ कर्तृत्वस्याभावकतया दृष्टेश्च कर्तृत्वस्य क्रियत
या कर्मत्वं ज्ञायते न प्राप्नोतीति वाच्यं । एवमिच्छादिप्रयोगेऽपि लक्षणापत्त्युक्तप्रायास्तत्वात् ॥ विक्लेदन
द्विधाभवनयोरपि कर्तृत्वस्यानाप्त्यैव कर्मवज्ञावातिदेशप्राप्तेति विषयतापक्षे । तत्र व्यापारांशस्य
कर्तृत्वे विक्लित्तिद्विधाभवनरूपफले कर्मस्थे यदि तर्हि ईदृशिफलयोरपि विषयत्वस्याभावो
कर्मस्थ इति तदुल्पात तस्मादिह वेदव्यवहारं कर्तृत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुर्भर्तृहरिः विशेषदर्शनं य
त्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता इति । अस्यार्थः । यत्र क्रिया
व्युत्पत्तिविशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु तण्डुलेषु यथा वा त्रिषु काष्ठेषु तत्र क्रिया स्थिता । तेन
पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिति कर्मवज्ञावः सिद्धः । अन्येषां मते अन्येषां धातूनां त्वशब्दैरेव
क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्थतेत्यर्थः । उद्देश्यतावच्छे
दिकत्वेऽस्य शब्दविशेषव्यापारांशस्येति श्रोताः । किं नियामकं बोध्यं तदिह दर्शनरीत्या राम
णात्तो विषयेऽस्मत्ते न विशेषात् तूपलंभात् कर्तृस्थ एवेह भावः क्रियायाः ॥ उद्देश्यतावबोधाद्या अ ६६

दृपश्पेपमितिस्तुदेशः। न त्वयं विषयो भवत्विति एवमहमुपालिंगबेपामित्युपदेशोन तद्धलिनोम
ग्रावोभवत्विति। उपालिंगमनरू ११ एवच व्यापारविशेषो हेरथो नित्वस्य प्रावनमात्रे। भूमिषु
झस्पशाखो हस्ताभ्याम वनमधस विश्वारो हनी व योगातात्र्वनएवयद्वितपरं बंदसीत्यत्रभाष्ये।।
दाहिर्गत्पर्थ इति अनएवचाणौ कर्तृणौ कर्मत्वं। पविछिद्यात्तु विक्लिन्निछिधाभवनरूपो विशे
षः। कर्मत्वाहि इष्टः। तद्दुद्देशेनैवकारककृव्यापार इतिमहद्वेषस्य। एवंचानसत्तेहस्तीतिकर्मवत्त्वा
वंगदर्शयंतोभाष्यस्याथविरोधाद्वपेक्ष्याइति कैयटः। एतेनअधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरतिश्च
इधातिचयत्रूपावशानलस्मेनमोक्गुरुवैसदेतिप्रयोगोव्याख्यातः। नवेवक्रियतेइतिन
स्याहितिकाव्ये। यत्वार्थतावाहिनामेनदोषग्रसंगे। पिमूवाहिसूत्रस्थभाष्यानुसारेणाकर्तरीन
एभूतनधात्वभीवार्थतामप्युपगच्छतामस्माकंमपूर्वसामंजस्यात एवंचकर्तृस्थभावकक्रियेषु
कर्मवत्त्वावाधानेविध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं नभाष्ये। नावयनेस्वयमेवेत्पादौतुकार्योति
देशापक्षेपरत्वात्कर्मवत्कर्मणेत्येवात्मनेपदं। शास्त्रातिदेशेतुभावकर्मणोरित्यनेनत
पेक्षयापरत्वात्स्योरणामितिवत्रणोस्यवधेयोपदित्वणो येक्कर्तृकर्मणोतद्भिन्नकर्मेतिद्वागे

सा॰ह्॰प्र॰ मध्यिह्नतो मिषेतास्यात्रहिं सकर्मकाणामप्येतत्सूत्रोदाहरणानापत्तौ कर्मस्थक्रियाणामपुदाहृताणांस्युःन
६७ हितत्रानिर्देशः स्वलक्षणः कर्मवद्धकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ नथानियमार्थं त्वपाणामंगयक्षिणो
प्रतिषेधार्थत्वे स्यादिभाष्यवार्त्तिकयोर्यथानामप्यसामंजस्यं स्यादित्यादिदिक्॥ तस्मादिहास्मदुक्तमेव
ववाक्यार्थत्वे यं तुनित्रयसंमतं। तथाहि तस्यापक्ष्कारहास्दत्वकेयटादिसकलग्रंथकाराणामिहमु
ह्रानेव पूर्वोपराविरोधो विपाछिछ्रि रूढ्रतेष्यः॥ अस्मदुक्तिस्कमातात्मयेमुत्सार्यपरिभावनीयमल
वहुना। यत्तुकरेणुरारोह्यते निषादिनमिति माघे प्रयुक्तं तण्णिचश्चेति सिद्धं। एतेन मलंनतं दर्शय
तेगतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु वंधुतामिति माघ्योतं। वंधुतातंपश्यति तां दर्शयते। पद्मावंधुतो
कृताधिपत्यामिवलोकः पश्यतितां दर्शयति इत्यर्थः॥ आद्ये वंधुतात्रणोकर्त्री। द्वितीये त्वतो साक
र्म। अथ यथा विणोकमेत्वं नि विवादमेवेतिदिक्॥ णरितिकिं॥ आरोहतीति निष्ठुरप्रेवणान्मा
भूत्॥ न च तोयं वैदितिवाक्यशेषेक्ष्तत्वात् सेवं भविष्यतीति वाच्यं। अणाविस्तस्याविकलत्वात्॥
किंच गस्तपर्थेमव पश्ये णोरितिवाच्यमेव नारिहेवसार्थमुक्तं॥ हेतुमत्यस्मिन्ग्रहणार्थं च॥ मीस्यो राम
लस्पेवसंभवात्॥ तेन गणयते गणः स्वयमेवेति सिद्धं। गणपतिर्हि विमस्यभागशोवस्थापनेव ६७

नो।तथा च कर्मस्थभावाकारात्स्मान्निवृत्त शेषणो कहेतुमणौ पुनः शेषणो शत्यागे सत्यात्मने प्र
मिष्टे।णो रिति हेतुमसि चार्थे निधानाद्रणा विस्पत्रापितस्यैव ग्रहणा ह्युदाहिणोयत्क मं जिक त्वंका
ह्येतुमएवं तादापि सिध्यतीति। एतदुक्तविरुद्ध नाग णायन्ती स्यैव रूपमवस्थाचेत्तु द्वयेपुदाक्लिय
ते।तत्र संख्यानिमित्तकस्य परिछेदस्य ज्ञानविशीष्टात्मकनया कर्तृस्थस्य धातुवाच्यतानामा
श्रित्य कर्म च ज्ञावाघ्रत्वस्मा।द्वितीयावस्थायां पात्मैपरस्मुपपादनीयं।चतुर्थावस्थायांतु पर
स्मैपदमप्युक्तमेव।णोरणा विस्पत्रापित्रणावकर्मका।दिसत्रैव हेतुमसि वएवग्रहणात्स्यन्मा
ग्यत्वात्।।तथैव भाष्येऽस्थितन्याद्य।भागशोवस्थापनपरत्वेन तु द्वितीयावस्थायामप्यात्म
नेपदमिति विशेषः।कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात् ताच्छिणो नतिश्रंथीत्साहि निषेधात्तत्र
इति दिक्।णौचेदिति किं निहस्रुजे व णोणौ आरोहयंति हस्तिपकाइति ततीयकस्यायां मा
भूत।अमुमति हिणोचे ह्यहाणो अनत्वाह णावेव कर्मत्वं कर्तृत्वं च सम्भ्यपेता।।न चैकस्याभय
पनावाधितेति वाच्यं।प्रथमावस्थायां कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वा
त्।अनाध्यानातिस्मारयति वनगुल्मं कोकिलः।।न न षष्ठतु थावस्थायां स्मारयति वनगुल्मः।।ग्लं
स्मः १

रा.वृ.प्र. न पूर्वकस्य नो विषयो भवतीत्यर्थः ॥ स्फुरत्याधानो सूदाहिः ॥ ॥ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ॥ आभ्यामात्मपता
६८ स्पा मात्मनेपदं स्यात्प्रयोजकाद्देव चेद्भयविस्मयौ तः ॥ हेतुभयग्रहणं विस्मयस्याप्युपलक्ष
णं ॥ मुण्डो भीषयते भीषयो हेतुभये षुमिति षुक् ॥ बिभेतेर्हेतुभय इति वैकल्पिकात्वपक्षेतु भाप
यते अत्र पुक् ॥ न द्विधा चीकारप्रश्लेषात् जटिलो विस्मापयते ॥ नित्यस्मयतेरित्यात्वं ॥ अत्रहि
तिर्युक् ॥ हेतुभये किं कुञ्चिकया भापयति रूपेण विस्मापयति ॥ इहकरणाद्भयविस्मयौ न
हेतो ॥ यद्यपि हेतोर्भयापारोपणाद्विधा तात्प्रयोजकसाधनता तुर्वोपन्त थापि हेतुस्वरूपमेवात्र
निरपेक्षं धात्वर्थप्रयोजकं चेदित्यर्थः ॥ विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ॥ अत एवमोक्षेत भाष
यतीत्यत्र न मोक्षया व्यधर्मस्य भेदेन विवक्षणात् ॥ उदाहरणे तु तादात्म्यविवक्षणाद्धेतोरे
व भयो ॥ एतेन मनुष्यावा वामनुवंशकेतो ॥ विस्मापयन्निति आख्यातं ॥ इह हि नासिंहो हि स्म
यः ॥ किंतु मनुष्या वा चैतिकरणात् ॥ अत एवावामनुवंशकेतो ॥ विस्मापयन्निति व्याख्यातो ॥
इह हि न सिंहो हि स्मयः ॥ किंतु मनुष्या वाचैतिकरणात् ॥ अत एवात्र नित्यस्मयतेरित्या स्म
त्वमात द्विधा ने विभेतेर्हेतुनय इत्यतो हेतुभयात् तुभयोपाभयग्रहणं स्पष्टमस्ययोपलक्षणान ६८

स्वायो नानाकवित्तविस्मापयन्ति तिपुराणगमयाद्यः षामाह्निकः यष्ट्यावाकू विस्मापयतेऽपि हस्त्कवि
स्मापयमानां वाचं प्रयुङ्क्ते विस्मापयति। एपेनास्मिचा वाचेतितु प्रयोज्ये कर्तरि इति तृतीयानेन्तु करणे
इति समाधेयं॥ गृधिवंच्योः प्रलंभने॥॥ अतारणा थोम्पामा म्पोलपं ताम्पांमात्मनेपदं स्यात्॥ मा
णवकं गर्धयते वंचयते वा। प्रलंभने किं। श्वानं गर्धयति॥ अभिकांक्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः॥ अ
हिं वंचयति वर्जयतीत्यर्थः॥ ॥लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च॥ संमाननशालीनीकर
णयोश्च वर्तमानात् प्रलंभने च वर्तमानाण्ण्यंतात् लीधातोरात्मनेपदं स्यात्। लीङ् श्लेषणे दिवादिः। ली श्ले
षणे क्र्यादिः उभयोरपि ग्रहणं॥ निरनुबंधकपरिभाषा तु प्रत्ययविषयिणी॥ वामदेवाड्ड्याडि
ति डित्करणात्तत्रैव प्रवृत्तिर्हि सा। तापकं च सजातीयविषयकमेवेत्युत्सर्गः। संमानने जटाभिरा
लापयते। पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः॥ अकर्मकत्वापेधात्वर्थेनोपसंग्रहीकृतकर्मत्वात्। पुत्रीयंती
त्यादि च त। शालीनीकरणे। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। न्यक्करोतीत्यर्थः॥ प्रलंभने बालमु
ल्लापयते। विभाषा लीयते इति णात्वं विधीयते। तद्विषये नित्यः। अन्यत्र तु विकल्पः।
त्य चाख्यितविभाषा हि मानवनीयते इति विहितमात्वं कथं लीनातेः स्यादिति वाच्यं। लीनाति

शा॰कृ॰ तिलीयस्यार्थकानिर्देशोयमितिसिद्धान्तासमानमाहिष्वितिकिंवालकमुद्धापयति।आश्लेषय
६९ तीत्यर्थः॥मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे॥एपं तात्कृञो मिथ्योपपदात्मनेपदं स्यात्सौ नः पुत्पे। प
दं मिथ्याकारयते। सा पवा स्वरादि उच्चमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः॥ नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न
भवति॥ आत्मनेपदेनैवाभ्यासस्यद्योतितत्वात्। करोतिशब्दो ह्येधत्वाद्वृत्तिरकर्मकः एषनस्तूच्चार
णावृत्तिः सकर्मकश्चामिथ्योपपदात्किं स्वष्टुकारयति कृञः किं। पदमिथ्यावाचयति। अभ्यासे
सकृत्पदं मिथ्याकारयति। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मने
पदं स्यात्क्रियाफलं कर्तृगामिति यति। यजते सुनुते। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। स्वरितेतो ञित
श्च धातोरात्मनेपदं स्यात्क्रियाफलं कर्तृगामिति सति। यजते सुनुते। कर्त्रभिप्राये किं। यजंति
याजकाः सुन्वंति। हविश्च्यादिस्तु न फलं। वक्ष्ये हिंह्रसाया। प स्वार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यते पया
ह्यः। न स्वधानं फलं तेषां तलाभादि प्रयोजनमिति। पचापाकं पितामहः। केचित्तु प्रयो
जककव्यापारवृत्तिस्पोधात्त्वस्य लघोतकमात्मनेपदमनेनविधीयते। कुरुते कारयतीत्यर्थः। एत
कारयतेरस्सत्त्वं तुप्रयोजककव्यापारहृद्यमर्थः। ताजंताशिचियथाकर्त्रभिप्रायस्तेनिस्वर्णांशोपि ६९

कर्त्रपरसमवेतकर्तृपरत्वादुत्कर्षार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः । गर्हे च हरिणा ॥ क्रियाप्रवृत्ता वा व्योना कैश्चित्स्वार्थपरा
र्थता । असतीवासतीघापि विवक्षितनिबंधना ॥ केषांचित्कर्तृभिप्राये चासह विकल्पते ॥ आत्मनेप
दमन्येषां तद्वदर्थप्रकृतिर्यथा । कीर्णाद्विषपवते धत्ते विमोति चिनुते पिबा आत्मप्रयोगाद्दृश्यन्ते ये पुराप्यर्थमि
धीयतइति । असतीवेत्यनिमकमतद्वनोद्दार्नेकुर्वते येइत्यादयः प्रयोगाः समर्थिता । तत्रापि स्वार्थतावि
क्षायाः संभवात् । तदर्थस्यपाचकर्तृघोमकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषांचिद्विवक्षा विना श्री
केन चिनोति चिनुतइति विनोति चापपतिवेति क्रमेणार्थः ॥ ॥ अपाद्वदः ॥ ॥ अपपूर्वाद्वदतेरात्मनेपदं
स्यात्कर्तृगामिनि फले संविधाने वान्यायमपवदते । कर्तृभिप्राये किं । अपवदति ॥ णिचश्च ॥ णिजंता
दात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि फले संविधाने चाकटं कारयते कथं कृतं श्मश्रुरापितम्प्राणि कारयतीति
भाष्ये । संविधान इति व्याख्याने भविष्यति । आद्यपक्षे तु कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । अत्र क
श्चित्तत्वज्ञपतेः स्वरितेत्करणाज्ज्ञापकात्सुरादिणिजंतादिदमात्मनेपदं न भवतीति । आह वा स्वरिते
त्वाद्धरिः नुपादौ न णिदौ क सुपादिधिति तं इस्फुणिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वस्य सार्थकत्वान्नोक्तेर्थे तापक
नाग्नत सुपादेरप्ययं विधिर्भवत्येवेत्याह । मैत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वमस्पनाकरमित्याह । तदेतद्धरदत्तोपि संजग्रा

शब्दप्र. ७० हायमवविर्ष्विर्नचुरादिणिजेनात्मपादितिकश्चननिष्ठितुते स्मात्प्राप्त वचो न किंचनेहृष्टं नश्यते॥ स्वरिते
त्वमनात्येपिति॥॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे॥ एभ्यो यमः प्राग्वत्कर्तृगे फले संविधाने च न त्वग्रंथे विषये
आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थं॥ अकर्मके त्वाङो यम हन इत्येव सिद्धं॥ व्रीहीन्संयच्छते भारमुद्यच्छ
ते॥ अग्रंथे किं। उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः। इहाधिगम पूर्वकमुद्यमं नयमेरर्थः। चिकित्साशास्त्रमधिग
तमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राय इत्येव। संयच्छति घवत्रिआयच्छति॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ अस्मात्क
र्त्रगे फले संविधाने च। अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थं। गां जानीते। अनुपसर्गा
त्किं। स्वर्गं लोकं न प्रजानाति कश्चिंतर्हिं भहिः। इत्थं नृपा पूर्वमवा नुलोधि तनौ नुजत्ते भमने ह्युतस्पेति
। कर्मणि पर्यनिङ्। नृपेणेति तृतीयांतस्या विपरिणामादिति जयमंगला॥॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमा
ने॥ स्वरितेत्यभृति सूत्र आत्मनेपदं वा स्यात्समीपोच्चारितपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे प्रतीते॥ स्वरि
तञितइत्यादि पंचसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं न क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे उपपदेन द्योतिते न प्राप्नो
ति। उक्तार्थानामप्रयोगात्। तत्रायं भाविभाषेयं। उपपदं चेह समीपोच्चार्यमाणं पदं न तूपपादिभाषिकं। एव
अशंभवात्। इह च पंचसूत्री अनुवर्त्तते स्वं यज्ञं यजति यजते वा। स्वं कटं करोति कुरुते वा। स्वं जीहिं संय ७०

वक्तुमासंगं जानाति जानीते वा ॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै
पदं स्यात् ॥ याति वाति कथं तर्हि स्मरन्त्यो जुगुप्सनाः ॥ हुरभिघृतधाराकृतिशान्तेरिति सौंदर्यलहरी ॥ सत्यं ना
र्थ शानच् किं तु चानशः ॥ एतेन प्रमानधारे मेने ति माघो व्याख्यातः ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ आभ्यां कृञः प
रस्मैपदं स्यात् कर्त्तृगेपि फले गंधनादावपि अनुकरोति पराकरोति ॥ ननु कर्मकर्त्तर्ययं विधिः प्राप्नोति ॥ अत्र
क्रियते स्वयमेवेति ॥ नैष दोषः कार्यातिदेशपक्षे कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परत्वाद्बाधात् शास्त्रा
तिदेशे तु भावकर्मणोरित्यस्य पूर्वेत्वात्परेण ॥ नेनयद्यपि प्राप्तं तथापीह कर्त्तरि कर्मेत्यनुः शेषात्क
र्त्तरीत्यत्र कर्तृग्रहणादुपमसुवृत्तेनैनकर्त्तैव कर्त्ता न तु अयं विधिर्न तु कर्मकर्त्तरीति बोध्यं ॥ ॥ अ
भिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ स्वरितेत् ॥ अभिक्षिपति ॥ प्रतिक्षिपति ॥ अतिक्षिपति ॥ एभ्यः किं ॥
आक्षिपते ॥ कर्त्तरीत्येव ॥ नेह ॥ आक्षिप्यते ॥ हृद्यो हृती पक्षे कर्तृग्रहणानुवृत्तेः कर्मकर्त्तर्यपि न ॥ प्राद्वहः
वह प्रापणे स्वरितेत् ॥ प्रवहति ॥ प्रात् किं ॥ आवहते ॥ परेर्मृषः ॥ मृष तितिक्षायां ॥ स्वरितेत् ॥ परिमृ
ष्यति ॥ परेः किं ॥ आमृष्यते ॥ इह परेरिति योगविभागः प्रवहतेरप्यनुवर्त्तनात् परिवहतीति केचिदिच्छन्ति ॥
व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ रमु क्रीडायां ॥ अनुदात्तेत् ॥ विरमति ॥ आरमति ॥ परिरमति ॥ एभ्यः किं ॥ अभिरमते ॥

शा.कृ.श.
७२
उपाच्च। उप पूर्वाद्रमः प्राप्त इस कर्मकार्थोयमारंभः। अकर्मकात्तु विभाषां वक्ष्यति। स्या देवदत्तमुपर्
वृक्षोरमि निर्वृत्तिक्रियानाशयोर्वर्त्तते॥ उपरतोध्ययनात्। उपरतानि धनानीति यथा। न त्वा नयोरर्थयो
:सकर्मकत्वं संभवति। सत्यो॥ अनेनर्थे विनापि अर्थो द्योतनार्थः। नद्यथा॥ यज्ञदत्तमुपरमति। उपरम
यतीत्यर्थः॥ विभाषाकर्मकात्। अस्मात्परस्मैपदं वा स्यात्। उपरमति उपरमते वा। निवर्त्तत इत्यर्थः॥ बुधयु
धनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। तणि चशेत्पश्चा पवाद्रः। बोधयति॥ प
द्मं योधयति कोपं। नाशयति दुःखं जनयति तस्य व्यं। इहागावकर्मकादिति न प्रियते॥ अविव
क्षकर्तृकत्वात्। इङः। अध्यापयति। प्रुद्रुस्रूणां निपाताच्चलनार्थत्वेन सिद्धे इत्यस्मान्नव ज्ञानार्था
न्तदर्थवचनं। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति॥ विलापयतीत्यर्थः॥ स्रावयति॥ संदयतीत्यर्थः
स्यंदनं इव स्वल्पचलनं। न चैवंच चलनार्थत्वात् सिद्धमिति वाच्यं द्रव वज्जनमतान् छेत्कुप
न त्वाप्यसाति विशेष शक्तेन यास्य विशेषशद्वेष्वपर्यायत्वात्॥ निगरणचलनार्थेभ्य
श्च॥ अस्मिन्निहारार्थेभ्यः कंपनार्थेभ्यश्च ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्॥ निगारयति आशयति। भोज एम
यति। चलयति। चोपयति। कंपयति। सकर्मकार्थोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चायमारंभः। अन्येषु प्रति ७२

वोधिवत्कथं। आदयते देवदत्तेनागतिबुद्धीत्यादिनाण्णौ कर्तुः कर्मसंज्ञा प्राप्ता आदिखाद्योः प्रतिषेध
इति वचनान्न भवति कथं नत्वोदयमानं वटुनेति अकर्त्रभिप्राये भविष्यति। कर्त्रभिप्राये प्राप्त्यनिग
रणचलनेत्यस्य ह्यार्थं निषेधेन तु शेषात्कर्तरीत्यस्य। कथं तर्हि श्रीहर्षः इमां किमाचामयसे नच
चुली। चिरं चकोरस्य भवत्वसुस्पृशी इति। सचनायं भक्षणार्थः न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथं
विरेतस्तु त्वंद्वं वै द्विकेति श्वेवोधीतुरीधेन पानार्थत्वादिति वाच्यं। पानस्यापि भक्षणाविशेषात्म
कत्वात सामान्यग्रहणाविशेषस्यापि ग्राहित्वात्। अत्र तथेइव सूत्रेचोपयतीत्युदाहरणाम्। गतेः
बुधे म इगत्यर्थकत्वात्। इमामित्यस्य कर्मत्वासंगतिश्च संगाद्य। जन्मादिसूत्रे एतद्वत्र कर्म्मसं
ज्ञायाश्चप्रत्यवसानार्थत्वेनोविनाद्रुपपादेति॥ अत एव न पादम्मीति सूत्रे गत्यर्थहरणां क्षेत्रप
र्यासान्नं च संगच्छते। अन्यथा पाद्येतेरप्याद्यभिवसानार्थत्वेन निषेधो व्यर्थः स्यात्। नचैवं
बुधयुधद्विसूत्रे द्वरतियहरणां व्यर्थं। चलनविशेषवाचकस्यापि चलनवाचकत्वानपायादि
तिवाच्यं। चलनत्वव्याप्याया अवच्छेदया एव जातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वायास्तत्वात्। पानेतु द
वद्रव्यस्यगलादधःकरणं तत्रद्रव्यांशस्याधःकारणे कर्मीभूतस्याधिकस्याभावे तेभिहस्य

श०कौ०प्र नेऽर्थस्य भानेन निर्विवादः॥ यथा मेदगतौ समानायां गतेर्भाने। अधिकं च विष्टन तु तन्द्वा निरि तिप्याया
७२ ता नवयानन्व मण्य त्वेऽस्य स्नन्त्ववहिति वाच्यं॥ न त्वाधिकानिरूक्तेः दृष्टो नेन्तु कार्य्यं नावहेरकत
या तान्ति हेरिति। उच्यते॥ आचामयेतिलोडन्तं छित्वा॥ किं नाचामयो रितिप्या स्येदं॥ मिद्दति न
संबोधनं दमयं स्मा तथा हि॥ अस्य स्त्रीई न स्मीः तया सह वर्त्तमानामे नस्माः संबोधनमे॥
मलक्ष्मी केरत्य र्थः॥ आणाव कमेवा चित्तवन्नेव्कात्ता॥ णौः पूर्वमकर्मका चित्तवत्कर्तृके
काल्पेता त पास्मेपदं स्यात्॥ शेते कृष्णं नेशाययति गोपी॥ अणौ किं॥ आरोहयमाणे हस्ती
कर्क्रारोहयते॥ णेरणावितिसूत्रे उदाहरणत्वेन योकर्मकोणिर्णी तस्तस्माद्द्वितीयेणो ना
भूत्॥ इहि णाव कर्मकः नि हन्नेव्र मणाध्याये पितडेघणाशौ क्रमयोरपित्यन्मग्रवती लत्थैप
र्यवसानस्मो क्त्वात्ता अकर्मका त्कि। कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते॥ चित्तवत्कर्तृकात्कि। ब्रीही
न्शोषयते॥ अत्र केचित्तु चुरादि ण्यन्ता हेतुमण्णौ अणाविस्मस्य त्तुदाहरणामाहुः तन्नप्रा
प्ताद्विविरूद्दं तथा हि चुधारि स्वत्रार्हिणो रित्यनुवर्त्तनेन चुधादि म्प्रप्य हेतुमणि वैर्सभवतीति राम
निर्षेधापि प्रत्यासत्त्या स्येवमाप्यः नेन चुरादि ण्यन्तादपि हेतुमण्णौ भवस्येवैदंपार्श्येपदमिति ७२

सि॰ तेनयत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयतीति केन विग्रहस्तुदाहृतं न चुरादिणपेनाद्धेतुमण्णिचं विधाय त
स्य वासो कुर्योति शाया प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रयोक्तव्या पारमात्रहृष्या अकर्मकता माश्रित्य न
तो द्वितीये हेतुमण्णिचि लोपः इष्टः। अत एव प्रयोजयतीत्याह। इह हि यणिजन्तानां चावयवसुक्तिर्द्वयं च
वदना हेतुमण्णिच इष्यते सूच्यते। अन्यथा वयुक्तः इत्यविवादर्शीयिष्यता। एवं च तेन यमानमद्वैसंप्रसुद्धे
चेतयत इति केषां चित्सुदाहरणोपहतिक्षनाह्यषितनत्समर्थितं भवति। स्वार्थण्यन्ताद्देकस्मि
न्नेव हेतुमण्णिचोऽनुरूपयतीति चेनयतीत्यवबोधः। नपारस्पाश्रमाश्रसंपरिष्ठहहृविभूतिवत्स्व
एष्वोण्यन्तेभ्यः पाक्ष्ये परं नस्पातां। तत्रापि वदति णिगरणार्थः इतरे विभवत्कर्तृकाः इति श्वलनार्थोपि। तेना
णावकर्मकादिति निगरणाचलनेति च प्रायमिहेति सिध्यते। पापाने पायते पारितण इत्यर्थं त्वनन्
न्यत्रेत्यधिकरणाल्लुधिकारणयोरल्लुविकरणस्यैवग्रहणमिति परिभाषया तेना णावकर्मक
त्वविरहायां पराक्षेपदं भवत्येवपालयतीति॥ पातेर्लुग्वक्तव्यः इति लुगागमः रस्तु उपशमो रम्यते।
आङ्पूर्वोयमत्र पारमैः॥ आयामयतो। नकम्पमिच्छामित्यतो नेत्यनुवर्तमाने यमोपरिवेषणे इत्य
नेनामित्वं ता प्रतिषेधः ङ्कारविशिष्टस्यापादानमुपसर्गत्वेति फूरपर्थे तेनान्याश्रितादाकारस्पर

श.वृ.प्र. स्मना। आङ्पूर्वौ यमयसौ। आयामयते। आयासयते। परिपूर्वो मुहश्च। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वा
७३ दयते। वासयते। वस आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणस्य। त्वादस्य ग्रहणं। पादिषु धेट उपसंख्यानं। धापये
ते शिशुमेकं समीची। इत्यवसानार्थत्वाद्वास आच्छादने इत्यस्य लुग्विकरणस्य। त्वादस्य ग्रहणं। पादिषु धेट उ
पसंख्यानं। धापयेते शिशुमेकं समीची। इत्यवसानार्थत्वाद्विशुमित्यस्य कर्मत्वं। समीची इति प्र
थमाद्विवचनं। छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः स्यादिति तत्। वत्सान्पाययति पयः। दमयतीति कमनी
यतामहं। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। मिन्नावासयतीत्यादिप्रयोगो तर्हि कथमिति ब्रूते।
अत्राहुः। कर्त्रभिप्रायस्यात्मनेपदस्यापवादोयं हि हितपरस्मैपदं तस्यैवायं निषेधः यद्व
कर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं तन्निषेधमेवेति। वाक्यभेदेनात्र परस्मैपदं वा स्यात्। तो हितायतिलो
वाक्यप॰ हितापतो नहि परस्मैपदाभावपक्षे लकारो एवञ्च येतनन्वात्मनेपदं। तस्य प्रकृतिविशेषेर्थविशेषे च नियत
त्वात्तमत्वं। पूर्वसूत्रेनावस्पवादमयनयतावा तिषेधेनात्मनेपदं इत्येन इति निर्विवादं स एव च प्रति
षेधः सूत्रानुवर्त्यते। तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहात्मनेपदविकल्पो सिध्यति। आत्मनेपदग्रहणस्याविनाभू राम
नेङ्निषेधेनात्मनेपदस्य लक्षणाया उपस्थितेरवदत्मैव विकल्पना तु। तेन सुक्ते शेषात्कर्तरीति पर ७३

मंविष्यति॥ अकृत्स्नार्थे नियमपक्षे एकवाक्यतया विधिपक्षे तु पक्षे परस्मैपदविकल्पे पि न क्षतिरिदं पर
त्यवधेयं॥ द्युद्भ्यो लुङि॥ १॥ द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् लुङि॥ अद्युतत्॥ अद्योतिष्ट॥ अनुदत्त॥
अलोपिष्ट॥ लुङि किं। द्योतते॥ लोचते। अनुदात्तेत्वान्नित्यं प्राप्ते। न चेह विकल्पानुदात्तेत्त्वमर्थो॥
अनुदात्तेत आत्मने न प्रति विहितस्य परस्मैपदस्यानेन न प्रतिषेधे वैरूप्ये न लक्ष्येलक्ष्ये त्वङ्गीलो वपादि
कस्यात्मने पदस्य सिद्धेः। सत्यं। परस्मैपदे प्रतिषिद्ध आत्मनेपदं न भवती ति ज्ञापयितुं त्वा
नुवृत्तिनेनानुकरोतीत्यादौ पाक्षिकमात्मनेपदं भवति। यदा त्वनुदात्तङित इत्यादिसूक
रणो नात्मनेपदमेव विधीयते। शेषादित्यादिना च परस्मैपदं तदानुकरोतीत्यादौ परस्मैप
देनात्मनेपदं बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायात् पक्षे आत्मनेपदमप्यस्मिन्नर्थे चेदवाग्रहणमित्य
वधेयं। पक्षद्वयमपीदमनुपपन्नमिति तत्त्वमाष्येस्थितं। प्रसवस्योपलक्षणमिति
तन्त्रे नियमलक्षणानि विधिरूपेणापवादत्वमिति परहृदयस्थापितत्वे निरूपितमस्माभि
स्तद्दृष्टेनस्माज्ज्ञाप्याडल्पिन मित्यवधेयं॥ वृद्भ्यः स्यसनोः॥ वृतु वृधु शृधु स्यन्दूभ्यः परस्मै
पदं वा स्यात् स्ये सनि च। वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति निषेधात् परस्

श॰कौ॰ वर्त्स्यति॥ अवर्त्स्यत। विवर्त्सति। वृतो स्यसनोः किं। वर्तिता। ननु द्युतादिभ्य एव वृतादयः पठ्यंतां तथा च न
७४ कर्कौ ङिन्न्यायेनेयं प्राप्तिर्द्युभ्यः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नन्वत्थाप्युक्तवर्त्स्यतीति लुङि पूर्वेणा विकल्पो
न सिध्येत। न तथा चोक्तं सूत्रे चकारः क्रियते लुङीति विशेषविधिना स्यसनोरियं प्राप्तिर्मा बाधी
ति। अन्यथा ह्युक्तयोरपि विहितत्वादनेनाभावात्तेने नैव सिद्धे किं चकारेणेति चेत्॥ सत्यं। द्युतादिपाठसाम
र्थ्याद्धृतानि विषयीलुङिष्यविषयानि। यद्वा लुङीति स्वरितत्वानि ष्यानि॥ लुटि च क्लृपः॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृ
पः परस्मैपदं वा स्यात्। कल्प्तासि। कल्प्स्यति। अकल्प्स्यत। चिक्लृप्सति। तासि च क्लृपः इतीट्प्रति
षेधः। कल्पितासि। कल्पिष्यते। अकल्पिष्यत। चिकल्पिषते। इह हेतोर्निषेधो नास्ति। तत्र हि गमे
गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यतः परस्मैपदेष्विति तदनुवर्त्तने न तु इत्वात्मनेपदेषु इत्युभयत्र स्त्यपि वा। स्यादेतत्।
स्यसनोरित्यस्य वेति त्वमेवास्तु वाक्यभेदेन विधानार्थं तथा। तथा च स्वरितेनाधिकारः इत्ये
व सिद्धे किं चकारेण। सत्यं। स्पष्टार्थश्चकारः। अत एवानुकर्षणार्थाः सर्वे चकारा भाष्ये प्रत्याख्या
ताः॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ राम
॥ॐ॥ आकडारादेका संज्ञा॥ ॥ इतः ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा स्यात् ७४

त्रयोर्द्वयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैव निरवकाशत्वे तु पूर्वैवेति विवेकः ॥ तत्र परा यथा ऽक्षाहरणं
धनुषा विध्यतीति। शरीणामपायेऽप्यवधिभूतत्वेऽपि धनुषो व्यधने प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसंगे
परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते। तथा कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यधिकरणसंज्ञा। धनुर्विध्यती
ति कर्तृसंज्ञा वा ॥ तदुक्तं ॥ अपादानमुत्तराणीति। निरवकाशायास्तूदाहरणं ॥ अनन्तरत्वदिति। अत्र हि
संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा लघुसंज्ञां बाधते। तेन सम्बन्धे घुनीत्येन तत्र प्रवर्तते। स्यादेतत्। भय रसंज्ञा
भ्यां न हि अंगसंज्ञां बाधते ॥ तथा च गार्ग्य इत्यत्र यस्येति चेति लोपो न स्यात्। धातुधक इत्यत्रांगस्यो भ
भावाद्व छिन्नस्यात् ॥ अंगसंज्ञात्वकर्तव्यमित्यादौ सावकाशा। न हि धातुप्रत्यये पूर्वस्य भपद
संज्ञे स्तः ॥ अत्र उः स्तुपिवच्च ऊवव नेफल्पेतानि नहि ने षचामादेरित्यादौ स्वादिषु नहि ने षुवां गस्य
कार्यविधानं समावेशस्य ज्ञापकं ॥ द्विविधा हि त्वादयः पजादयो वलादयश्च। तत्र यथाक्रमं
भपदसंज्ञाभ्यां भावेताभ्यां चांगसंज्ञा बाधे निर्विषया एव तन्न हि विधयः स्युः गुरुलघुसंज्ञे वर्णमा
त्रस्य विधीयेते। नदीघिसंज्ञे तु न दत्तनस्येति ताभ्यां समाविशतः ॥ तिनवात्मीवधुरित्यत्र नदीसं
धुनीति पूर्वपदे नोरागन्त ईवात्सी वंधी इत्यत्र गुरोरनृतः निस्वनपु सिध्यति ॥ तथा वि स्मृता यवि श्र

नरोऽर्द्ध इद्येषीति पूर्वनिपातः॥ विनशवाच ष्ठे विनयति। प्रचीन प्रगतीत्यपि लघुपूर्वस्येति णेरयादेशः यथाचापा
शवृप्र. दिशेकृतंच्ये टिलोपोनस्या। निवन्नथाऽचः पा स्मि त्रित्यत्र सुत्यादिने। यत्रहस्के विशेषोभावोवैशृंग्याद्गताच्चल
७५ घूपूर्वा स्त्यणिति॥ तद्वित्येहं हमनो ज्ञादिष्यश्चेति कुञ्जप्रसंगादितिके यतः पुरुष संज्ञा नबाधते॥ तातु दरसेमद्
३ द्विती त्रमो वेति ज्ञापकाता॥ अन्यत्रापि यत्र समावेशइष्टस्तत्र चकारोविस्या नेसाधयिष्यते॥॥ भाष्येतुपा संख्या २
ठेन रमप्युपन्यस्तं॥ प्राकृडारात्परं कार्यमिति॥ अस्यार्थः प्राकडारात्संज्ञाद्वयं कार्ये परस्यादिति॥ सं
ज्ञाप्रकरणाद्धि संज्ञा रूपमेवेह कार्यं परा संज्ञेत्यपि वक्तुन शक्यते॥ विप्रतिषेधेद्दत्तुक्त सूत्रे परं कार्यमित्य
स्यानुवृत्ति यथास्यात्॥ तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वयानवकाशयाबाधा प्राप्ता सा परत्वेन विधी
यते॥ एतदेव ज्ञापकं इह प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्यतेन परयानवकाशया सावकाशाप्र
बाधते॥ द्वयोस्तु सावकाशयो र्विप्रतिषेधे परयापूर्वाबाध्यत इति। अस्मिन्पक्षे अंगसंज्ञापराक
र्त्या। भपद संज्ञेतु पूर्वे। एवं यत्रैव समावेश इष्टस्तत्र सर्वत्र वो द्व्यं॥ अस्मिन्पक्षे अन्वियह तिनासिध्य
पत्र ति॥ तथाहि अन्तोणत्वं द्वितियम्॥ सितिवेति पदसंज्ञे वेष्यते तेन पर कार्यमिति वचनाद्व संज्ञापि तप
स्याद्॥ न तथ अर्थोर्गुणाः प्रमस्येनपदत्व प्रयुक्ते नाघस्य हेतोस्तिन्का॥ तस्मार्थकं स्यात्॥ शेषो बहुव्रीहिः ७५

शेषोक्तमुपसर्जनत्वेनिति शेषग्रहणाभ्यासस्मिन्प्रत्येकं कर्तव्यं स्यात् अन्यथा हि उन्मत्तगंगामित्यादावन्यपदार्थे च सं
ज्ञापि स्यात्. तन्न च गुणाद्यसंगः वक्ष्यमाणस्य वक्तव्यो हि शेषग्रहणं पाठद्वये पि कर्तव्यं॥ विसंवादो न
पाठद्वये पि न कर्तव्यमिति तत्र तत्रैवं चरमः॥ एवं त्ववधेयं॥ एकाशेषेति पाठे पि शेषग्रहणं नक
र्तव्यं। एकेत्युक्तेपि संज्ञाधिकारादेव तल्लाभात्। स्यादेतत् चार्थे द्वन्द्व इत्येवोच्यतां। न हि चार्थे द्वन्द्वस्य तः
पात्रे समुपयुज्यते. सत्यं. तथापि द्वन्द्वस्यापि तत्पुरुषस्याप्युपच छित्वं सभाव्येते. न च सत्त्वद्विमेताम
त्रितसं तयोः समावेशो न स्यात्. न च वाक् उरादित्युक्तेपि बाधकत्वात्समासस्य स्यावधिस्वरूपतीनस्या
दिति चेत्. अभिप्रायात् लिंगाद्यपरपर्यन्तस्तु तत्र बोधि गुणोत्पादः भवति. समावेशार्थं हि तत्र वक्तव्यं
तव्या पूर्वाहि हि गुणत्येवैव वक्तव्यापादः तावतैव दिवः कर्मतत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यादि विवक्षया वेशा
सिद्धेः द्विगुश्चेति सूत्रान्तरं तु न कर्तव्यमेव। एवं समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासं कर्मधार
यश्चेत्येव पाठ्यं। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति सूत्रं तु मा भूदिति दिक्। विप्रतिषेधे
परं कार्यं। विरोधे सति तुल्यबलं यत्परं तत्स्यात्। विप्रतिषेधे चात्र धर्मे वर्जनस्योपलक्षणात्तुनीतीति
वत्वं। उपसर्गवशाद्धि विरोधार्थकत्वं। कार्यमित्यत्राहैकस्य तद्वयोरन्यत्रार्थे कृत्यप्रत्ययस्तेन तुल्य

शा०वृ० बलविरोधि इति पर्यवस्यति·नह्यपवादादीनां संनिधौ उत्सर्गादीनां कृतपर्यवसितत्वं॥ तेषां भिन्नत्वात् तन्नत्वानित्यमा
७६ वकाशकत्वाद्बाधकत्वं तदंतरंगं तुल्यबलत्वात्·अपदस्य कृतत्वं न ग्रामात् पातः·तन्न प्रकृतमप्रकृतं स्वस्य विषयः।
नतूक्तं। परनित्यांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरस्य बलवत्त्वमिति जातिपक्षे विध्यर्थमिदं सूत्रं व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्या
मित्यत्र हि लक्ष्यावकाशयोरन्तरीभूतशास्त्रयोर्द्वयोर्युगपत्प्रसंगे विनिगमकाभावादव्यवस्थितपक्ष
क्षे स्यात्॥ तदुक्तं। अथ पाणिनीयमतेष्वेकस्य बलवत्त्वादिति·तत्रास्मा हूयनात्पाणिनीयेन पदपूर्वस्यापि
निमित्तसमत्वाहितदपि भवति यथाभिधर्मोत्स्वत्र पादालाशिभावे कृते प्लुतस्य॥ तदुक्तं पुनः प्रसंगविज्ञाना
त्सिद्धमिति व्याप्तिःपक्षे नवलक्ष्ये किं विषयकयोर्लक्ष्यणायोरन्यतरवारितार्थत्वासंभवात्र स्वत्रस्थानीप्रामि
वपर्यायेणापि नियामार्थमिदं सूत्रं। विप्रतिषेधे परमेव न तु पूर्वमपि इति एतस्य ग्रहणारंभात् तत्र पूर्वस्या
नारंभोऽनुमीयते तथा च तदुक्तानां चमित्यत्र परत्वाह्नात् ढि कृते स्यान्निवृत्त्यवेन न धित्वं न भवति। तदुक्तं। ह
कृते नो विप्रतिषेधेय ह्याधितं तद्बाधितमेवेति·जातिव्यक्तिपक्षयोश्चलस्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं प
प्रपाया। नित्यादिषु नतास्य प्रवृत्तिरित्युक्तं। तेनाचे तौ चित्रं तदपधायाः इति ह्वादिपदम प्यानित्यं वा एम
धिसंज्ञरधिनभोरितिनु मेव·न च मोपिशब्दातास्यानित्यपरत्वेति वाच्यं। कृताकृतप्रसंगितामात्रे॥ ७६

पिद्धं चिन्तित्पतात्सुपगमात्। तेन संधयनीति सिद्धं तथा दुडुवरित्पादावं तत्रागउत्तचउ॰ परमपि न तृपधगतां
बाधते॰ तथा पुनः स्त्रियाति रागात्वात्तस्य सा शाद्येति पूर्वत्वो अल्लोपे तस्य नित्स्य स्थानिवत्वोद्दात्तस्यात॰
वरूथा नगरीत्यत्रचासनुपधालोपितइत्तिङीष्यात॰ सिद्धांतेगौरादिलक्षणोङीष् अनउपसर्जनत्वात
यन्नङहस्त्याभाष्ये चकुष्णु नीतिनत्ति हांतेतास्थितं अल्लोपास्सुपगमपपञ्चेष हन्तत्वात् एतन्नु हस्केयते
आभातस्तत्रीयभाष्येकैयटयोश्चस्पष्टमाथसिद्धं यत्तु बङ्ञ्चोत्पेचपविनम्यमिति ङातत्रत्रेभाष्येनरि
हसाधकतया नप्राहा ङाप्यस्य मवगज्ञस्य च उप्रकंतिनित्पनिराकर्तं तस्य प्रहनत्वात्ता हस्तइहेपा
हेतव्यतरंगेणगुणेनदीर्घोविबाध्यतेनचापोग्रपवादः कथं बाध्यतामितिवाच्यं प्रमाणाग्रयेन
स्पवारितात्वे नातत्तथा नवाति कं॰ तेणडिशीनामा डुणः सवर्णदीर्घत्वादिति इहशीनामिति
नदीत्वात्तुट्विभक्तिपरतया नित्पत्त्वीत्वान्नस्मत एव आ नः तुपामितिप्रयोगाः। उत्साहरणं तस्य
पन्ने इंद्रो हस्त्रेः दंसर्वेइहेति घोध्यंलहा नरगावलवंवि तिलाघवत्मा य स्मजकामितिकैयटः
अव॰ परास्मि नि निस्त्रे भाष्यमण्यो चास्य सिद्धं चहिरंगामिति त्ववात्स्वऊ ङित्तृत्स्यग्रहणो नसापिते।
वत्वं तका स्त्रियते नवुनरपवा स्पन्दतनाजातं तेये इति तन्ता सिद्ध मित्पत पापचावे हमिस्या

शब्दप्र· शवैत्वाभावार्थमवश्यमप्रवृत्तीपयागानार्थत्वादंतरंगाबलीयइतितन्कर्तव्येतीहत्यंभाष्यंविरुद्धेत्याप
११ सिद्दतायाउक्तत्वात्· किंच· साप्रवादयाः सिद्धपरिभाषयाकथंनिरपवादयागानार्थता। अथ षत्वतुकी
रसिद्धत्वेनासिद्धंबहिरंगमित्यस्याप्रवृत्तिरपतेवस्ताघ्रतेलाघवात्· नतुनाजानंतर्यइतिसोऽस्वात्· नहि
प्रबलमिदंभाष्यंस्फुटीकृतंवेदमचा· परस्मिन्नितिसूत्रेऽस्माभिः एवंचाचोरानंतर्यनितिहित्वंबिबहितं
नवैत्यास्याऽपिप्राचांकलहास्पदेवाएवंचांतरंगानविधिनलघाधनरत्यपिगत्नार्थः। षत्वतुकोरिति
वाकृतितुयइत्तीनचा: नित्यतात्तापनाता। अधिमानलघपुवेत्यादिनिदृशाद्यतेनगोमत्रियद्धस्या।
रिपिद्वाऽऽचारक्विपिनवमप्रादिवाधोक्तेपेत्यपीत्यरपदयहणस्यकृतार्थत्वात्त्वदीयवलामक
तास्रवासीपियथाकृनाभिप्रायेणोवेत्तिदिक्॥॥ इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्य
तृर्थपादेप्रथममान्हिकं॥ ॥ यस्त्याख्यौनदी॥ इवर्णोवर्णांतौनित्यस्त्रीलिंगौनदीसंज्ञौस्तः॥
दीर्घांतयोरेषासंज्ञाप्यवतिष्ठतेअणत्वेनसवर्णाग्रहणात्· ह्रस्वांतयोस्तुप्राप्नाप्येषापरया लप
धिसंज्ञयाबाध्यते· तेनमतेधेनोरित्यादौअंचार्थनद्यौरितिह्रस्वौनभवति· ननुशेषग्रहणात्त ७७
घिसंज्ञाकथंपवेदितिचेत्· नशेषग्रहणास्यअत्याख्यानत्वात्· तथाहि· एकासंज्ञेतिपाठेनाव

वर्णैर्दयग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न एवमपि दकार्थमिति निपातेन्न दीर्घान्तेसावकाशा नदीसंज्ञा तावन्नपुंस
कपोसावकाशा घिसंज्ञा हे मते इत्यादौ परत्वात् घिसंज्ञा धिक्रियते मे तयोर्द्वयोरप्यापादौ चनिरवकाशापि
ङितिह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा घिसंज्ञां न बाधेत. अतःशेषग्रहणं कृतं तदपि वस्तुतो व्यर्थमे
व नदीसंज्ञावचनसामर्थ्यादेव घिसंज्ञां बाधिष्यते इष्टं स्तुल स्यादिति नदीसंज्ञा। सा च यत्स्यया
वेहस्वाहहिरगा तत्रांतरंगायां घिसंज्ञायां घेर्ङितीति गुणे कृते ह्रस्वाभावान्नदीत्वं ज्ञानिविति
षाप्या इत्यनऊक्ते॥ तत्रेवं चनत्रामाग्नापात्र नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाया वरतिः यद्वा इत्थं अनुवृत्या चाल्येरपी
तिपूर्वसवर्णः। तेन दीर्घयोरेवेयं नदीसंज्ञा. नचैवं ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रे कृतं स्याद्धि अनुवृत्यस्याविति
वाच्यं. विभक्तिविपरिणामेन तयोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात्. उदाहरणं तु गौर्यै वध्वै इत्यादि
स्तुरिति किं मात्रोः स्वसुः। स्त्र्याख्यौ किं. वातप्रम्यै. प्यादेन क्रियमा च ज्ञाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाः वि
ति प्राप्नोति. आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययस्य स्पृहस्य स्त्रत्वात् सावकाशः परत्वात् कर्मण्यणा बाधि
तत्वात्. सत्यं. पूर्वविप्रतिषेधात् कः। यद्वा. विच्प्रत्ययोपि विष्यति. एतेन नम्रत्वं वान्यशास्त्र
मिति नेमिनिमित्तम विभ्याख्यातं. नचैवमपि स्त्रियामित्येवास्तु किमपि केन. मे वंस्त्रामं नाघटा

८०

ग वृ प्र नेरतिखुत्पत्या नित्यस्त्रीत्वालाभार्थं तदुपादानात्. तेन ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इत्यत्र न भवति। ग्राममंपि नो
७८ वनयतीति हि क्रियाशब्दाद्धेतौ लिंगत्रयसाधारणोऽत एव. आध्येआह्व लोइतिभाष्योदाहरणं चिंत्य
मिति कैयटः आध्यानकर्तृत्वस्यापि लिंगत्रयसाधारणत्वात्. स्यादेतत्। आपमंतान्ही र्घस्या इति वि
ग्रहे गत्वा परस्य नित्यस्त्रीत्वात्. नदीत्वमस्त्य. प्रथमलिंगग्रहणं चेतिवत्समानत्वात्. आतिलस्ये
ग्रामण्योयेतिवत्. तत्कुतो भाष्यस्य चिंत्येनेति चेत्. न. न ह्यासनिमाणो दुर्लभत्वात्. गतिकारकपूर्व
स्येष्यतेऽस्यत्र हि गतिसाहचर्यात्कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य ग्रहणं गतिसमासस्य प्रतिप
या दोऽस्त्येव गम्यते. तेन दुर्धियः शुष्कपिष्टपलायमानस्येत्यादावनित्यसमासत्वान्न यण् इति पु
रुषोत्तमप्रभृतयः। अत एव कन्मेजन्तः इति सूत्रे मानः समस्यग्रहणं इति मंत्रेव्याख्यायां सुधियः इति
कैयटेनाप्युक्तं. अहरविप्रकर्षेण वकृत्त्रीहि गतोऽसमर्थ केथनं. व्याख्येयमंचेतु दृष्टं ध्यायती
ति विग्रहे नित्यसमास एव बोध्यः। ततो यणादुपोना शब्दाशब्दप्रध्यो। प्रति एपादादिसूत्रस्थवा
नि कृ न गत्व सूत्रे व्याख्ये तदा निकव्याख्यावमरे दृष्टं ध्यायतीति विग्रहश्च आतश्चोपसर्गे इति क ए॰प॰ ७८
प्रत्यय इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं न चिंत्यं. अतएव रितानुरोधेन अर्थानुरोधेन च व्यवस्थादिव

× निर्भियः ६

द्वत्रुद्रुतयाणादेशानुकारणानयेष्वार्त्तिकस्यप्रत्याख्येयत्वात्‌। सर्वस्य द्वन्द्वे अह इति रूपद्वयं नोस्मा
न्मावधीरिति हि तनीप्रचरणास्थेन महावग्रः अमेरतिरित्यनुवर्त्तमाने हन्ते रं इचेत्यं हादेशो तिष्य
प्रत्ययः। अंहतिश्च इत्यस्यप्रावेश नं निवर्पणाम प्रवर्त्तनमंहतिरित्यमरकोशादिवलाद्दानेरूढोतु अंह
षप्रयुक्तमापिचारिकाद्येगम्भृतमेवतद्दिहयात्यो उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादैतोदान्तता।
वहिवस्य विप्यश्चिदिति विहूरणानुवृत्तेरिति वनत्वेन एतेनमानोगर्व इति यावद्दुणाणाञ्चपि प्रत्य
का। पदहूयत्वस्याध्याप्यकर्त्तप्रदायमिहुप्रात वाक्यशेषानुगुणायाचनस्मादाध्येब्राह्मण इति
भाष्योदाहरणं विस्पमिति स्थितं। भाक्ततु भस्मप्रेयेन्त्र प्रमासा। तत्रैवगतिकारकपूर्वस्यैवेति
ति पणन्मवन्तेन इति वदतां श्रीपतिरन्ताहीनाम पिमते कैयटलोके विंत्पं इदमेव। वक्ष्यतलक्षआ
ध्यानमाधीरितिसुत्याघयणगुणिनोरभेदविवक्षयैकप्रयोगोऽयमिति विंत्पो द्वारो वधेयः॥ हर
दन्नस्त्वाह। नित्यपक्षी त्वंनाम नलिंगांतरान्नभिधायकत्वं। किं तु शब्दान्तरसमभिव्याहारं विनैव
स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नतः। ब्रवि स्वार्थो प्येवं कथं दारियाम एवे वल घेड्त्या विप्रसुदारा स्त्रिय इति
चेत् शृणु। क्रियाशब्दत्वेपि नयोः पुंसि मुख्याहृत्तिः पुंसामेव व्यवमोक्षगिंकोधर्मः यन्नामन

श॰दृ॰प्र॰ पत्नेत्वेल पत्नत्वंवा ॥ आधारानंतु स्त्रीपुंसमसाधारणमेवेतिचेत्प्रमं॰ तस्मायुक्तमेवेदं भाष्यमिति ॥ अत्रवार्ति
७८ कं प्रथमलिंगग्रहणांच ॥ अयोजनं किंपृत्तु प्रसमासाः अस्यार्थः यः पूर्वसमात्स्वः पश्चादुपसर्जनतया
लिंगांतराविशिष्टं स्यात् तमाहतस्य नदीसंज्ञा न कप्या ॥ किं पिकुमारीमिछतिकुमारीयतितः किंप्॰ अ
त्रोपधलोपो कोत्तुषस्यात्तिवत्व निषेधान्न प्राप्ताः ग्रहाकुमार्यतीतिकुमारी आचारक्किवंतात्क
र्तरिक्किप् कुमारीब्राह्मणाः यंतत्वात् लोपः ॥ तस्मै कुमार्ये ब्राह्मणाय स्यादेतत् । इह कस्यचित्किपोः
प्रकृतिभूतस्य ङीवंतस्यापि तिलहीत्वेउत्ते भवत् पुल्लिंगात्तक्यच् किपोः निवृत्तित्रिलिंगं नसमाना
क्वात्वादि तिचेत् न अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात् तु उप्र प्रथमोदाहृतस्येत्यत्रूपात्ति कुमारीमिछ
न् कुमारीवाचूनब्राह्मणाः कुमारीयतेत्वात्स्वलोपः कुमार्यै कुमार्यः ॥ न च हस्य चिस्तु धात्विति य
ऽ प्रसंगः ॥ एरनेकाचः इति यणावाधितत्वात् अत एव अभिशासिनु कुमार्यै कुमार्यः । अध्यं प्रध्यइति
वत् न च गतिकारकपूर्वेस्यैवेति निषेधः शंक्यः ॥ नास्ति पूर्वस्य नैत्यर्थात् विशिष्टाभावस्यापूर्वे
विपत्त्वात्तड॰ वि॰ कुमार्यै कुमार्याः कुमारीणां कुमार्यां ब्राह्मणी हे कुमारि ब्राह्मणीत्वात् दिः पत्न्याः एप ७९
देस्कु संयोगपूर्वकत्वादियह ॥ पतिवेदो पतियइत्यादिशीर्षप्राय तपुल्लिंगात्तक्यकङ्गोनिष्पन्न

स्यस्त्र अग्रे नत्वात् ह्रस्वलोपो न। कुमाराः। हे कुमारि। अनदीत्वाद्ध्रस्वो न। कुमार्यै। कुमार्याः। कुमार्योर्ब्राह्मणानां
कुमार्योर्ब्राह्मणीरित्यादि। कुमारमात्मन इच्छन्ती तिब्राह्मणी कुमारीत्यत्र विकेयट मते नित्य स्त्रीत्वा
भावात्तु वक्ष्यमाणो ह्रस्वत्वमते तु लक्ष्मीवत्। अपि शब्दमित्र पत्र विशेषः श्व कु नमनु ससमः। लुप्त तुष्ट
इति लुप्। स्यात्। कुर्योर्ब्राह्मणाय। पद्यपुत्रपुस्त्व ज्ञात्वा स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रय पस पुंस्त्वस्यापि विद्य
मानत्वात्स्त्रीत्वं नास्तीति विकेयट ह्रादयनारूयः। तन्निर्दिष्टं चाः पक्षे स्यादोशमान त्वा पत्ते। तस्मात्तुर्वेते।
खरकुटीवंचादित्रिवेदं शास्त्रीयमस्त्रीत्वविशिष्ट एव लौकिकः। पुमानप्यभिधीयत रत्येव तन्त्रा। एवं च
लुप। अयोनत्वेन कथं गणानेत्त्य विचिंत्यं। समासेऽन्यत लक्ष्मीः। वह्वयः प्रश्नी। इयमश्रोतिकष्ट्रिप्रेधः
र्यपमोवर्जश्रीहंहैनेसुपमर्जन ह्रस्वो नाभ्य पनापिलं कुड्रो हूसः। डिः। ह्रश्च आङागमादिकं च नदीसज्ञा
कार्यं वोध्यं। अत्र वयस्त्रीविषयत्वान्निर्द्ध। समासे तावत्स्वयमेवावह्व्यादिशद्वः स्त्रियामेव वर्त्तत इति
तदानीमेव मंता पद्मेसमुदायस्य न घटनात्कार्यविहिः तस्तं समसंत्तेतिपक्षे तु अगाधि कृत एतस्मै
वत उनाय हस्य चेति वचनात्। वस्कन लक्ष्वचनस्य प्राग्वहूषितत्वान्न च नत्वे नेवस्ति ह्रिवौध्यां। अ
तितंत्रीवंधुरित्यत्रापि नदी वंधुनीति पूर्वपदां तोदात्तत्वं सिध्यति। पूर्वपदस्य नद्या विशेषणात्।

श॰ वृ॰ प्र॰ क्विवृत्त्योरपि श्रूयमाणत्वात् क्विबादेः प्रागेव घ्यन्तसंज्ञा संज्ञा बहिरङ्गा लिङ्गान्तरयोगे न निवर्तते · तच्च क्विप्
केऽकृते · अकृतव्यूहास्त्वप्पाणिनीयता याश्च पूर्वस्मिन्निति सूत्रे प्रावर्तितत्वात् · स्यादेतत् · इयुङ् · वङ् ·
स्थानप्रतिषेधे यण्णस्थानेऽप्रतिषेधप्रसंगो भूय इयङ् · उवङ् · स्थानत्वात् · यथाद्यवयवस्य ह्रीविष
यत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञेत्युक्तं तथावयवस्य यङ् · वङ् · स्थानत्वात्समुदायस्य यणः स्थानस्यापि प्रति
षेधः स्यात् · यथा · श्रियै · आध्यै · प्रत्रास्त्रियै । इयङ् · वङ् · स्थानमेवागमादिस्थिप्पतौ । अंगाधिकारेण प्रोविधानात् ।
तेन यस्यांगस्येयङ्वङौ निर्वर्तितेन तस्य नदीसंज्ञानिषेधः आध्यै इत्यत्र तु अवयवस्यांगत्वं नास्तीत्यंग
स्यत्त्व एरनेकाच इति यणो विधानादियङ् · वङ् · स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव च न च स्या
नग्रहणं । इयङुवङोर्यत्राप्तिस्तत्रोपनिषेधो यथा स्यात् · यदा त्वपवादेन बाधस्तदाभावादिति ·
एवं हि · तिद्धस्वस्थे सत्याविषयगस्यादेः प्रात्सौपि विधिरंगस्येव स्यात्वे भवति नावयवस्य · शकंधी ·
अतिशक्रत्स्यैवाहणाय श्रियै अतिश्रियै वाहणायाई इत्यत्र स्यादेव · अतिश्रियै अतिश्रियै ब्राह्मणाय
इति स्थितं भाष्ये · न चेह नित्यस्त्रीवृत्तं नास्तीति वाच्यं । हारदत्तमतेनैतेनान्वात् · केचित्तु अत्र तिरूप्य एव
त्यस्त्रीग्रहणमात्रमनुवर्त्ततेन तथा प्रयोगहतां । एवं च बहुधीशब्देपि स्वपक्षयं निर्विवादं स्तुधियस्य पु ८०

ङितिशक्तिपात्रसामादिक्ये च अतिलक्ष्म्यामिति बोध्यमतिलक्ष्मी हू हूभ्यां प्राप्नोति क्विरध्वेवं तथा स्वयंभूः पुंव
दित्यपि प्रसमाहृएवा॥ स्याडिनमानि घेः शांविशुमानिस्यप्राप्तिरर्थं तर्हिगतयानदी संज्ञाप्राप्तादि तिलक्ष्मा
स्रोयथा॥ प्रत्यं॥ मत्स्यामपि तस्यां नकाङितिरूपे दोषः॥ न च संबुद्धिह्रस्वादिग्रसंगः॥ ह्रस्वादेशेन नद्याश्रप
हारात्॥ वर्णाश्रयत्वनदीत्वात् स्यात् अप्रत्ययत्वेन त्वमस्यशब्दस्या श्रयत्वमात्रेण बोध्यम्॥ पर्याश्रयाधिकारात्तथा श्र
विवक्षितत्वात्॥ नदंतस्य नदी संज्ञेति पक्षेपि एकदेशविकारानन्यत्वेन सर्वदेशस्येव वरूत्रत्वा
त्॥ न च व्यवस्थानिवद्भावोत्ववधित्वात् शपयेत्यत्र त्रेः भावार्थविशिष्टगतं याविस्त्रीलाश्रयत्वनिषेधस्य
क्षितत्वातिमत्वात्तस्यापि दिलाविधिको शांश्चेनि घेः शांवद्र द्वावस्येत्यत्र ऊठ इति हस्वश्चेति विकल्पो भय
त्येवेति दिक्॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ इयङुवङोः स्थितिः स्थानं निरपवादा प्रमक्तियत्र नावीह
नोनदीसंज्ञा नस्तः श्रीशब्दं विनाहे श्रीः हे भ्रूः अस्त्रीति किं हे स्त्रि कुथं तर्हि विमाननान्यपुभ्रुकन्तः पित
गृहे इति कालिदासः अस्मापितः कारि हेमभ्रु इति भट्टिश्च एकवंशप्रभवभ्रुवंस्थिति श्रीहर्षश्च प्रमा
द एवायमिति हरदत्तः॥ समासे नपुंसकमिति वाक्यार्थे विग्रहे वा यं के विग्रहतदोदावचने नम्रकृत
इगनिसमिति परिभाषाज्ञापनमाश्रित्यानित्योयं प्रति बेध इति समादधुः किं त्वेनं पम्रकत्वप्रमाते

श.र.प्र. ष्टुः किंत्वेतत्सकलप्रमादे षुष्ठवर्यं तदेव वचनप्रत्याख्यानपरभाष्यादिविरुद्धं चात्र न्येतवामी
८१ स्यतोवा प्रत्याहारग्रहणस्य सिद्धं हाव लोकितन्यायेनानुवृत्तस्यस्य वर्णस्थितविभाषापरत्वेनेष्टसिद्धिमाह। तदपि
नसिद्धं हावलोकितन्यायस्येष्टाभिमतत्वेनज्ययहणस्यवामीत्सुत्रं प्रत्ययस्य च वेयर्थ्यापत्तेः। पदकृत्ते ऽर्थ
तृतीयोः प्रशब्दादपाति जाने शिष्टमूढिः समासेन्वयप्रजेनञ्चक्षत्व केवलकृतेऽनङ्। नङस्मृतिः। नस्य समुदाय
प्रकृत्वात्रो नङ्ः स्थानन्वमिति॥ तदतिस्थवीयः। अत्यय स्य मकृत नयानिष्टमाणकत्वात्॥ तत्स्था
निकस्यैकादेशस्यातनवज्ञावेतत्र शङ्खक्यवनाया। अथनपायात। अंगाधिकारेतदुन्नापरग्रह
णस्यनिर्विवादतया समुदायभक्तेः पूर्वद्विः प्रत्ययेषु स्तुभ्यवादित्यादि स्यपाणां सर्वेषां समं तन्त्वाद्येति
दिक्॥॥ वामि॥ ॥इयङ्ः वुङ्ः स्थानावानद्दीसंज्ञौस्तः स्त्रियामामिश्रीणां॥ श्रियां॥ भ्रूणां॥ भ्रुवा
॥ हितीये कवचनं तनेहृस्वत्वेष्वन्यने। नत्रनदीकार्याभावात्। अत्रीस्येवं स्त्रीणां। इहवा विकल्प
श्रेस्येवकुतोनङ्कृतं। एवं हिकिनीतिनकर्तव्यमिति चिंत्यं। वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषयाय
णामिति तु स्मस्यादनन्त्रामी तुकः। परिभाषा वेयमनेनेव ज्ञाप्यतइतिध्येयं॥॥ डिति ह्रस्वश्च॥॥इ
यङ्ः वङ्ः स्थानौह्रस्वौ च यूस्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञौ वास्तः स्त्रियां ङिति परे। श्रियै॥ श्रियै। श्रुवे। ध्रुवे। कृत्येकृतयो॥ एम
८१

स्त्रियै भ्रुवै· ध्वे इत्येकृत्यैकृतयोर्घयेर्धेनवे । अस्त्रीलेवा स्त्रियै । स्त्रीलिंगा विनिकिं अग्रये । वा यदो रह
ग्रहणम लिंग ग्रहणं नास्ति । तेन तिङ्क्षौ शौ दिहेरिवा हिस्तुरुं स्त्रियमतिक्रान्तो तिस्त्रिः स्त्रियमतिक्रान्तविशे
षः । अतिस्त्रियौ । स्त्रियाः इतीयङ् · अयं गोणत्वेपि भवति · किंतु गुणानाभावोत्व तुङ्गिः परत्वान्ते
पि बाधते क्ली वेतु माव स्त्रीशब्दस्येयङ्गि · स्त्रवधार्यते नो न निवृत्ते तिगुणः । अतिस्त्रयः । वामशसो । अ
तिस्त्रियं अतिस्त्रिं । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् । आङो ना स्त्रियां । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रि
ष्यां । घेर्ङिति गुणः अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः ॥ ह्रस्वनद्यापः इति नुट् । अतिस्त्रीणां । अ
च्चघेः अतिस्त्रौ । संग्रहश्च · औकारं आपि निवृत्य स्यादेमशसोस्तु विभाषयाद्युदेशोऽविनाम्निति ।
स्त्रियाः स्याडन्यसतेते । एवं क्लीवेतु मारयङ्बाधते · तेनाति स्त्रि · अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् ।
स्त्रियोस्तु ङि · तिङ्क्ष्वथ तिङ्क्ष्वान्त्वयपुक्तो नदीसंज्ञा विकल्पः । अस्त्री तिनः इयङ् · उवङ् · स्थाना
वित्वसे नुषिधेध नतस्य वहुत्वे बातु हत्वः न वेहा च्छस्पो भयविशेषणतात्प्रमाणाभावानि ।
तेनाति । स्त्रियै · अतिस्त्रिये । अतिस्त्रितिबा धिता इयुङ् स्थानिनिति उत्तमा । अतिस्त्रियां । पक्षे · अघेः
अतिस्त्रौ ॥ शेषांद्यप्रसवि ॥ ह्रस्वो यो यतहेतक्षवि विभित्र मनदीसंज्ञ तपि संज्ञा स्यात · हरये । भानवे ।

शब्दप्र॰
८२

ङस्यौ कि॥ आमसर्पे॥ वलये॰ इ कि॥ मात्रेऽस्मविकि॥ सम्बोधे॰ शेष॰ किं मत्यै॰ शो प ग्रहणं च ध्रौमिति नदी
पं ज्ञा सूत्रएवोक्तं॥ समासेतु स्त्रम वेगागच्छतीत्यादौ द्विसंज्ञाभवत्येवासमुदायस्य स विशब्दात् द्वि
त्रत्वात्॥ न हं तन्न ग्रहणं तु नास्ति॰ विशेष्य सं वंधाभावात्॥ यत्तु ग्रहणं वर्तत्यादि हा स्त्रीतो प्रत्यस्तु
त्यस्यात्र वेचकैः यदेन॥ न सूत्र वोपर विरुद्ध मिति येन विधिरिति सूत्रेसुत्यादिनं॥ न चैवं यस्येति चे
ति सूत्रे इ वर्णौ स्यइति स वीस्तु ग्रहणं न युज्यते॰ स विशब्दात्स्त्यपि ष्टीति भाष्याये ति त्रि
ष्टि मति लोपे स वर्णे दीर्घे च विशेषाभावात्॥ यत्तु न च ग्रह्णा सुक्तेऽस्मति लोपे गति स खेराग च्छ
तीत्यत्र सवर्णं दीर्घस्य पूर्वं प्रत्पं न च ज्ञावात्स खाति द्विसंज्ञा प्रतिषेधः स्यादिति॰ तन्न॥ समस्य
न वज्ञावेस मस्त स्य सावि शब्दा द्व्यत्वानपायात्॥ अत्रोच्यते॥ सखीमत्यौ सख्ये इत्यावावन
ङः॥ ति वे मा भूत्तामि ति इल्लोप एव तत्प्र॰ नवा सिद्धान्ते पिञातिपदिक ग्रहणे लिंगविशिष्ट
ग्रहणा द्दोष तादवस्थ्यं॥ विभक्तौ लिंग विशिष्टा ग्रहणात्॰ एतेन रकार लोपस्य तद्धिते एवोक्त सा
हा णोन त्वीतिपान तु ति वदन्न हारतो पास्त॰॥ पतिः समासएव॥ पतिशब्दः समास एव घिसं राम
ज्ञः स्यात्॥ भूपतये॥ नेह॥ पत्या॰ पत्ये॥ विपरीत नियमं वारयितुमेव कारः॰ इदमुत्तिना॰ स्यादे ८२

स्तेनतारीषोऽप्यसवित्रिपत्न्य इत्येवाक्य· समस्तस्य तु पूर्वोक्तरीत्यासिद्धं नवीनास्त्वत्रैसमस्तुरपि
संबंधापत्तिः। बाधकाभावात्। इष्टरूपस्य नावनापि सिद्धेः। द्वितीयपक्षे त्वसाधोरपि ब
हुव्रीहिप्राप्ते निसमानाधिकरण्यान्वयात्तन्नैव सुत्तरस्त्वत्रैव षष्ठीयुक्तेत्यहोऽप्यर्थः स्यादितिवाग्रहद्य
पत्नेः एवमेव बहिष्काग्रामपि पाठैः इत्यत्रीग्रहणं नित्यमंत्रइत्यादीति वश्तव्याख्यानानि· संबुद्धौ
शाकल्यस्यैत्यत्रानार्षे ग्रहणमप्येवं। मत्सर्वथापवित्रिं ग्रहेणग्रहमखापाविस्तत्र हूर्वेनियाना
निधमस्तथा पतिगृहे इत्यत्रमाभूतां इहहिषित्वा स्वर्वेनिपातएवात ऊर्ध्वस्य· तु स्थावि
ध्यायेनहित्वादाहउ पतिनेत्यादिवोध्यं। अथ कथं मलिनावनरंडेत्यन· पतिनानीयमाना
याः पुरः पुत्रकोन दृश्यति· नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतावित्यादि। अत्र हरदत्तः छंदोवद्दृषयः
कुर्वंतीति· अस्याप्यमाशयः असाधवएवैते· त्रिशंक्वाद्यध्यायप्यजनादिवत्तेषोमाहात्म्यशालिभाप्सनी
नांअसाधु श्रयोगोपिनाभावबाधकः। अस्मदादीनांतु तस्मृतिपुराणाद्यध्ययनविधिबलादेवन हंत
गतित्यागेनु बाधकनत्याचवातं म्प्रोग्रहणं प्रयुंजानास्मदादीदयः अस्यवर्षस्येवेति· नदीसंज्ञासूत्रेभा
ष्यकैयटयोराविच्छिन्नमित्वं। प्रद्वासवित्याख्यातःपतिः पतिरित्याख्यातः पतिः। ते न· सवितापतिना

श॰रू॰प्र॰ आख्यानरूपं नान्तर्णाणिश्रुच इतिष्यैणादिकड्प्रत्ययः त्ताङ्गाणि कत्वाध्वौ तयोर्दि संज्ञापर्युदासे यह
८३ नास्तीति हिक॰ एतेनानुतस्य सखेतिक्लृप्तः कुमस्य सविशङ्गु नरत्सपि चाख्याता ते। कथं वचोवाचस्प
८३ तेरपीति माघः। नहयंप्रमाधः। अनुविधाय कादर्शनादिति। मत्तु रूषे कृतीति वृद्धेन ग्रहणादलुक्॥
एतेन दिवस्पतिर्वास्तोष्पतीत्याख्यातो। ब्रह्माः यतीत्यादिनाम स्यो। पितृन त्रवेद पीत्यतु च नेयंति
प्रियः पतिरित्यादि सिद्धये॥ तन्मते पारस्करादित्वात्सुट् केचित्तु द्यावापृथिवी शुनासीरा मरुत्वदु
ग्री षोम वास्तोष्पति गृहमेधाच्छ चेति सामान्यापेक्षज्ञापकात् षष्ठ्या अलुक्। कस्कादित्वात्सत्वं।
इत्याः परस्य तु षत्वमित्याहुः। पदकारास्तु वाचस्पति विश्वकर्माणं। वास्तोष्पते प्रतीत्या। दोषश्च
रूपदस्म वधीयतो। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा॥ षष्ठ्यंतेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विसंज्ञो वा स्यात्॥
क्षेत्रस्यपतिना वयं। इहयोगो विभज्यते॰ षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति॰ ततो वा॰ छन्दसीत्येव। सर्वे विधय
श्छन्दसि विकल्प्यन्ते इत्यर्थः। बहुलं छन्दसीत्यादिकमस्यैव प्रपञ्चः॥ ह्रस्वं लघु॥ ह्रस्वं लघुसंज्ञं
स्यात्॰ लघुपधगुणाः चेतैति॰ नचह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञयैव व्यवहारः सुकरः सर्वत्रापि राम
स्यादीर्घ खावानो तद्धितउनिषन्नायामिति प्रसंगात् गुरुसंज्ञया तत्र लघुसंज्ञाया बाधात्॰ तस्मादि ८३

कसंज्ञाधिकाराद् हि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नाय मेघस्य गोवत्कृते एष एवं तर्हि दीर्घप्लुतसंज्ञाप्यांकस्वसंज्ञायाः
समावेशमाशंक्य एकसंज्ञाधिकारे ऽयं योगः कृतः इति भाष्यविवरणे । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया
इव गुरुलघुसंज्ञाप्यांकस्वसंज्ञायाबाधप्रसंगात्· नच निरवकाशता· लघुसंज्ञा ह्रस्वस्य उपायता मा
त्रेणासार्थक्यात्· यथापरं संडुसं इभवतीतिव्याख्यायां परसंज्ञाप्रसंगात्· नच निरवकाशता· ल
घुसंज्ञा ह्रस्वस्योपायतामात्रेणापसार्थक्यात्· यथापि इसंइ वनीतिव्याख्यायां परसंज्ञायाः समा। चका
रादिनासमावेशः कर्तव्य इत्याशयः एतदपि श्लोपादेवचातत्र पक्षांतरोपेण्णकाः नीति दिक्।।
संयोगे गुरु ।। ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् संयोगे परे। शिक्षा। गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्ययः।। दीर्घं च।। दीर्घं गुरुसंज्ञं
स्यात्· ईहां चक्रे।। यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं।। प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादिशब्दः प्रत्यये पर
गसंज्ञः स्यात्। एमिता· विधिरिति किं। स्त्री इयती· न वेह धातुपः स्त्रीशब्दादिविधानेऽपि सोऽविधीरसिवेति
वाच्यं· सन्निधानवनेन यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेवांगमितिव्याख्यानात्· तदादि किं वधयानि
वदिष्याणि।। अतो दीर्घो यञि इति दीर्घः न चायमारंभसामर्थ्यादेव भविष्यतीति वाच्यं पयामो· वय
गतौ· आभ्यां घञ्· लुकि पायामि पापावः पापामः वावा नि वावावः वावामः इत्यादौ चरितार्थत्वा

शब्दृ॰प्र॰ न॰ प्रत्यये किं। प्रत्ययविधिरित्यस्य नतोऽत्र धिकस्य वामाभूत॰ एवं हि वृक्षेत्सुर इत्यस्य परिनिष्पन्नत्वं व
८४ लभ्येत॰ तथा च अवः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाभावाद् इकारस्य संप्रसारणाऽप्रसंगः॥ न च प्रथमसूत्रे णास्थानिव
द्भावः। अविधित्वात्॰ अत एव हि मत्यपि प्रथमलिंगग्रहणोनिष्कोशांख्यायोनदीकार्थेनेत्युक्तं॥ इह प्र
कृत्यादिप्रत्यये गमित्येव लाघवाद्वक्तुं युक्तं। प्रकृतिमात्रस्य तच्च्युपदेशिकद्वा वा स्मिद्धं। कतकिारकः॥
इह योगो विभज्यते॰ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति॰ परिभाषेयं॥ प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विधि
स्तदादि इत्यर्थः तेन निस्पादि ईप्सादौ यत्र प्रत्ययाः सन्नप्यानिर्दिश्यते तत्र न तदादग्रहणं। तेन देव
दत्तो गार्ग्य इति संघातस्याग्निल्वरोनभवति॰ सुपश्चात्मनः क्यजित्यत्रापि नेन तदादिनियमः॥ तत्र सुपा
कर्मणास्तदादेर्वा विशेषणात्त्वं तत्त्वविधिः नेनम हांतपुत्र इत्यादावति प्रसंगोन॰ सति हि वाक्यात्क्यविप
हल्ड्यी यती ति स्यात्॰ न थाद्देवदत्तोश्छीकीयतीति संघातस्य धातु संज्ञान॰ देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य
प्रातिपदिक संज्ञानस्यान्न देवदत्तो गार्ग्यायण इति संघातात्प्रज्ञेति दिकस्यापवादः कृद्ग्रहणमति
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति॰ इहचणनिरनंतरइत्यनंतरग्रहणं ज्ञापकं॥ न क्विन्प्रत्ययस्य तत्शाद्वे जदर एप
व्यवहितस्यापि शब्दस्य प्रकृतिस्वरनिष्ठस्यार्थे॰ न च परत्वान्नितिर्गतोविति निघातेनेकते उदात्तग्रहणं॥ ८३
८४

तुह्रस्वाविधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण न भविष्यतीति वाच्ये । अपासा वित्यधिकारान्या दासैनित्यं
तायवत्तेः । तसादिनियमेतङ्कतशब्दस्यकृान्तत्वेषु हृतशब्दस्यकृान्तत्वात्प्राप्तिरेवनेतिकिमनेनत
य ह्णोन । प्रयोजनं तु समासत द्धितस्वरः । तथाहि । अवतप्तेनकुलस्थितंत इत्यत्र कृनेत्यनुवर्त
मानेऽस्मिन्नेवइतिसमासः । तत्तु रूपवेकृतीत्यलुक् ॥ प्रांकृतिनामित्यत्र अणितुगा इति प्रो प्राप्तेगोत्रस्य ·
अत एवाहितहृदयगर्गोप्रीषर्थपत्तनिष्पावस्कोशीत्यत्रकर्मण्यतिहारेणावाक्षियामिति णावः न
तोणावः स्त्रियामित्यज्ञ । नकर्मव्यतिहारेत्यैजनागमनिषेधः । इतरेतरागतइत्यत्र यथाथादिस्वरेणां
तोदात्तत्वं । नन्वपरिभाषां विनापि समासस्यान्तोदात्तो भविष्यतीति चेत्रमैवं । आगम्यतेस्मेति
हि कर्मणि क्तः । तथा च समासस्वरं बाधित्वा गतिरनन्तरइति मध्योदात्तं स्यात् । मत्या तु परिभाषा
यां यथाथ इतित्यनेन कृत्स्वरापवादगतिस्वरं बाधित्वा परत्वादन्तोदात्तत्वं भवति । नन्वथाथा
दिस्वरस्यापि अपवादो गतिस्वरः । सत्यं । गतेरनन्तरस्य कृान्तस्य पूर्वपदं तो दात्तत्वं तस्यैवासौ च पवादः
। कारकादुत्तरस्य तु थाथादिस्वर एव भवतीति वक्ष्यते । नन्वेवं गतिस्वरेण घसा नत्र आगतशब्दः
। ततोदात्तावप्यस्तोकांतिकेति समासः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ ततः सतिशिष्टत्वात्स

शब्दे॰ त्वात्समासांतोदात्त एव भविष्यति। मत्वं॥ अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदा
८४ त्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरिति कांतत्वात्समासांतोदात्त एव भविष्यति मत्वं। अन्यार्थं कृतया परिभा
षया घुदत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरिति कांतत्वात्स्थानांतरंगत्वान्न ह
तिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधनेन यथाहि स्वरो भवतीत्येवाभिप्रेतेन न तु स्वर एवानयथाभिद्धेयपरिभाषोद्द
हृता। एषा च परिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां न प्रवर्तते। मध्योपवादस्यायेन कृद्ग्रहणस्याप्रत्ययद इति
शाकलनिषेधाच्चशब्दस्य स्मृपदंशादेनत्सार्थं क्यप्रसंभवात् एतच्च पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे भाष्ये
कैयटयोः स्पष्टमिति दिक्॥ ष्यङः संप्रसारणामिति सूत्रे भाष्ये तदादिनियमस्यापवादात् पठितं॥
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न तदादिनियमो नेति। एतच्च वावनिकमेवेति सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं। यद्वाऽ
हन्नेयङुः। पङः। इत्यानादिप्यतो ग्रीत्यनुवर्त्तते। तद्रूपघ्यपितत्त्वस्वरूपपदार्थकेन तथा पीदार्थपरं संपद्य
ते। प्रत्ययग्रहणे तदाविधान्यं। स्त्रीचेत्वाभिधीयते इत्यर्थः। तेन स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ती
तिफलितं। न चैवमतिकारीषगंध्यापुत्रइत्यत्र संप्रसारणाप्रसंगः। त्रुस्त्रीत्यनेन प्रधानस्त्रियामेव राम
त्त्वप्रतिषेधात्तगौणात्पुस्वयोरितिन्यायान्नः। तेन पावानतशब्दः स्त्रियां प्राधान्येनाहृतावानस्त्रीप्र ८४

मर्थात॰ न त्वनन्तोमिकोपीति चिन्त्यं । सुप्तिङन्तं पदं । सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ब्राह्मणाः अधु॰
श्च॰ तत्र ग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं । गौरब्राह्मणितरा
व संज्ञायां तदन्तग्रहणं हस्तिहस्तिनीति गौरीशाद्रस्व पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे बाधित्वा पुंवद्भावाद्ध्रस्व
स्वं त्वं विधा दिकेष्विति ह्रस्वः स्यात॰ पठितरेति वत्सब्राह्मणीशद्रस्य वहस्वेन स्यात॰ कथं तर्हि ज्ञा
तिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धितशब्दात् प्रातिपदिकं तत्प्रहणमिति चेत्॰ अत्र भाष्यकाराः अर्थवद्ग्रहणं तत्रा
नुवर्तते॰ तस्मात् समर्थात् तदन्तग्रहणमिति॰ स्यादेतत्॰ प्रत्ययश्चेवज्ञा पारमार्थिकी विवक्ष्यते॰ न हि
मापदस्य॰ वाक्यस्य वास्ति॰ न तु कृत्तद्धितान्तस्य । तथा वार्थवत्सूत्रे वार्तिकं ॥ अर्थवत्तानोपपद्यते
केवलेनावचनात् इति॰ अथ यदि इत्यत्र प्रत्ययमतिरेकाभ्यामिति॰ न त्वत्पोत्तरवार्तिकानुरोधेन प्रक्रिया
दशायां कल्पितान्तावेवक्ष्यते तर्हि कृत्तद्धितयोः र्पुमात्मीति चेत्॰ सत्यं । अत एवार्थवद्ग्रहणमा
मर्थं मुक्त्वा प्रत्ययातनेन त्यकार्थीभूते न प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते॰ न समस्तो लौकिकार्थं प्रति प्रमा
सज्ञत्रत्वात् ॥ न तु पः शाखुपान यातमेवग्रहणात्॰ अत एव यत उपादानं सार्थकं पू
र्वसूत्रे धातोरिति पर्युदासवलेनापि न लाभसंभवात् ॥ नक्येः । कचित्कश्चिदिति क्या विवर्त्तिनमेव

श॰रु॰श॰ नमेवपरसंज्ञंस्यात्॥ कथंचगानीयतिक्यङ्॰॥ राजायते॰ काषधर्म्मायति॰ चर्मायते॥ इहैवस्यामा
८५ म्य॰ग्रहणार्थः॥ काषः॰ ककारइति वरतो घ्रतिकारस्यनतेनेदमुदाहृतं॥ भाष्येतुक्यषः क
कारस्य इत्संज्ञाभावान्नत्वक्यचकाङ्गे रेवहय्हतां चमोयतीतिरूपं चासाधु॥ क्यङ्॰ न तयानिस्य
मात्मनेपदास्युपगमात्॥ तथा चव स्पते॥ ओहिस्रङ्नथः कायचनं भ्रशादिषिनराणीति
एतद्धत्वतीय एवस्फुटीकरिष्यामः॥ नान्नमेवेतिकिं॥ वाच्यति॥ स्रुच्यति॰ नपस्यति॰ नतुक्यं
एवनांतामितिविपरीतो नियमः कुतो नेतिचेन्न॰ नाङ्गिसंबुद्धयोरितिज्ञापकात्॰ नलोपः
प्रातिपदिकांतस्येतिज्ञापकाच॰ अन्यथाहिनलोपः कोइत्येवसूत्रयेत॥॥ सिति च॥॥ सि
तिप्रत्ययेपरे पूर्वंपदसंज्ञंस्यात् भसंज्ञापवादः॥ भवतष्ठक्छसौ॥ भवदीयः॥ मतोरप॰
ह्रस्वितिधरः॰ सतः प्राग्नोप्यकत्तिपयः॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ कृत्प्ययावधिष्वस्वादि
षसर्वनामस्थानेषुपरेषुपूर्वंपदसंज्ञंस्यात्॰ राजभ्यां राजभिः॥ राजत्वं राजता॰ सर्वनामस्था
ने तु॰ राजानौ॥ राजानः॥ सुवद्दस्रोधारयुद्दस्रइतिवरेसंज्ञायाङ्गपसंख्यानं॥ तमसोमत्वर्थे ल्प
इतिभसंज्ञायाअपवादः॥ चल्प्ययेनभवतेः शयोलुक्॥ यचिभं॥ यकारादिष्वजादिषुप्रत्य ८५

दिघवर्णनामख्यानेषु परतः पूर्वमपदं तस्मात्तगार्ग्यः॥ ततः वाविकर्षादिकृयोक्तं यथा भत्वाभत्वेनिर्दि
ष्टत्वस्तथाप्येवमवस्तुतो॥ नभोगिरिमनुमो वत्सुपसंख्यानं॥ नभ मात्वा वा वर्त्ते नेति भसंज्ञा भत्वाभा
वः मनुषस्ये अगिरसं स्वरंगिरः जनेरुसी त्सच वकुलस्य हणानुवर्त्तेम्न तेरूपसि द्धम्पवा॥ आदेश
प्रत्ययोरिति षत्वं हवणा वत्मस्थयोः हयवर्णकंव सुयस्य स्तः ष्टुषत्वे स्तः एवंद्वषु॥ णथः क्ष्म
धात्वर्थवद्गीन्तस्तुरूपादिवर्णयथासंभवं बोध्यः॥ इहांतर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलो
पः प्राप्ते नामत्वात्तु न पदत्वं॥ अत एव पदांतस्येति णत्व निषेधो न॥ अत्रोपोनइति तु न प्रवृत्तिः
अगसंज्ञाया अभावात् अंगस्येति चेन ताधिकारात् उपसंख्यानान्येतानि छन्दो विषयाणीति केचि
यदः॥ नभसौ मत्वर्थीतो नभसां नाभसं नौसौ मत्वर्थे प्रत्यये परे विधानान्नाम त्वाज्जश्त्वं न॥ उदके
नचथ तिवृधते उदधिस्थितः॥ क्षिप उदधि नौ भवन्ना स्माभिः तिनिपातनात् संप्रसारणाभावः॥ उद
कस्योदः संज्ञायां॥ उदधिस्थान्न दोषः॥ यशस्वी मत्वर्थे इति तिलंमतयोः विनिप्रभृतीनी चाविशि
ष्टंश्च तनमयतमत्वबहुलं॥ यथा देवदत्तशालाक्ष्यान्न आनीयतामित्युक्ते देवदत्तो नीयते
उदेश्यपनाव एवेदक प्राकीतत्वात्॥ अनम्ययादीनिछंदसि॥ एतानि छंदसि साधूनि भंप रस्मं

श॰कृ॰ त्ता विकाराद्यथापीरं रूढमध्यद्वारेषांसाधुत्वं विधीयते ते न था च वार्त्तिकं ।। अभय दं ज्ञाम पीति वक्तव्य
८६ मिति ॥ अथ समर्थगत्रं भत्वादुत्वं न अपसोविकारः स्यर्थेद्वाव द्वंद्वसीतिमयट् ।। एतेन मयट्ठेनयो
र्भाषायामित्युक्तेः कथं मिहमयडित्याशंक्य नएव निपातनमादिति वचनस्यासङ्कृत्परास्तः ।। सहस्रंभा
पत्रस्य [illegible] ।। इहत्रक्त नेति परस्मात्कत्वं । भत्वाज्जस्त्वाभावः ।। जस्त्वविधानार्थो याः पदसंज्ञा
याभत्वेन प्रतिबंधात् ।। तऊष्ठ वडुवचने ।। वहुत्वे एतत्स्यात् ॥ युद्धाः ।। कथं तर्हि दानराडिति ॥ अवय
वहुत्वस्यावयविनि आरोपाद्भविष्यति ॥ नद्येवमेकस्मिन्नपि हृष्ठेऽवकाशापत्तिः ।। तत्रारोपे प्रमा
णाभावात् । दारशब्देन नित्यवहुवचनांतत्वग्राहकको शादेवं दृष्य वहारं स्य चमानत्वेनवैष
म्यात् ।। द्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ।। हस्त्रोऽट्टः ।। इदेद्येकश्चीसंख्ये प्रतीन
त्वसंख्येयपरौ ॥ अतएव द्वयेकयोरिति द्विवचनं । अन्यथा वहुवचनं स्यात् ।। एवं सूत्रेपि वज्रधि
तिसंख्यापामेव समूहवचनंत्वत्राप्रयाग तवूऊत्वे धर्मिआरोप्यहृतं । तत्फलं त वङ्कः पवेतर
तिवेष्टस्यवाचिनीनेहृयहृगामिति स्वघनमेव ॥ वस्कृती अघुंनस ॥ परत्वादेक वचनसंभवा तम ८६
त् ॥ यत्वत्रादशानः सख्याः सं ख्ये यदिति न सापोवाद मात्रं । अत्रश्लोक वार्त्तिकं ।। संख्या कर्मास्योप

ष्ठिवः कर्मच॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात् चकारात्करणसंज्ञं च। करणशब्दानुवृत्त्यावक्ष
माणस्यान्यतरस्यांग्रहणस्याकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायेण बे समावेशार्थश्चकारः। तेन
मनसा दीव्यतीति मनसा देवस्यत्र कर्मणि करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति। मनसः सं
ज्ञायामित्यलुक्। किंच। अक्षैर्देवयते यं तदत्तेन स्यन्न सकर्मकत्वात् अणि कर्त्तुर्णौ कर्मत्वेन।
अणावकर्मकादिति परस्मैपदं चनेति दिकः स्यादेनतथादिसमावेशः नहि अक्षान्दीव्य
तीत्यत्र परत्वात्तृतीया स्यात्। तथाहि करणसंज्ञाया अवकाशः विदेवनाः अक्षाः करणत्वे
द्यकर्मसंज्ञाया अवकाशः। दीव्यंते अक्षाः भावकर्मणोरिति यगात्मनेपदे। अक्षानित्य
त्रत्वभयसंज्ञाप्रसुक्तकार्यप्रसंगेन परत्वात्तृतीया प्राप्नोति। अत्राऽऽहुः कार्यकालपक्षे
कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति। ननु दीव्यंते अक्षा
इत्यत्र कर्मण्यपि द्वितीयेति विकारणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्। तथा देवनाः अक्षा इतिल्यु
टा करणस्याभिधाने पि कर्मत्वेनाभिधानात् द्वितीया स्यात्। मैवं। एकैवात्र शक्तिः सं
ज्ञाद्वयोनी॥ तथा चोभयत्राप्यभिधानमेव। तत्वनमिहितत्वं॥ परिक्रयणे संप्रदानम

शाहश ९९ तंवा स्यात्‌। शताय शतेन वा परिक्रीतः। परिशब्दः सामीप्यं द्योतयति क्रयोनामात्यंतिकं स्वीकर
णं नियतकालं तु तस्य समीपमिति भावः। आधारोधिकरणं॥ आश्रियंतेस्मिन्‌ क्रिया इत्या
धारः। अध्यायन्यायोद्यावेत्यादिना करणे घञ्‌। क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्द्वारा तत्परंपरया
क्रियां प्रति य आधारः तत्कारकमधिकरणं स्यात्‌। कटे आस्ते स्थाल्यां पचति स्यादेतत्‌। साक्षा
त्क्रियाधारयोः कर्तृकर्मणोरेव कुतो नेयं संज्ञेति चेत्‌। न परत्वात्‌ कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधित
त्वात्‌। अत एवाहुः कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेधि
करणं विदुरिति। अत एव भूतले घट इत्यादौ अस्तीत्यस्याध्याहारो निपतः॥ यथा पुष्पेम्पड्
त्यत्रस्पष्टं दृश्यते। अत एव च नञा सहकारकान्वयं वदंतः परास्ताः॥ त्रिविधं चेतदधिकरणमि
ति संहितायामिति तिस्रो भाष्ये। औपश्लेषिकं वैषयिकं अभिव्यापकं चेति। कटे आस्ते गुरौ वस
ति तिलेषु तैलमिति॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्‌।
अधिशेते॥ अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुंठं हरिः॥ अभिनिविशश्च॥ एतत्पूर्वस्य विशतेरा राम ९९
धारः कर्म स्यात्‌। ग्राममभिनिविशते। अभिनिवेशश्चापि हः। न श्रानभवतीत्यर्थे अकर्मकोयं तत्रा

धिंकरणस्य कर्मसंज्ञा विधीयते॥ प्रवेशनार्थे तु सिद्धैव। परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्राद
न्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते। मंडूकप्लुतिन्यायेनाव्यवस्थितविभाषा चेयं। एतदर्थं ग्रामे निविष्ट
नामिति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगश्च हमाने। तेन पापेभिनिवेश इत्यादि सिद्धं। इह सूत्रे नेर
स्याचनरस्य प्रतिपातनकरणमभीष्टशानुपूर्वीकस्य समुदायस्य विवक्षार्थं। तेनेह न। निविशते य
दि शूककशिखा पदे इति क्रमेन्व विवक्षायां तु नत्वा विभाषा वितव्यमेव द्वितीया या। उपान्वध्याङ्व
सः॥ एतत्पूर्वकस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा
ग्रामं सेना। वसेरशनर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। अधिकरणे षष्ठ्यो। वाच्य
वाचकभावः षष्ठ्यर्थः। भोजननिवृत्तिवाचको यो वसिस्तस्य नेत्यर्थः। ग्रामे उपवसति। कथ
मुपोष्य रजनीमेकामिति। कालाध्वनोरिति द्वितीया भविष्यति। कथमेकादशीं न भुंजीते
ति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्भविष्यति। **कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥** कर्त्रा पदार्थमिष्य
ते तमां तत्कर्मसंज्ञं स्यात्। यद्यपि पारार्थ्यत्वादसौ कर्त्ता तेनेच्छापारेण अमुसिद्धमिति तत्त्रिधा
नाद्यस्यते। तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति। क्रिया हि फलेच्छापूर्विकैवाविषयः। फलमेव

शद्द·१· त्विष्टतमं। तत्त्वधातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेनोक्तो विषयोऽत्र संज्ञी। स च त्रिविधः कर्मकं च। निर्वर्त्यं
१०· च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतं॥ तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितं। औदासीन्येन यत्
त्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितं। संज्ञांतरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकं। तथा। यदसज्जायते सद्वा
जन्मना यत्प्रकाशते। तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितं। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्का
ष्ठादिभस्मवत्। किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्। क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्य
त्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति। तत्र निर्वर्त्यं यथा· घटं करोती
ति· घटो हि असन्नेव जायते वैशेषिकादिमते· सांख्यादिसत्कार्यवादिमते तु सन्नेवाभिव्य
ज्यते इत्युत्पत्तिविशेषलक्षणं। सामान्यलक्षणं तु कृधात्वर्थोत्पत्त्याख्यफलशालित्वात्·
एतेन करोतेर्यत्नार्थकत्वमिति मतं प्रत्युक्तं। यतत इतिवदकर्मकतापत्तेः। तद्वज्जानातीच्छि
षु यत्वापाषाणपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः। लाघवेनोत्पादनमात्रं परत्वात्स्वकर्तृत्वस्य
क्रियत याकर्मवद्ग्रावादिद्विषसंगाद्य· प्रकृतेः प्रकृतिधर्मस्यात्मन उच्छेदे संभूतं प्राप्तं तद्य एम
था·काष्ठं भस्म करोतीति· गुणांतरोत्पत्त्या यथा· सुवर्णं कुंडलं करोतीति· इह भस्मकुंड १०·

ड्लयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यं ।। प्राप्यं तु आदित्यं पश्यतीति । यथायुक्तमिति द्विविधं द्वेष्यमितिन र
छ अकथितं चेत्यपरं ।। संज्ञोत्तरत्र संगेचान्यत । द्विवः कर्मवेत्यादि नदित्यं सप्तविधं कर्मेति स्थितं
।। इदं च षष्ठ्येव यद्यपि विविधत्वनाख्याः क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः ।। तथापि
प्रतिपत्तव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यत इत्युक्तं ।। विकार्ये तु काष्ठारीकर्ष्यं धात्वपा
त्तफलाश्रयत्वेपवशिष्यते । न चैवं तत्त्वं प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया निरूपयात्र तत्त्वस्याश्र
यता । यद्वा काष्ठानि विकुर्वन् भस्मोत्पादयतीत्यर्थः ।। तंडुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयती
तिवत् । एतच्च सुबूह्यर्थः ।। पचिरिति निष्कम्पभाष्ये मुसादिनां न तत्तंडुलोदनं पचतीति द्वियोगेत
डुलनिष्ठविक्लित्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलो देवदत्तनिष्ठाव्यापार इत्यर्थः ।। तंडुलानोदनं पचतीत्ये
सेचत विक्लेदयतीत्यर्थः ।। ओदनं पचतीत्यत्रं तु विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः ।। उक्तं च । सैवं धमा
च पुक्तं च कृत्याधात्वर्थाभावयोः न देकांशं निवेशे त्वव्यापारोऽस्य न विद्यत इति ।। तस्माद्ध्याव
चेत धात्वर्थाभावना इति पचित्वेन पस्तु पानाविक्लित्ति कर्मतया कारणं तया वा यथाय
थं संबध्यंत इति स्थितं । इदं च विधेयं क्रियायां धातुना कर्तुरपि वेरत्वादिशब्देन आभाष्यान

शकौप रष्टस्तत्त्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात्· अधिशीङ्प्रदिवत्· एवं च तथायुक्तस्य जडस्वेहा वि
१०१ धाद्युपात्तफलाधारमात्रमर्थः ग्राह्ये येमेवत्वा· तद्यामेदेनफलेत्वेति· अनन्यलभ्यमा शब्दा
र्थ इति न्यायात्· अन्यथा तथायुक्तं चानीप्सितं चेत्योरपि वाच्यतापत्तौ गौरवं ज्ञेया त्रिकविरो
धाच्च· एवं च फलाश्रयः कर्मत्यवास्तां किं हि मूलेत्प वाशिष्यते। न चैवमुत्तरं। अग्रेमाणो वर्जेना
स्यतीत्य त्रमाणवकस्य पाचानसिद्धौ बाधितेष्वेप्सिततमम् इतिता वद्युक्तव्यां तस्मिं श्लोके
ष्योसाघीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तं। मित्यपि लिङ्गवलीयं अनीप्सितग्रहणं तु शकेप्रपलाख्या न
। तथा च कर्तृकमविभक्ताक्रमयोरप्याधारो वाच्यः। आधेयं वा व्यापारे फले न वाचयर
नि तत्र वस्थयाशास्त्रबोधवे षम्यामिति निष्पित्ते।। गोदोहनी· यत्का पक्व इत्यादि कर्त्तनानी
तु नामार्थे ऽभेराययान्तु रोधाधारपरतार्थः। फलमावनयोः कृविशेषणविशेष्यभावो वि
परीतु इत्य वधेयं। तथायुक्तं चानीप्सितं।। ईप्सिततमवक्रियया युक्तं अनीप्सितमपि
कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छन्तृणं स्पृशत्यनुपसर्पति· चौरान्पश्यति।। अकथितं च।। अपा राम
दानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। नन्वस्य छत्रातीत्यादो अतिप्रसंगो वा १०१

नंकर्तव्यं। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते
तदकीर्तितमाचरितं कविना। नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च। द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्य
मिति निश्चयः। इह प्रद्वीपत्रभेदेतितवङ्ः कृतः आगमशासनस्यानित्यत्वात्। सनाद्यंताधातवइकोय
णावीतिवत्। उपयुज्यत इत्युपयोगो मुख्यं कर्म क्षीरादि। तस्य निमित्तं गवादि। दुह्यादीनां मुख्यं कर्मणा
संबध्यमानमिति यावत्। तथा ब्रुविशास्योर्गुणेन कारकेण कर्मणेति यावत्। कारकाणां क्रियां प्रति
विशेषणत्वात्तत्रापि कर्मण एव प्रकृतत्वात्। यत्सचते संबध्यते। षच समवाये। चरितेत्। केचित्तु
पदस्येपादिक्षिः सहैनं धातुं पठन्ति षच समवाये इत्यत्र यस्य स्थार्यां वचीति तन्मते षच सेवने इत्य
स्यानुदात्तेतो धातुर्नाम अनेकार्थत्वात् समवाये वृत्तिर्बोध्या। अयथापि सं बध्नाते। कर्मव्यापारे प्र
विवर्तते। अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनेन विरुध्यते। राध्यत्योदनद्रव्यस्य पच्यतद्रत्पने
नयथा। अमुत्राचार्यो रत्नानिष्ठविक्लित्तिर्भूमानाविशेषात्। कविना मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्ति
तमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः। अपूर्वविधाविति। पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानां विषयत्वे
नास्तीत्यर्थः। नचैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसंगः स्यादिति वाच्यं। एकसंज्ञाधि

श.प्र. कारेणापराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञायां बाधितायां चकारः पूर्वयोग्रहणमनुमात्रोपलक्षणं। नेनव
१२ स्वमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसंगः सूत्रेष्वकथितमिति कथननिवृत्तिपरायां नोदनायां
भूतकालो नाविवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढः इत्यत्रासहिष्णुमाणस्यापादानसंज्ञा भवति अध्य
नात्पराजेष्यत इति तद्वेद्धावीत्याकुः। नद्धिंत्यां गुरूली त्यायधाक्र्नेविसर्वेसामंजस्यात्तानीवत्यो रि
तिष्ठीके गत्यर्थानामित्युक्तत्वे पत्तानामुपलक्षणं चकारेणानयत्यादयो गृह्यंत इत्यत्र कैयटः।
माधवोप्याह। नयतेः कर्षतेर्मेर्थेर्मुर्थेर्देङ्पतेः पचेः। नारोर्ग्रहस्तथा मोचेस्यात्संदीपेश्चसंग्रहः
कारिकायां च शब्देन स्वधाकरमुखेः कृन्न इति। एतन्निष्कर्षस्त्वकरिष्यते। जमेतोदाहरणानि
गोदोग्धि पयः। अविनीतं विनयं याचते। गामवरुणद्धि व्रजं। माणवकं पंथानं पृच्छति। पौर
वं गां भिक्षते। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते। शास्ति वा। अजां नयति ग्रामं। वहति
भारं ग्रामं। हरति वा। गमयति ग्राममित्यादि। जयतेः शतं जयति देवदत्तं। कर्षति शाखां ग्रामं
क्षीरधिं सुधां मथ्नाति। मुष्णाति शतं देवदत्तं। गर्गान्शतं दंडयति। तंडुलानोदनं पचति। ता एष
रयति कपीन्समुद्रं। ग्राहयति बटुं वेदं। त्याजयति कोपं देवदत्तं। दीपयति शास्त्रार्थं शिष्यान्। १२

मत्रादुहादीनामर्थनिर्वंधनेयं संज्ञा न तु स्वरूपाश्रया· अहमपीदमचीकथं चोद्ये इति तद्भाजनस्त्र
त्र्माप्ष्ये प्रष्ठिपर्यायस्य तु देरपि स्त्रिकर्मकत्वदर्शनात्· तथा च भट्टिः स्थात्तुंराणेस्मे रमुखो जगा
दमारीचमुद्दे वचनं महार्थं कालिदासोपि शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थम
भाषते वेति भारविश्च· उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधेन रेड्ढुः इति तथा च भट्टिर
र्थपरत्वाद्याचोरपि सिद्धा न तु स्वार्थत्वात्। यो रं वगामर्थं यतद्दतिवध्यात् न त्किंपादेः पृथग्ग्रहणेने ति
चेत् अत्राहुः अन्तु नयार्थो च नैं यनिः किं पंचा वते· विनयायानुनयती स्पर्थात् अक्तताहि याचेराप
ह्णात्तस्या नेकार्थत्वाद्विकर्मकपि सिद्धमिति चेत्· न· अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुन
यार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात्· अत एव हि नयतिग्रहणेनानुयात्र्थस्यापि तद्वतार्थत्वात्स्पष्टा
र्थं सिद्धे· पृथग्ग्रहणमित्यन्ये। चकारेणापचेर्ग्रहणमिति यन्माधवादिभिरुक्तं तन्मतभेदेनात
था च कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे तुहिपश्चोर्वरुचिं मध्य कर्मकयोरितिवार्तिके व्याख्यावसरेय
चेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटी कृता। यत्तु कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेऽद्यार्थः पचिरिष्या
दिभाष्यं तत्तु मतान्तरेण· अन्यथान्तेदुत्तानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्यापप

शब्द प्र॰ वक्तो किंमुधाक्लेशेन। अत एव अकथितश ब्दो पद्यशब्दानार्थो गृह्यते तेन सपाणिनाकोऽस्यपाण्योर्दो
१०३ र्भिपद्यइतिपाणिकोऽस्यपास्यो रतिब्रुवंगः। कारणाधिकरणयोश्च पद्यस्यादि रवकाशः। न हि त
त्रास्य प्रसंगोऽदुहादिपरिगणनाद्धि अकथितस्त्वेक इत्यतः कर्मवत्स्त्रेऽत्र पचेर्हि कर्मकर्तां
ब्रुवतो हारदत्तस्य न द्रवत्वापि विरोधः मतभेदपरत्वात्। अत एव पविधात्र निरूपणेऽतं तंडुलानोदनं
पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकत्वेनैव माधवश्चाहृतवानिति दिक्। ॥ तथा याहे द्विकर्मकत्वं वह
वोनमेति। अत एव न मादो कुलविद्या नामर्थेन शब्देन विविक्षावाः। पथास्यार्थि वक्तव्यानां पाणि
मग्नाहयामिनेनि कालिदासश्लोकेऽद्वर्धिस्य हेतुहृदर्थत यागतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुः क
र्मत्वान्नमितियोजयित्वा गत्यर्थेनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचख्युः। अत एव च अति
ग्रहत्वं जनकाधत्तस्यघेनाद्धिर्हिदैत्यपुरं पिनाकी। नित्ताम्रमानोवजनमस्य बाह्रोर्हमन्त्रभां
जीद्रघुनंदन स्त्वदितिभहिप्रयोगो। त्रयमं गलायामिन्धं व्याख्यातः। अजिग्रहत अनेनम
नुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृतः इत्यबोधितवानिति। युक्तं चैतत्। श्रीरघुपतिं प्रति नियोगक रम
थननो चित्ते न स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात्। एतेन अबोधयावितारं नाहि द्विहे वमादि १०३

सतां ग्राहयितुं शक्यत इत्याशंक्यातो नाग्रहेतुत्वार्थत्वात्· यद्वा· हविःशक्योत्कर्ममुनंतसमभिव्याहृ
तयोर्हि कर्मतायां भाव्यत्वे स्थितत्वात्सिद्धमेतदिति माधवः। ग्राहेर्हि कर्मताम्भ्युपगमय दर्शितं जायां
प्रति ग्राहितगंधमाल्यामिति न सिध्येत· तत्राहि एवं तु कर्तृत्वकर्मणोरुक्तिवक्ष्यमाणरीत्या प्रयो
ज्यघेतदूपे कर्मणि ल्युः स्यात्तथा वजीपया गंधमाल्ये प्रति ग्राहितापि निर्विग्रहैव कुर्वी हि वि
नया ता। निकतः शी घस्पभा छ्यस्थितत्वात्· मत्पविवालम्भिम पुंवद्भावी दुर्लभः। सिद्धांते तु ना
या प्रति ग्राहिते गंधमाल्ये यये ति वि ग्रहः जायानिष्ठरोरणविषयीभूत गंधमाल्यकर्मकप्र
तिग्रहणांतकर्त्रीमित्यर्थः। अन्यवत्सर्थांतर्भावेणोवविशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैका
र्थीभावकल्पनात्· मासजानादिवत्· व्यपेक्षापक्षेतु अबद्धी विमस्यार्थे वद्ब्रीहो सर्वत्र
व्युत्पत्तं तावकल्पनाल्पैव· घात्वोद्दकमित्यस्य हि उदककर्तृकद्योपाधिकमोभूतमर्थः अप
रथः। रथकर्मकवहनकर्त्ता· उपहृतपशुः पशुकर्मकोपहारसंप्रदानी। उद्धृतौदना· ओदन
कर्मकनाक्त· न द्विवसायांतु जाया प्रतिग्राहितेत्यादिमित्यस्यतीति· पे व हरतेद्वीतिचकारेण

शद्वश· ता समुच्चितानां जयत्यादीनामकथितत्त्वविषयत्वेपि तथैववेति समुच्चितानामणौ कर्तुर्णौ
१०५ कर्मताभ्युपगमात्। गत्यर्थैः साहचर्यात् अत एव नार्थस्थिः पृथगेव संगृहीताः पुनश्चैतनतय
इणोकर्तृत्वस्यापि विवक्षायां प्रयोजकस्येहेतुत्वाभावणि चौडुले भन्वा तानवैवंदीपिग्रहणाचेय
र्थेऽत एव कर्मकत्वाद्वाणौ कर्तृत्वौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यं· तपं तासि विमतसा र्थकत्वात् शिष्या
स्तत्त्वंदीवयंति तान सोऽयं यतीति तदर्थः। नयैवं तानेः संगृहीतत्वाद्युपित्याजितैः फलमुत
त्वात्तेः सुम्मा हारं विपरिचितं त्याजितीरेवगस्येत्यापि निर्दर्शनत्वात्। पिगाचाप यत्या जयती
त्यर्थ इति केचित्। रह्वार द्रवाव्यर्थ्या विलक्षणत इतिवेत्· सुधाकरस्तुमतस्याप्यसमर्वैः परिग्रहात्। त्या
देनसा। कर्तुरीप्सिततमं कर्मतथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धं। तथाहि· यथा
विक्लिष्टपसर्जनविक्लेदनं पचेरर्थः। तस्य आवर्तनं फलं द्विधाभाववर्तमिदं न तथाप्यजनोपसर्जनं तस्याज
नं दुहेः। हायनं याचेर्भिक्षेश्च· अंगीकारणामपियावेः प्रविशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः आख्यापन
नं प्रच्छेः। मोचनं चिजः प्रतिपादनं ब्रूञः तद्विशेषस्तु शासेरित्यादिः एवं चधातूपातस्या पारविषया राम
प्रयत्वं गवादेः स्पष्टमेवेति। अत एवाकर्त्रारस्त्वं पारानमुचराणि गोरोम्पि इत्यत्र परत्वात्क १०५

संतेतिभाष्यं स्पष्टं जनेः पूर्वकं प्रातिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वफलान्नयत्नयोर्युगपद्विवक्षायां धेरोश्र
व विभूता यागोस्मि त्रिधोक्तः पृथः स्वरणानुकूलाव्यापारसाम्लद्धषयिणी गोपनिष्ठप्रेरणोत्पन्थी
तः अनोच्यते ॥ कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां नमाषाणामश्रीयादिति च षष्ठी बाधित्वं स्वत्रे अपास
नस्य मात्रविवक्षायां तु पंचम्येव गोदोहाविशेषणान्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः तथा च
हृषष्ठीवत्सं बंधमात्रे द्वितीयार्थ इति स्थितं ॥ अथेदं विचार्यते ॥ कर्मणि विधीयमाना
लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेप्पी मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यं । प्रधानकर्मण्या
ख्येयोलादीनाहुर्द्विकर्मणां ॥ अप्रधाने दुहादीनां ण्यंते कर्तुश्च कर्मणः इति ॥ अभिधाने इति शे
षः अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नीवह्योर्हरते श्चेति च शब्दसमुच्चिताः कृषिर्नयत्यादय अत्र य
उच्यते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् नया दुहादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः वचा
दस्समुच्चितेषु हेतुमणणिचंतानि गृह्यादयश्चोच्यंते ॥ ण्यंतेऽत्यनेन त्वगत्यादिसूत्रोपात्ता अश्वशब्द
समुच्चिता नाय्यादयश्च ॥ तत्र अणौ कर्ता णौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तत्रापि बुद्धिप्र
त्यवसानार्थशब्दसमुच्चिताना माद्यादयश्च ॥ तत्र अणौ कर्ता णौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः

श.वृ.प्र. न चापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणी नियमतोऽन्तरेण तथा च भाष्यं कथिते ऽभिहिते
१०५ त्व विधित्स्व मतिर्गुणिलादिविधिः स परोक्षवृत्तेष्विनयुक्तिषु चाप्य गुणे तदनल्पमतेर्वचनस्य
रतेति ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतं दूषणापरः प्रथम
पादः त्वस्याः षष्ठ्याः विधिर्द्वितीयं त्वस्याप्यस्यमतिर्नेन्दुममेत्यर्थात् । सप्रयोगसाविस्तृतोपाव
सहिते दुह्यादेर्गुणकर्मणि लादयः गुणकर्मणि पुरुष षष्ठ्ठो पयः प्रभृत्यर्थत्वाद्दुहादा च
प्रधानं गवाद्युच्यते । एवं नेतृशब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्ये । न च बुद्धिप्रत्ययवसा
नार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि एव स्यात् । एवं तेकर्तृश्चेत्यस्यमपरः इत्यनेन बाधादिति
वाच्यं क्रियपरत्वाहेतिभाष्ये णा मतौ तरता ध्यवसाया तो अन्वाय संग्रहः ॥ गौणे कर्मणि दुह्यादेः
प्रधाने नीहृकृष्वहां ॥ बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु च स्यात् ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानामि
हनिश्चितः ॥ न हृत्पकृष्वल घोनां प्रयोगो भाष्यपारगैः ॥ ॥ तत्र नीप्रभृतीनां प्रधानं कर्मस
बंधोत्तं रंगः इत्यादीनां तविपरीतां तेन नहंशेन्यायमितिहोनियमः इतरत्तु सर्वथा वनिकं ॥ ए.प.
कर्मणोदाहरणानि गां दुह्यते पयः दोग्धा । दुग्धा स्तद्दोहा । अजायाम नीयते नेया नीता सुनया । १०५

वोधयतिमाणवकधर्मं।माणवकोधर्ममितिवादेवदत्तोग्रामंगमयतिगमयितव्यं।गामिनःस्वग
मइति॥यत्तुकौमुद्यांदुह्याद्यर्थैलादिनाद्वन्द्वादीयसातीस्थहैराद्येनपठित्वाच्याद्यर्थेयोस्त्र
ख्येइष्टांदयोगौणाइत्युक्तंतन्नग्रहेपायोनिर्मूलएवजयाः इत्युक्तंरूशङ्कितपुरहस्तां
वासुक्तंइतरेषांतुद्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकःपाठःप्याद्यर्थोदुह्यादयश्चेत्तुभयत्राप्यादि
शब्दःप्रकारेइतिसिद्धांताविरोधेनव्याख्येयं।यथाश्रुतेहिदंडिस्मिपुमिप्यांसर्वेषांप्यात्तत
थाचगौणौःशतंदंड्यंतामितिभाष्यंविरुध्येत।शतंत्वत्रप्रधानं।नगौणः॥अर्थिनश्चराजानो
हिरण्येनभवंतीतिवाक्यशेषात्।दंडिश्चेहग्रहतार्थोनतुनिग्रहार्थः।अतएवचत्वस्त
दायवाक्यसमाप्तिःयथानुशिष्टेनप्रधानात्तैतेरसंभवात्तनथापिच्छेदेपिप्रधानेस्यात्।इष्य
तेगौणात्तनथाचभारवि।पिनायविहृमतितास्फुरनागमथ्याहेवास्तेरमतनमंतनि।धर्मसंघे
इतिप्रेमनत्यजोरेष्पतयासुरदेश्रेदानिधिःक्षणोगाः॥यद्यपिअन्येतदंयथास्तचीनस्त्वगौणी
हावनकीयतेभावचनेनामनतेतत्पुदाल्हनं।नदपितएपतेकर्तव्यकर्मणाइनिसिद्धांता
तःयद्याकृतिस्तानेइतिगुरुखाचात्मनेपदीवोयदेवेतपठितःतस्मैरमुदाहरणं।बुद्ध्यर्थे

शब्दकौ. षुपलद्दयस्मोपपादितत्वात्‌। यत्तु श्रीहर्षः। पायुं कः स्वकीयं हंसमोहया हेतशिशुभ्रशपार्थिनो
१०६ त्रिदुर्वहेति। न हि त्वं शिशुनां वं ईषार्थिनेत्यप्रधाने कर्मवत्स्यथे वक्त्रीहायोगात्‌। बह्वपनिहि। अ
त्रथमाविभक्त्यर्थे वायमिति। न च वंहेकैः। अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेः। अतएव। काकपक्ष
धरमेत्पयाचितद्दक्षिकालिरामः॥ ॥कृत्यषष्ठीगुणामुख्याभ्यां कर्मभ्यां वाध्यते पृथक्‌॥ अवि
शेषाद्वितीयावक्तृतायामस्पगोरिति॥१॥ यप्रत्यये केन शक्ते नभित्रकल्पइयाभिधा। नशाक्य
नेतत्रपुक्रर्मकस्यैवोपजीव्यतं॥२॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत्‌॥ इत्याहणोपि
कापत्रइति भाष्यात्‌ गुणाहृतं॥३॥ नेताश्वस्य स्रुघ्नस्य वा। इह प्रधाने कर्मणि। नित्या षष्ठी भाष्य
कारवचनात्‌ गुणकर्मणि वैकल्पिकी निस्थिता॥ नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्मभावात्कथं हि
कर्मकता। तथा चएपर्थकर्मणि। व्रलस्पपोक्त आस्पते माणवक इति। मासमिति॥ तत्स्योगोति
गतः॥ कर्मवचेत्तिन युक्तिषुचा थ्यग्णाद्भति लोके कर्मव ग्रहणं वव्यर्थमिति चेत्‌। न कालभावाध
गंतव्याः कर्मसंज्ञा स्वकर्मणामिति भाष्यात्‌। गंतव्योधा अधुगंतव्यः। अस्मादेव निपातनात्‌ उक्तत्वाच्छब्दस्य एष
परनिपातः। गंतव्यतया लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेर्ग्रहणार्थं गंतव्यग्र १०६

हरतोतेनाध्यानं स्वपितीति न भवति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तंका
लमास्त इत्यर्थः। क्रोशमास्ते। कुरून्स्वपिति। ननु मासं कालो पाधिरिति पक्षे गोदोहादेरप्यु
कोलत्वात्सिद्धं तथापि लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथगावग्रहणं। देशशब्दे
न वग्रामसमुदायविशेषः कुरूपं वालदयोऽस्त्येतदिति कैयटः। तेनाधिशीङ्स्थासामामित्यादे
वैयर्थ्यं नेति ध्येयं। वक्ता नाध्वनोऽस्य तत्संयोग इति तद्गुणाद्व्यपयोरर्थे आरंभणीयं। क्रोशं कुटि
लामास्ते। गुडधानाः सकर्मकार्थेच। मासमवेदमधीते। यथा। आसा इय स्तत्र वं कव्याप ने व
र्तते। तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धं। मासमास्तनेन प्राप्नोतीत्यर्थात्। तथा चाहितीय भाष्ये। प्राक्
तमेवेदं कर्मेति। न चैवं सकर्मकेष्वतिप्रसंगः। लक्ष्यानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकारा
भ्युपगमात्। आह च। कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः। सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमु
पजायते। इति हेलाराजस्त्वाहाकर्मकेष्वपि मासमीदृशं पचतीति भवत्येव। अत एवोक्त
सर्वैरिति। अकर्मकैरिति त्वविवक्षितमिति कैयटोपेक्षं। अस्मिन्पक्षे मासमास्ते कटं इति
करोतेरपि द्वितीयाप्रसंगः। तथापि कालादेरेवव्याप्य नेकर्मत्वं न तु कटादेरिति हेलाराजः।

श.प्र. अनभिधानं चेह शरणं॥ अधिशीङ्स्थासादिसूत्रापकं वोध्यं इह च कर्मणाभावे लकारे देवदत्तेनास्यते
१०७ मासो मासं वेति द्वयमपीष्टं स्यादेतत् भावे चाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं
भावे लट् इति चेत् उच्यते अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरंगेइच्छकर्मसु दृश्यते नन्तु बहिरंगं कालादि
कर्म कर्मणी त्यत्र तु प्रसक्तिपक्षाश्रयणादंतरंगासन्निधौ बहिरंगे कालादिकर्मणाभिप्रसक्तिरविरुद्धा
त्ता ति प्रसक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धांतात् अकर्मकैर्व हरिणा। शक्तिश्रमापसंख्यादेव
अधर्मो हि शिष्यते॥ क्रिया सुकालयोगेन प्राप्तो गोत्वमकर्मतेति॥ अतस्तेऽकर्मभिधातयु
क्तोद्भव्यैरकर्मकाःल एषकर्मणाभावे च निमित्तत्वायकल्पतइति एतेन मन्त्रे माघमपि घाभिधी
तियमुनांगं गोष्ठमं शेषयेति श्री हर्षप्रयोगोव्याख्यातः॥ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दक
र्माकर्मकाणामणिकर्तास णौ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणां वाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात्॥
नियमार्थमिदं। णिजर्थेन आप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति तेन पाचयति
देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एवं निरपवादत्वेनाव्यवस्थानात्तृती राम
पा सिध्यति आह च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः॥ नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वध १०७

णा॥ पिपीलिकाः पतन्ति॥ कर्तृः स्वधर्मे णान्तनीय इत्यर्थः॥ गमयति माणवकं ग्रामं॥ ग्रामकर्मकं यद्गमनं त-
दनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः॥ नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ यद्यप्येतयोः प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथा-
पि विशेषणतया गतिरस्त्यविवाच्यक्तेति निविष्टेस्पेना वन्माशेणाप्राप्तिमत्त्वात्प्रतिषेध उक्तः॥ नाययति वा
हयति वा भारं देवदत्तेन· वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः॥ नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मेति
वक्तव्यमिति फलितोर्थः॥ वहंति वाहाः॥ वाहयति वाहान्रश्मिनः सूतः॥ यायायणा इत्यन्वतुगतिरेव
प्रायणशब्दार्थः॥ प्राप्तिगच्छतीति एकार्थप्रतीतेः तेन कालं यापयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मतावि-
धानं बुद्ध्यर्थग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणं तेन तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः अत एव
स्मरयति शोकं संख्यानं क हिष्यते· बोधयति माणवकं धर्मं॥ प्रत्यवसानं भक्षणं॥ भोजयति आशय-
ति माणवकमोदनं॥ आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आदयति खादयति वान्नं बटुना॥ भक्षेरहिंसा-
र्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ हेतुमति णिजन्ते विधि(रि)ति प्रतिषेधोप्यणौ विस्यदंसन्निधानान्महिषपः
तेन बुद्धिणिजन्ते पि भक्षयन्ते प्राप्तिमत्त्वात्प्रतिषेध उपसंख्यानं॥ भक्षयत्यन्नं बटुना॥ अहिंसार्थमि
ति किं॥ भक्षयति बलीवर्दाः सस्यं॥ भक्षयति बलीवर्दान् सस्यं हि वस्थानां यवानां भक्ष्यमाणाना

श॰ कृ॰ नांहिंसादृष्ट्यो॰ तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वाभ्युपगमात्॰ शब्दः कर्मकारकं येषां ते शब्दकर्माणः॰ न
१०८ त्विह कर्तरि कर्मण्युच्यते ह्यारउत्पत्तेवकर्मशब्दः क्रिया पर॰ गतिबुद्धिप्रत्यवसानेन शब्दार्थेति वक्तव्येऽर्थश
ब्दात्कर्मशब्दस्य पृथगुपादानात्॰ अध्यापयति पाठयति माणवकं देवदत्तं जल्पति प्रभृतीनामुपसं
ख्यानं। जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तः दृशेश्चोपसंख्यानं। दर्शयति हरिं भक्तान्।
यद्यपि दृशेर्ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं न थापि तान विशेषार्थतायां न सिद्ध्यतीत्युप
संख्यानमारंभे श्रावयति स्तोकं देवदत्तमिति तत्त्वशब्दकर्मत्वात्सिद्धं। शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने
तु शृणोतेरुपसंख्येयं स्यात् तद्रूपतिक्रन्दत्यो ध्रुवति वेध्यं स्यात्॰ क्लापयति। क्रन्दयति वा देवदत्ते
न॰ दृशेस्तु भयथाप्युपसंख्येयं॥ शब्दायतेश्चोभयथा अतिवेध्यं अकर्मकत्वादपि प्राप्त्र प्रसंगः। अ
कलत्वादस्य कर्मणो न भावात्॰ कर्मान्तरायोगाच्च शब्दापयति देवदत्तेन। अकर्मकग्रहणा
न्नत्वयेषां कालादिभिः संकर्मन्तसंभवति ते ग्रह्यन्ते॰ नत्वविवक्षितकर्माणोपि॰ तेन मासयति
देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धं। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति॰ गत्यर्थाकर्मकश्लिष्ट ए॰म १०८
निसूत्रेप्येवं। अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचिदरातिप्रभृतिभ्यः कर्तरि क्तो ना अन्यथा पक्कवा

न्दत्तवानित्यर्थे पक्वौदनइति स्यात्‌। जः कर्मणीति सूत्रे तत्र अविवक्षितकर्मणां असंभवत्कर्म
णां च ग्रहणं। अतएवाविवक्षितकर्मणां तभोवेलादयः इतीह सूत्रे च दत्तो गोरणाविल्पत्रत्तन
हपस्य तः इतिभावेनका इति त्रुवतोहादत्तस्यम नभेदपरत्वात्तद्धवो पाविरोधः इति दिक्‌॥॥
हृक्रोरन्यतरस्यां॥॥ हाचका चेति विग्रहः। हृ यक्कृश्चेतिवा। अनयोर्णौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात्‌।
नवेति विभाषा सूत्रे अभ यत्र विभाषा खिदं वार्त्तिकं हरन्तापठितं। तथा हि। अभ्यवहारयति मा
णवकमोदनं माणवकेन वेसत्र अन्यत्र मानार्थत्वात्‌ प्राप्ते विकुर्वते बाजाः विकारयति बा
जान्‌ बाजैर्वैत्यत्राकर्मकत्वात्‌ प्राप्ते इत्यनयोः प्राप्ते विभाषेयं॥ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति
वक्तव्यं अभिवादयते प्राप्ते विभाषा। दृशोस्तु बुद्ध्यर्थत्वादुपसंख्यानात्‌ प्राप्ते। अभिवदति गु
रुं देवदत्तः। अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा। णिचश्चेत्यात्मनेपदं। परस्मैपदे तु अभि
वादयति गुरुं देवदत्तेन। दर्शयते राजानं भृत्यान्‌ भृत्यैर्वा। कर्मसत्ताभावपक्षे कर्मणो तरस्या
भावात्‌ कर्मणो। इत्यात्मनेपदमत्पत्र न णिचश्चेतीति भावः। यत्त्वत्र णिचश्चेत्येव युक्तं
त्तोरणाविस्य स्यतुनार्थं विषयः णिचाश्चयपुक्तमेषादिति तत्रैवोपपादितं॥ स्वतंत्रः

शब्द॰ कर्त्ता॥ क्रियायाः स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् तथा च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वातंत्र्यं। आह च। धातुनो-
१०९ क्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति। कर्मकर्तर्यप्यसौ दं फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यमात्रस्य चावो-
त्तत्वात् कस्मपरत्यागात्॥ विशकलितशक्तिपक्षे विशिष्टशक्तिपक्षे च कर्तृत्वं॥ निवृत्तप्रेषणं कर्मस्थक्रिया-
वप्रवीष्विजमि निवृत्तेव प्रधानभूतधात्वर्थ एव हि क्रिया। धात्वर्थे तत्र न पूर्वभावनार्थत्वात्। एतेन
न काणांक्रियासाच यनियमोऽपि व्याख्यातः। देवदत्तः पचति। स्थाली पचति। अनन्यलभ्यस्य शा-
ब्दार्थत्वादाश्रयो लकाराद्यैः। द्विदत्तेन यव्यते देवदत्तस्य पोष्यत्र आश्रयत्वं छिद्रविशिष्टे विक्लित्त्यनुकूलव्या-
पारत्वस्य शेषे विशिष्टवाच्यत्वेन स्वरूपमर्तागमयो दृष्टामाख्याने॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च॥ तस्य कर्तुः प्रयोज-
को हेतुसंज्ञः स्याद्यात् कर्तृसंज्ञः। संज्ञासमावेशार्थश्चकारः। कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः। हेतुत्वा-
त्तच्छापारे हेतुमति चेति णिच्। कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्या-
यस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकं॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥ अधिरीश्वरे इत्यतः प्राक् प्राग्रि॰ पाता इ-
ति अधिक्रियन्ते। नं ग्राह्या अपायात्। ते न पूर्वे निपातसंज्ञाः। सतः पश्चादुत्पादि संज्ञा इत्यर्थो तत्संज्ञा- राम
समावेशः सिध्यति अन्यथा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञया अपर्यायः स्यात्। १०९

नंचादीषमाणं तथाग्रहणमात्मयर्थमिदमन्यथा ऽशिवाद्विति पंचम्येव दिकशब्दादेपाल्किं ते ना नच प्र
शब्दाल्लेपप्रसंगः ॥ चादयोसत्वे ॥ सत्त्व इत्येतत्पोर्दिग्धेया लाभेनान्वया पत्तेः रेफ विशिष्टग्रहणं किं ईश्व
रेतोस्तुनकत्वना विल्प प्रस्यानित्या येनाव्यधि त्वं मा भूत् चत्वक्रनत्क मात्क रेफः प्रत्यासत्त्याः प्रमित
सिद्धेः ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वं ज्ञानं भावा नवा तो समासेष्वव्ययीभाव एवेति नियमार्थस्यादिति वा
च्यो स्वयं स्वमाम्नित्यायमाश्रित्यानियमार्थत्वं व्यावणो मापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विधार्थता याश्रयत्वाप्र
त्वात् ॥ अनव्यव्ययलोके निम्न ने अव्ययात्स्थक लोकादीनां ग्रहणमसुपप्रधत्तमिति दिक् ॥ चादयोसत्
त्वे ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ न तद्रूपे ॥ निपातत्वात् द्रव्यत्वं चाचावा इत्यादि ॥ च त्व प जङ्गणो यत्र
सर्वनाम प्रयुज्यते ॥ स्मि मिस्मुम् ने सोर्थो भेदात्वेन विवक्षितः ॥ जिरू स्वङ्गा च पिद्यामि तिवा अस त्वे
किं पशुना यजेत पशुशब्दस्यारिः वा समत्वयद्राम्याप्रविसन्नुदाहरणं ॥ नचानप्रकृति व स्तुकारण
मित्यमिर्देशात निपातत्वं कुर्वोर मितिवाच्यं अतिदेशस्यानित्यतायाः क्रल्लकमहत्वएवोपपादि
तत्वात् ॥ प्रसज्यप्रतिषेधः किंवा नीतिवाः ॥ विज्ञातीति विज्ञः ॥ इह क्रिया विशिष्टद्रव्यवाचकतया कि
याया प्राधान्यत्वाभावात् निपातत्वास्यात् ततश्च विशेषणत्वस्यापि द्रव्यस्य संज्ञास्यात् प्रयोजनं म

शब्द॰ सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिपुरुक्तत्वात्। अथवादयः च। वाह। अह। एव। एवं। नूनं। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूप
११० तः प्रश्नवितर्कयोः शंसा स्वयं। एवं स्वयमेव यदपि। कु विदिति मूर्धयः। योगप्रशंसा सातिमावेषु च। नो इति शंका
यां नेन्निश्चयार्थे तोनरकं पतामः। नेद्वेवमायुजन्तेन देवाइत्याशोतुनइ इति पदद्वयं पठ्यते तस्मान्निपात समुदा
यार्थतो द्ध्यः॥ निपातेर्थ इति निपातनिषेधः प्रतिषेधविचार समुच्चयेष्वपमिति तु शाकटायनः। चेतच
गाः अर्थं चेव र्वो।गा त। समुच्चयादौ त्वननुबंधः इदं च निपातेर्थ्यदीत्पत्रपूकृटीमविप्यति। कच्चित्। यन। नह
निश्चितनिषेधे। हेतह वेंनु कं पायी चामा। किं। मा। की। एतौ निषेधोमाकि नेंश न्मा कीरिषन्मा कीमेशा। श्कि
वटेन। किं। मेमा वितनिषेधे। माङ्। माङि लुङि। ति विशेषणार्थो ङ्कारः॥ माभवत्तमाभविष्यती त्यत्र तु नि
स्तुर्वधीमाशवृः। नञ्। नकारोनलोपोनञ इति विशेषणार्थः॥ न स्पेत्सुक्रे तयामनस्पत्र इत्युन्नापिमा
त्नन्चमिद्धा तेपिमित्रोणापुत्र इति अमेगं वारयितु अल्पम्पुत्रा पद इत्युन्नापदाहित्विन पूर्वपदेन नञोवर्शपि वि
शेषणीयत्वात्तेनैव प्रामनवुत्र स्यापिसिद्धेः। किंनकारेणेति वाच्यं। नैकधा। नामिकर्मीकृतनैकनीवृतेत्या
दौ निषेधार्थेन नशब्देन सह सुपेति समासमिति व्याप्तिं वारयितुं जिज्ञासा प्रायावश्यकत्वान्नञ्चा पूर्वेव राम
वृ समाविशेषणोपि अन्यार्थे जितस्यनिपातस्यैवग्रहणान्नतु ह्यद्याचारितार्थनकारस्यतद्दिन स्यापीतितुश्च ११०

ग्रंथस्योक्तिः संभवीबोधनं ॥ यावत् तावत् त्वे चे एतौ वितर्के ॥ औषट् वौषट् स्वाहा वषट् स्वधा ॐ तथा हि
रुक्कु खलु किल अथ स्तुष्टु आदहे तिहिं सोपक्रमकृत्स्नने पूः आदह स्वधा मन्त्रितपत्रं तु परकारा आदि
तिपृथक्पर्यंति उपसर्गा विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥ अवदत्तं विदत्तं च अवदत्तं वाश्किमीरि ॥ हदत्तमनुद
त्तं च निदत्तमिति चेष्यते अवउपसर्गेनत्र इति घोषत्वं न भवति उपसर्गप्रतिरूपकत्वे प्युपसर्गत्वात्
विभक्तिरूपकता यथा अहंशुभं अहंयुः शुभंयुः ॥ अहं शुभमोयुसः ॥ चिरेण अंतरेण चिराय चिरात् अ
कस्मात् चिरस्य मम ममत्वं गतः राज्यस्य वेलायां मात्रायां मित्या ॥ एतेन गोयेकेन विनीतो वामिति वा
त्योनं ॥ वामित्यस्यावास्य युस्मयु वामित्यर्थो ॥ तस्या हस्ता अस्मेत्याहीनि तु निर्हत प्रतिरूपकाणि ॥ स्वरास्तु सं
बोधन भर्त्सनानुकंपापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासंभवं बोध्याः अयये हि आ एवं मन्यसे इ इंद्र पश्य
इदृशाः उउ तिष्ठा ऊ ऊष रवी ज्ञेवपति ॥ एइतो भवा ओ आ व पा [illegible] ऐ औ एते मंत्रस्तोभाः ॥ पश्चिति मं
म्यार्थे बोधनं यंति पशुमंन्यमानाः ॥ शुक्रमिति शीघ्रं चैवपथा कथा वैस्यनावशे [illegible] स्पाट अंग हे है
भोः अये इत्यादयः संबोधने घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु ॥ विषुइति नानार्थे ॥ एकपदे इत्येक
स्मावर्थे ॥ निहत्य रीनेकपदे ॥ पुनरिति कुत्सायां ॥ कुत्सितमवद्यं वारयतीति पुर्ह्वां उः ॥ पुनि तिष्ठान मि

श॰दृ॰प्र॰

१११

निशाकटायनः। कुत्सितं कसति गच्छतीति पल्कसः। अस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र
तिष्ठति। आतङ्क इति इङ्गतो पीत्यर्थे। इत्यादि आकृतिगणोऽयं॥ प्रादयः॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्नत्वसत्वे·
प्र·परा·अप·सं·अनु·अव·निस्·दुर्·वि·आङ्·नि·अधि·अपि·अति·सु·उत्·अभि·प्रति·परि·उप·एते प्रा
दयः·तत्र निस्दुस्इमौ सांतौ·निसस्तपतावनासेवने इति निर्देशादित्युपसर्गस्यायतौ विति सूत्रे
वृत्तिः। निरः कुषः। सुडुरोरधिकरणे इत्याद्यनुरोधाद्रेफांतावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः। अद्रष्वेकि
।विः पत्ती। पराः सेना॥ उपसर्गाः क्रियायोगे॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः गतिश्च॥ प्राद
यो गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे। पुल्लिंगोऽयं गतिशब्दः। गतिरनंतर इति लिंगात्· अव्युत्पन्नश्चायं। कि
न्तो वा न क्तिन्विदीर्घश्चास्येति तन्न प्रवर्तेते। अत एव निर्देशात्·उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थ
श्चकारः। अस्य धापर्यायत्वात्॥ तेन प्रणीयमित्यादौ णत्वं कृत्स्वरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति· नि
पातसंज्ञायाः समावेशः प्राग्ग्रहणेन साधित एव· इह च क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्रत्येकं गत्यु
पसर्गसंज्ञाः। योगग्रहणं सामर्थ्यार्थं· तेन प्रपद्यकृते प्रकृतमित्यत्र गतिरनंतर इति स्वरो न·क राम
मतिः क्रोधं प्रत्यगतित्वात्· कृज्जर्थे विशेषकत्वेन तस्यार्थेऽव·तथा·प्रवृद्धो भावः प्रभावस्तत्राश्रिनी। १११

सुकोनुपसर्गइतिस्वरेण॰कर्मणिक्तांतंप्रत्युपगतिन्वात॰अनर्थविशेषकत्वेतस्यादेव॰तथाप्रहृष्टौभावः
स्वभावस्यप्रश्निनिर्भिन्नोपसर्गइतिघञ्जसिद्धः।एवप्रागायस्यप्रभिषावयतीत्यादौप्रकृत्यर्थगतस्वक
र्षाभिमुखेद्योतकतायाणत्वषत्वेपि।।प्रत्येविशेषकत्वेतस्मेनिवोधनानिपातसंज्ञातुक्रियायोगंवि
नाप्यस्ति॰एतदर्थमेवाहिप्राग्रयइतियोगोविभक्तः।तेनप्रागस्मादाचार्यःप्राचार्यइत्यत्रानपयपूर्व
पदप्रकृतिस्वरःसिध्यति॰उपसर्गसंज्ञायांमरुद्वृधस्योपसंख्यानं।मरुत्वःउपसर्गसंज्ञाविधानसा
मर्थ्यादिर्जंतत्वाभावेप्यत्रउपसर्गोमइतितत्वेप्रवर्तनस्त्याज्जः।एवंचमरुद्वपतीत्यत्रणत्वमपिप्रा
प्नोति।तस्मान्नत्वएवसंज्ञावक्तव्या।अतएववृद्धिविधिरैच्चनभवति।निपातसंज्ञातुनास्त्येव।तेन
तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेकृते।मरुत्तशब्दोमध्योदात्तः।निपातत्वेतुआद्युदात्तःस्या
त्।नचोपसर्गोप्याभिवर्जेपितिफिटसूत्रात्शेषतात्स्वस्थंशंक्यं।निपाताआद्युदात्ताइत्येवान्तिकै
ऽभेःप्रतिषेधमात्रार्थत्वात्।आरंभात्हितिहारदत्तादयः।अतएवनाभेरित्येवसूत्रपतंमास्तुवानसर
वि।एवादिषुअभेःसूपठन्वाद्रित्यपिवोद्यमा।एवंचूतपूर्वंमरुद्यामितिमरुत्तशब्दस्तुत्पादनेऽप्या
र्यांतरंबोध्यं।तत्रचनपःपित्वमेवसम्यक्।नत्रितिनित्त्वपाठस्तुकाशिकाग्रामाहिकः।अन्यथा

श.दृ.प्र. मध्ये शरुस्पाघुसान्तना पत्तौ प्रकृतसूत्रस्थ कैयटादिविरोधापत्तेः नत्वर्थीयप्रकरणे तेनो नित्यं मध्ये
११२ शरुस्पाघुसान्तनांचावलंबपत्रत्तो अंयथप्रकृति पिता: एवं ताद्दिन्न हि हिंसो विभाषेतास्पदोपद्यमानपर्व
नशरुस्पाघुसान्तत्वेतुहदे धापि सिद्धिनिमहिबयस्या निमित्तस्पेतिपर्वेश रुस्पाघुसान्तत्वात्. अवदृस्पा
द्धि धातुपसंख्यानं । अद्दामिदादिपागस्पन्ता अद्देति निपातनाद्दा सिद्धं । अंतःशदृस्पाड्. किवि धिप्रा
त्वे धूपसंख्यानं. एतद्वां नरपरियहे इत्यत्र भाष्ये स्थितं ॥ अंतधोऽअंतर्द्धिः अंतर्हेयान. हेतेरत्सूर्वस्मे
तिणत्वे एवंवीं नरदेशइतिनकर्त्तव्यं । देशे तद्भुआदित्वास्पत्वाभावात् । अयनं चद्दस्पापि न कर्तव्यं ॥
कृत्सवइति सिद्धे । देशे तद्भुआदित्वाबोध्येतिकैयटः । देशे निषेधार्थे सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः ॥ प
ह्रहयेपि अंतर्णयति अंतर्भावाणीता दोयथायथं ण बेवोध्यं ॥ स्तुच्छो प्रतिषेधोन क्षिपिनत्वा
णत्वेष्वामुलमंडलेषां उपसर्गोत्वलक्षणो रितिनु मनं. एतद्वयो ननामापान तना । न सुड्स्पो केवलाभ्या
मिति सूत्रस्पावबोधात्स्यत्वात्. अन्यथाऽतिस्तुलमभिवस्य बनु मनस्यात्. तत्वसुदन्तं. अवत्त्रपसर्गोरिति
तत्वेमाभूत. षत्वङ्ः स्थितिः प्रक्रियाज्ञानालाडुस्थो । सुसिक्तं । सुमिक्तं । सुस्तुतं. सुपूजायामिति तत्वकर्त्त
व्यमेव. पूजायामिति विशेषणाश्रं. तेन सुषिक्तं किं नवाजेत्यादौ षत्वं भवत्येव. कथं तर्हि फलवद्भाव शम
नोऽद्भुतकथंभावति रो हिताः नेवा गानानां कथंभावाः प्रादुर्भ्यंति कथं च नेति । प्रत्येनेरसुपसर्गत्वप्र ११२

र्गं प्रादुर्भावे मित्यत्र प्रादुर्भावे मित्यत्र शब्दः षः पृथग्ग्रहणा प्रसुक्तं ॥ एतेन प्रादुष्यंतीति पठित्वा प्रत्युक्तं ॥ उरः सुप्र
गत्रिकपूर्वस्य स्पते रूपमगोस्तुनो तिङ्त्यादिना षत्वमिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । उरःप्रभृतीनां याः षत्ववि
धौनि षेधात् स्पते रर्थे प्रपत्रकृतानां बंधाच्च । णत्वे । तुदीनां । उरोगः ॥ एतेन उरःपस्पाणीत्वे नेति केचिदितिव
उत्वा सिद्धां तेणत्वमिति प्रत्याख्यातः पराहता ॥ गतिश्च ॥ अयं कारिका शब्दस्योपसंख्यानेन कारिकाकृत्स्य का
रिकाकृतं । यत्कारिकाकरोति । तिङ् । चोदात्तवतीति । तिङ्चोदात्तवतीति निघात । निपातत्वादव्ययत्वेऽसति
विभक्तेर्लुक् । कारिका क्रियामर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे धात्वर्थ निर्देशः इति आद्गुल्यस्तु क
र्तरि ण्वुल्तंतः कारिका दासीतिय प्रश्लोकवाचीतयो र्न ग्रहणं । क्रियायोग इति कारिका शब्दस्य विशेष
णा क्रियाप्रवत्तेरेव ग्रहणात् । पुनश्चनसौ छंदसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यं । पुनराधेयं । गतित्वात्समासः
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं । एतिधेयशब्दस्योदात्तः ॥ पुनः कृत्यःसुनवामः । इहापि गतित्वात्समासः स्व
रस्तु षष्ठ्य द्वाद्देशाकृतिगणत्वादेतोदात्तत्वं ष्फाटके त्यंतोदात्तः पठ्यते । शेष निघातेन पुनः शब्दो नुदा
त्तः । गतिर्गताविति निघातं य दनष्टति । काक्रकपरत्वात्सस्य प्राप्तता मस्यते । चनो हितः । वा परेत्रैकस्य
त्पसुनतत्वान्निपातत्वोदा ह्युदात्तस्य चनः शब्दस्य गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरः ॥ ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥

श॰ह॰प॰
१९३

एतेगतिसंज्ञाःस्युःक्रियायोगेॐकृद्वृत्तियोगेद्विजन्मावौविहितौ॥तस्माद्दचर्याहर्यादयोपितघोगएवप्रयु
ज्यं॰तेनाम्पत्रअनभिधानाच्चनत्राथाविःप्रादुःशब्दोमुख्यात्मेषांकरोतिनेवयोगइतिमाधवादयः
यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिर्नास्तितथापीहसामर्थ्याद्विजन्मतद्ग्रहणान्नहिप्रत्य
यमात्रस्यक्रियायोगःसंभवतिस्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात्॰वेरथाविल्वाद्यान्नीकृत्॰शुक्लीकृत्य॰
पटपटाकृत्य॰इहेदमवधेयंश्रोषड्डादीनांस्वाहान्तानांचादिष्वपिपाठाद्क्रियायोगेपिनिपात
त्वं॥आविःशब्दस्यसाक्षात्प्रभृतिषुपाठाल्कृञोयोगेविकल्पः॥कृद्वृत्तियोगेत्वनेननित्यमितिकथंतर्हि
वारुणीमदविशंकमथाविष्कृतस्तुषोभवदसाविवरागइतिमाघः॥अभ्यग्रुपपहिलोलतिङ्क्तायुग
लीयोभयस्यकुमागमाविपितिवानिरंकुशाःकवयइतिहरदत्तः॥वस्तुतस्तु॰नेहदोषलेशमपिपश्या
मः॥तथाहि॰गतित्वाद्यातोःप्राकृप्रयोगंप्राप्नोतीतित्वदीयपक्षेपपक्षप्रसर्वस्वांतत्रभाष्यवार्त्तिकयोरे
वनिराकृतप्रायं॥तेप्राग्धातोरितिसूत्रेहिद्विधाव्याख्यातंप्रयोगनियमार्थंसंज्ञानियमार्थंचेति
तत्राद्यपक्षेप्राक्चप्राक्चप्रयोक्तव्याःधातोःप्रयुज्यमानाःसंज्ञांलभन्तइतिस्थितोइममेवपक्ष एप
सूत्रमाश्रित्यानुकरणंचेतिसूत्रे॰तिनिपरमितिप्रत्याख्यातंएवमेवच्छंदसिपरेपिव्यवहिताश्चेतिसू १९३

दृष्टमपि प्रत्याख्यातं॥ अत एव तत्र पाणिनिसूत्रेषु कर्तृकृत्या लिवीरतानीति भाष्यं कर्तृकर्मणोश्च भूकृ
ञोरिति सूत्रे ख्याद्यम वमिति भाष्ये वृत्तिग्रंथे च्व्यर्थयोः स्वाद्येन भूयत इति वृत्तिग्रंथ शुभंग वतेन
नेन सूत्रे शामादिकतां वरत्वाद्येन सम्भूयत इति पाठः कर्तव्य इति दिग्दयन् हारस्त्रोप्य पाक्षिः
पत्नी तरेरपि परिहारा भवंतीति स्यायेन संता नियम एव देसर्वे स्पष्टा मनस्पात· एते नवपरो राम स्वन्
हर्वा चकार च्चलने व वु रिति महिं तस्य प्येिता कथमपि पुरुष्णति कालिदासः समर्थिताः नवपुरो
व्ययमित्यस्य सूत्र मात्र विषयत्वमिति भ्रमितव्यं॥ कृञो नधिकारा ता त्वग सा हं पुरो धाये त्वा दिश
योगाद्येति दिक्॥ जरी भरी भरी एते तत्र प्रोंगीकारं विस्तारे च वैनाली धूसीए वो विस्तारो शकली·
स्त्र सकलार्धसंकला· ध्वंसकला· एते चत्वारो हिंसायां· शकलाकृत्येत्यादि· हिंसित्वेत्यर्थः॥ गुलुगुधा
पीडार्थे गुलुगुधाकृत्य पीडयित्वेत्यर्थः॥ मज्ञा महार्थेः फलफली॥ विक्ली· आक्ली एते विकारे अलो
षी केवाली॥ सेवाली॥ शेवाली॥ वर्षाली· ममसममसा· मस्ममसा एते हिंसायां॥ वृषट्॥ वौषट्। स्वाहा· स्व
धा· पांपी॥ कृत्रण विलापेपां पीकृत्य· कृत्वा विलप्येत्यर्थः॥ प्राडुः प्राकट्ये प्रतशी प्राध्ये॥ श्रत्कृत्य॥
आविः प्राकट्ये· आविःकृत्य॥ गणत्वे त्वं न्येपि सत्य हीना॥ तथा हि पांपाली: संकला· केवाली·

श०कृ०प्र० एते हिंसायां। वार्दली· पर्दी· नी आनंदी· एते धात्वाशये हिंसायांच॥ इत्यूर्यादयः॥ ॥ अनुकरणं चानिति
११५ परं॥ गतिः स्यात् क्रियायोगे। खाड् इति कृत्वा अनितिपर किं। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्· प्रति हितात्
त्वेव प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक्प्रयोगः स्यात्· अनुकरणत्व जात्याक्रांतस्येति शब्देपरे घेनि षेधः
तेन श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र श्रौषट् शब्दस्यापि निषेधः। एतानियमपक्षेतु अनिति
तिपरे हलोनकर्तव्यो इति प्रसत्तां प्राप्नेर्वा भावात्॥ आदरानादरयोः सदसती॥ कृमा इति
सदैत्यलः। सत्कृत्य· असत्कृत्य· प्रीति पूर्विका प्रवृत्ति स्थानादि विषयात्वरा आदरः अवज्ञया प्रवृत्त्यानु
दासुपेक्षा त्वनादरः। एतयोः किं सत्कृत्वा· असत्कृत्वा शोभनम शोभनंच कृत्वेत्यर्थः॥ भूषणोऽलं॥ गतिः स
त्तं स्यात्॥ अलंकृत्य। भूषणो किं अलंकृत्वा ओदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः॥ अनुकरणमित्यादयश्चयो
योगाः स्वभावात्कृञ्विषया इति माधवः॥ अंतरपरिग्रहे॥ स्पष्टं। अंतर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे
किं। अंतर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः। परिगृह्य गत इत्यर्थः॥ अत्रेदमवधेयं। हत्वा गमनं द्विधा· हतं तत्कर्तृका
परिग्रहं वेति॥ आद्यमुदाहरणं। द्वितीयं प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रहे इति वज्रयोगोपाधिर्नत्वाप्य एप
को विनिविष्टमिति। कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते॥ गती स्तः। कणेहत्य पयः पिबति॥ मनोहत्य ११५

लोपा रः सप्तमीश्च निरूपकोऽभिपातः। अभिवाक्यातिशयं वर्त्तते मनः शाब्दो ध्येयं। अतिशयेनाभिनय
नत्रिर्ह्वेति पूर्येते पिवृतीत्यर्थः। तत्र श्रुत्र ह्यात्र पगमान्नस्तीत्यातो धातुगतिसमुदायगम्यः। अ
द्धाप्तनीयते किं कृतो हत्वा गतेः। मनोऽहत्वा सुस्मन्तं हुत्वाव रूवाकणः। तस्मिन्नहृत्वेत्यर्थः। मनः
शब्दकृद्धा यंतस्मि। पुरोमयं। पूर्वाधरावराणामिति मुस्मारितोऽपि ग्रत्ययात्तोऽप्ययंतिथाश्च तः पुः
रातृ्णो गानिसंज्ञः स्यात्। पुरस्कृत्य। नेमसृरमोऽरिति सत्वं। अग्रयं किं। पूर्वा पुरः कृत्वा। अस्तं वा अ
स्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तंगत्य। अव्ययमित्येवा अस्तं काण्डं क्षिप्तमित्यर्थः। अच्छगत्यर्थ
वदेषु। अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिगत्याभिमुख्यमुक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययं किं। न
दमच्छं गच्छति। अदोऽनुपदेशे। अदः शब्दस्य दादिः प्रोऽनुपदेशे गतिः स्यात्। अदः कृत्य। अदः क
त्वं। परार्थप्रयोगेऽदप्रयोगो वचनेति तु देदमुदाहरणं। अनुपदेशे किं। पराङ्गतिकथनेमाद्य तु अ
दः कृत्वा गतः। तिरोऽन्तर्धौ। तिरोभूय। अन्तर्धौ किं। तिरोभूत्वा स्थितः। पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः। विभा
षा कृञि। प्राप्तविभाषेयं। तिरोऽन्तर्धौ विभाषा तु ह्यधेः। तिरः कृत्य। तिरस्कृत्य। तिरः कृत्वा इत्यादि ति वा
सत्वं। उपसृष्टा हृग्णात्तु न सत्वं। नहि धौ गतिग्रहणात्तु हृद्देः। तिरस्कृत्वा काष्ठं। केचित्त्विहापित

शश्प्र· सत्वमिद्धं ततः पराभवे तिरस्कारश्च प्रयोगं वानुरुंधानाः सत्वविद्योगतिग्रहणं निवर्तयंतीति माधवः
११५ उपाजे·न्वाजे॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ विभी दुर्बलस्य सामर्थ्य
धानेवर्त्तेते· उपाजेकृत्य उपाजेकृत्वा· अन्वाजेकृत्य अन्वाजेकृत्वा· उपष्टंभ्येत्यर्थः॥ साक्षात्प्रभृती
नि च॥ एतानि कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः अर्थे इति वक्तव्यं· साक्षात्कृत्य॥ साक्षात्कृत्वा· असा
क्षाद्भूतं साक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपांतरापादने· अंतेषु तद्व
विश त्रिषिधाद्र्यो दिह्नीति नित्यैव संज्ञा तेन लवतीकृत्येत्यत्र मांतत्वं न भवति॥ नि छि विकल्प
त्वनियोगेन हृगणो निपात्यते· यद्यातलवणं शरसुले वणमिति मांतःआदेशः॥ तथा च साक्ष
पूर्व्व विप्र निषेधः॥ शोच्छिहितः साध्वं लवणंकृत्य· लवणंकृत्वा लवणीकृत्येति॥ तंत्रयं ताच्चे
तयोः पाक्षिके लवणामा देशे समर्पणं॥ परेणा विविक्तल्पेन मुक्ते नद्यं तत्त्वनित्या संतेतिन क
श्चिद्दोषः॥ इह हस्तो वशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपातः याद्रशविः शद्वयोरूपं हित्वात्प्राभे
विभाषा॥ साक्षात्· पृष्ठ्यादि चितेति मनी व्यापारे· विनाकृत्य· भङ्गा आलोचना प्रशंसा मंगलेष्वपि एन
यं॥ उ वने नियुक्ते तत्त्वा दस्पर्शंसायां च अग्रे मेनि हृहः साहित्यपयोः आस्था· श्रद्धा· प्रातर्यावीजयज्जि॥ ११५

क्रियायां। प्रातरुहीवी जरुहे निरुहि क्रियायां लवणों ऊष्मा। शीतं॰ उदकं आर्द्रं लवणा हीनो पेवानोंग
तिसंज्ञास्य नित्योगेन मानत्वं निपात्यते॰ मात्रा ईशो वेत्युक्तं। अग्नौ। वशे॰ विकेपने। विकसने॰ प्रहसने॰
प्रतपने॰ प्रादुस्॰ नमस्॰ आविस्॰ आकृतिगणोयं॥। अनत्याधान उरसिमनसी॥ एतौ निपातौ कृ
ञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उरसिकृत्य। उरसिकृत्वा॰ अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य॰ मनसिकृत्वा॰ निश्चित्ये
त्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषः तस्मिन्न॰ उरसिकृत्वा पाणिं शेते। मध्येपदे निवचने च॥ एते त्रयः कृञि गति
संज्ञा वा स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य॰ मध्येकृत्वा॰ पदेकृत्य पदेकृत्वा॰ पदेतावेतौ निपातौ। निवचनं व
चनाभावः। अस्याविशेषेण एवं तत्ता निपात्यते नत्व संज्ञा से नित्योगेन॰ व्याख्यानात्॰ निवचनेकृत्य॰
निवचनेकृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः। अनत्याधाने किं। हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते। नित्यं हस्तेपा
णावुपयमने। एतौ निपातौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः उपयमनो दारकर्म। तत्त्वेको स्वीकारमात्र
इत्यन्ये। हस्तेकृत्य॰ पाणौकृत्य कन्यां। महाभाष्ये तु वा। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतो भू
त्यः॥ प्राध्वं बंधने॥ प्राध्वमिति बुधान्मान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते॰ तत्कृञि नित्यं गति
संज्ञं स्याद्बंधनहेतुकं चेदानुकूल्यं। प्राध्वंकृत्य॰ बंधने किं। प्राध्वं कृत्वा प्रार्थनैर्हित्वानुकूल्यं

श.र.प्र. कृत्वेत्यर्थः॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये॥ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः॥ जीवयतीति जीविका जीवनोपा
११९ यः॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य॥ उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य॥ गतिसमासस्यानि
त्यत्वे विस्पष्टार्थमुपमानिष्ठत्वाद्गतिनामाश्रियते न एवं तद्वशाद् प्रयोगः॥ औपम्ये किं॥ जीविकां कृ
त्वा॥ ते प्राग्धातोः॥ ते गतिसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोज्याः॥ छन्दसि परेपि॥ व्यवहिताश्च॥ स्पृष्टं हरिभ्यां
यात्यो कृष्णा॥ आमंद्रैरिंद्र हरिभिर्याहि॥ इह संज्ञानियमपक्षे विभाषोच्छिन्ना॥ ते इत्यनेन पा
दीनुपनिबध्य येनानस्वरूपेण प्रागपि धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वे सूत्रे कृत्वा क्यप् तथा
संज्ञाविधानात् अस्मिन् पक्षे छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयस्य नितिपरग्रहणं च म
कर्त्तव्यमिति स्थितेः॥ सुकृतं करोतीति भाष्यं च संगच्छते॥ प्रयोगनियमपक्षे तु कृत्यत्स्तु इति
वृत्तिलेख इति न समर्थनीयं स्यात्॥ तत्र प्रबलः॥ निरूकारणाभावादनव्ययस्य प्राक्प्रयोगे नि
र्तीनिमेयोः परिशेषाद्व्यवधाने सिध्यतीति॥ तर्हि स्यादप्राप्तौ व्यवहिते पुनः संभवात् तत्कृद्ग्रहणमि
ति पूर्वस्याविग्रहणाच्च॥ इष कृत्स्वगतिसंज्ञकत्वे यथा उपसंहृत्य इत्यत्र विन्नः विन्नसंहृत्योपसंज्ञी॥ राम
त्वाद्येनिरिक्ता धातोः किं॥ प्रकृतेर्मैत्वाचिकीर्षादित्यत्र मनः प्राक्प्रयोगो माभूत्॥ कर्म ११९

प्रवचनीयाः॥रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते॰ कर्मेति क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः॰ बाहुलकात्कर्त्त
र्यनीयरामस्य च भूते। तेन सम्प्रति न क्रियां तद्द्योतयन्तीति लभ्यते॰ आह च॰ क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य
न वाचकः॥ नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः॥ इति॰ तथा हि॰ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्ष
दित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते॰ अनुभूयते ख्यवमित्यादौ यथा। नापि विषयो वर्षसम्बन्ध उच्यते॰ द्वि
तीयैवेनस्योक्तत्वात्॰ नापि प्रादेशं विपाशि लिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव
क्रियान्तरमाक्षिप्यते॰ कारकविभक्तिप्रसङ्गात्॰ किन्तु संहितां सम्बन्धि वर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बं
धो लक्ष्यलक्षणभावरूप एव तस्यावगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेष्येव्यथाप्यते॰ क्वचित्तु क्रियागत
विशेषद्योतकेपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्त्तते नेष्ठ श्रुतायामानि तिक्रमेणो वेतियथा॥ अनुर्लक्षणे॥
लक्षणे द्योत्येनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्॰ लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतोस्तृतीयांबाधि
तुमिदं सूत्रं तथा हि॰ लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्यु
दिति॰ हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति॥ संहितामनु प्रावर्षदित्यत्र हेतुभूते संहि
तोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्॰ पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्या

श॰वृ॰श॰ द्वितीयैवभवति आह च हेतुहेतुमतोर्योगपरिछेदेनुनाहृते । आरंभाद्याधृतेशास्त्रात्तृतीयाहेतुलक्ष
११७ णेति । ननुत्वत्तृतीयार्थेइतिसूत्रेणागतार्थेनाशंक्या । नसपुरस्तादपवादान्यायेनसहयुक्तेऽप्रधानइ
त्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥ तृतीयार्थे ॥ अस्मिन्द्योत्येनुस्तत्कर्मत्वं स्यात् नदीमन्ववसितासेना नद्या
सहसंबद्धेत्यर्थः ॥ बिन्दुबंधनेस्मात्कर्तोक्तः । हीने ॥ हीनेद्योत्येनुः स्यात् अनुहरिं सुराः । हरिइति
योगिकापकृष्टेनूपसंबंधवंत इत्यर्थः । उत्कृष्टादेवद्वितीयानन्त्वपकृष्टात् शक्तिस्वभावात् उपो
धिकेच ॥ अधिकेहीनेचद्योत्येउपः स्यात् उपखार्यांद्रोणः । खारीतोधिकोद्रोणोस्तीत्यर्थम
स्तीतिफलितोर्थः । यस्मादधिकमितिसप्तमी ॥ हीनेउपहरिंसुराः ॥ अपपरीवर्जने ॥ एतौवर्जे
नेद्योत्येस्यातां अपविष्णोः परिविष्णोः पंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी । वर्जनइतिद्विव
चनात् द्विपंचमीसहित्वेनकर्मप्रवचनीयनद्योतिते विवर्जनेभवत्येव उभयोर्विविधानसा
मर्थ्यात् वर्जनेकिं परिषिंचति सर्वतइत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात्षत्वं । आङ्मर्यादावचने । आ
ङ्स्यात्मर्यादाशब्देयस्मिन्नसत्येउत्पत्तेतत्रत्यक्तेत् आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तोप्य राम
र्थइत्यर्थः आमुक्तेःसंसारः । आबालेभ्योहरिभक्तिः । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु ११७

प्रतिपर्यनवः। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः॥ लक्षणे। वृक्षं प्रति पर्यनु वा वि-
द्योतते विद्युत्। कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः तदाख्याने यथा साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति पर्यनु
वा। भागे। यदत्र मां प्रति स्यात् तत्परि स्यात् तदनु स्यात्। यो ऽत्र मम भागः स दीयतामित्यर्थः। स्वस्वामिभावो
द्वितीयार्थः। वीप्सायां व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपादयिषेति यावत्। भूतं प्रति पर्यनु वा पश्य॥ सकल-
भूतानामित्यर्थः। न हि वृक्षं भूतान्यौन इत्येव सिद्धे। इदं नत्युसाहार्णो। वृक्षं प्रति सिंचति परिसिं-
चति अनुसिंचति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते परिशिष्टः क्रियायैव संबध्यते। न चैवं तस्य
कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यं। वीप्साया विषयत्वानपायात् तत्र तदेव विषयभूतायामिति
वृत्तिग्रंथस्य चतारयन् हरदत्त आह। एते लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थाः
नैवं प्रत्यादीनामर्थः किं तर्हि संज्ञायां प्रत्यादीनां विषयत्वेन विवक्षिता इत्याहेति। द्वितीया तु
कर्मणि॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञात उपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था। तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न। परिशि-
ष्टयोगे पंचमीत्त्वं न भवति। पंचम्यपाङि। त्यत्र वर्जनार्थेनापेक्ष्यते न साहचर्यात्॥ अभिरभागे॥
भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। वृक्षमभि विद्योतते। साधुर्मातरमभि। वृक्षमभि

शा॰दृ॰प॰ दत्तमपि सिंचति। अभागे किं। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयतां। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ उक्तसंज्ञः
११८ स्यात्॰ अभिमन्युरर्जुनात्प्रति॰ तस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः॥ तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। प्रतिनिधिप्र
ति दाने च यस्मादिति पंचमी॥ अधिपरी अनर्थकौ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः॥ कुतोध्यागच्छति। कुतः पर्या
गच्छति॥ इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः॥ धात्वर्थमात्रानुवर्त्तित्वात्तु धात्वागतिसंज्ञा
न बाधः संज्ञाफलं। तेन गतिर्गतिनाविति निघातो न भवति॥ सुः पूजायां॥ सुसिक्तं। सुस्तुतं। अ
नुपसर्गत्वान्न षः। पूजायां किं। सुसिक्तं किं तवात्र। क्षेपोयं न पूजा। कथं तर्हि। सुष्टुतिरिति। अ
तिशयमात्रं विवक्षितं न तु पूजेति माधवः। पदं तिच। प्रशंसानुमते पूजाभ्यश कृच्छ्रसुखेषु सुष्ठिति
॥ अतिरतिक्रमणे च॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अतिक्रम
णं अविना हृषिकस्यानुष्ठानं॥ अतिसिक्तं॥ अतिस्तुतं॥ बहुतरं समीचीनं वा सिक्तं स्तुतं वे
त्यर्थः॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः सर्पिषो
पि स्यात्। प्रार्थनायां लिङ्। तस्य एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दःस्या ल॰प॰
दित्यनेन संबध्यते। अनुपसर्गत्वान्न षः। सर्पिषइति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विं ११८

रवयवावयविभावसंबंधो इयमेवन्यविशाद्दस्पपदार्थद्योतकता नाम · कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया तु नेह
प्रवर्त्तते। सर्पिषो बिंदुमात्रयोगो न त्वपि नेत्युक्तत्वात्· संभावनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अ
पि सिंयात्तु नेह प्रवर्त्तते। सर्पिषो बिंदुमात्रयोगो न त्वपि नेत्युक्तत्वात्· संभावनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्क
र्तुमत्युक्तिः। अपि सिंचेन्मूलसहस्रं। अपि स्तुयाद्विष्णुं। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा· अपि सिंच। अपि
स्तुहि। गर्हायां। धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलं। समुच्चये। अपि सिंच· अपि स्तुहि। सिंच च स्तुहि चेत्यर्थः
यथापथं उपसर्गप्रादुर्भावमिति उपसर्गात्तु नो नीतिच प्राप्ते षत्वं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा उपसर्गसंज्ञा
याः बाधितत्वान्न भवति॥ ॥अधिरीश्वरे॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये अधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात्· इह स्वामि
नो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिः। न तु हीने उपोधिके चेत्यत्रैवान्यतरस्याद्देवा अधिषु
विरामः। अधिरामे भूः। एतद्बमेतानस्त्वं नारंभणीयं उच्चारार्थत्वं तु योगेन विभजनीय इति यस्मादधि
कमित्यत्र वक्ष्यामः॥ ॥विभाषा कृञि॥ ॥अधिः करोतौ प्राक्तं ज्ञो वा स्यात्· ईश्वर इत्यनुवर्त्तते। प्र
त्र विभाषेयं। यदत्र मधिकरिष्यति। विनियोक्तेत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते· कर्म
त्वाद्द्वितीया· इह तिङि· चोदात्तवती तिनिघातो नं· गतिसंज्ञायाबाधितत्वात्। वमामधिकृत्वे

श॰वृ॰श॰ त्यत्रप्रादिसमासेन।कर्मप्रवचनीयानांप्रतिषेधश्चत्कृते।।परेऽधिकृत्येतिवा लःपरस्मैपदं॥
११८ लकारस्यआदेशाःपरस्मैपदसंज्ञाःस्युः।तङानावात्मनेपदं।तङ्प्रत्याहारोलादेशा
वानौचैतत्संज्ञाःस्युःपूर्वसंज्ञापवादः।आस्ते।आसीनः।चक्राणः।शानचकानचौएवेहयग्रहणोलादे
शत्वात्।नतुशीनचानशोः।तेनपूङ्यजोःशानन्।यजेरक्तहेतोविफलेभवति।रुक्मानसारसे
नेत्यादौपरस्मैपदंस्मिन्नोविधानंप्रभवति।तिङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः॥कृतद्वंद्वाना
मेकशेषात्प्रथमेत्यादयःबहुसंज्ञाः।तिङः।पदत्रिकाःक्रमात्प्रथमादिसंज्ञाःस्युः।शतृक्वसोःपा
वकाशापिपरस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञाभिर्नबाध्यते।विप्रतिषेधेहिःपरस्मैपदेष्विति लिंगात्।तात
थापरस्मैपदेऽस्यसावकाशापिप्रथमादिसंज्ञातङ्आत्मनेपदसंज्ञा [redacted] धपते।कृतद्वंद्वाना पानवा
मेकशेषेणात्तंस्तुप्रतिपदविधेर्बलत्वात्।नचैवमपिपरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यांपुरुषसंज्ञायाप
गर्थःस्यादितिवाच्यं।तान्सुत्रमोवेत्यस्यतामाम्यापेक्षत्वापकत्वात्।इहहत्त्वत्रयेविग्रहासंज्ञाकरणं हप
पूर्वाचार्यानुरोधात्॥॥इहत्रीणित्रीणीत्येकंपदं।हेवेतिहरदत्तः।तत्रैकत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञा ११९
र्णामहापदसंज्ञामाश्रित्यसंहितैकपदेनित्येत्यस्यप्रवहन्ते।अन्यथासमासाभावप्रसक्तेःशेषाप

तेः द्विरुक्तमध्येपदांतरप्रयोगापत्तेश्च॥ अतएव नानापिंगनामित्यादौ वेदेऽवग्रहः क्रियते। यथा च
द्विरुक्तेमहापदसंज्ञा। स्वांतरसंज्ञावत्। यथा तिस्वौ सपौ। शिष्यन्ते वचस्याम॥ तान्येकवचनद्विवचनबहु
वचनान्येकशः॥ तानि त्रिकाणि पुरुषसंज्ञानि त्रीणि त्रीणि एकशः क्रमेण एकवचनादिसंज्ञानि स्युः। ता
नीत्युक्तिः समावेशार्थाः अन्यथा पुरुषवचनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात्। ततश्चाइन्नमस्येत्याद्विकाः पर्यवस्ते:
प्रवर्त्तते। एकशः इति प्रथमां ताद्धीप्सायां शस्। सुपः॥ सुपश्च त्रीणि त्रीणि क्रमादेकश उक्तसंज्ञानि स्युः।
स्त्रावयर्थतामाश्रित्य द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति शक्यं तत्र कर्त्तुं। एकवचनस्यो
त्सर्गिकत्वेपि उपसर्जनकर्मप्रवचनीयादिसंज्ञावद्यथासंभवमच्च प्रेतायाः सुबचत्वात्। विभ
क्तिश्च॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः। तिङां विभक्तिसंज्ञा
याः प्रयोजनं न विभक्तौ तस्मादिति। सुपोतु त्यदाद्यत्वादिकमपि। युष्मद्युपपदे समानाधिकर
णे स्थानिन्यपि मध्यमः॥ तत्कारकेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते अप्रयुक्तेपि मध्यमः स्यात्।
त्वं पचसि दृश्यसे च। समानाधिकरणे किं। त्वां पश्यति। त्वया दृश्यते। इह युष्मदि मध्यमो स्मद्यु

श॰दृ॰ त्र मइत्येवात्मा। युष्मयस्म दिवयो लक्षा इत्यर्थे सर्वेषामंजस्पावा तथा तु न कृत मित्येवाञ्चत्त्वं भवतित्वङ्गवतीत्य
१२० त्रतु न मध्यमः। विकृतेरकर्तृत्वात् प्रकृतिरेव हि विकारूपापत्तौ कर्त्री। तथा च मंत्रः यदग्ने स्याम हं त्वं त्वं वा घा
स्या अहमिति। अहं त्वं स्याः। त्वं वा अहं स्या इति श्रुत्यापि अ एवेह पुरुषः स्यादेतत्राम वाक्ये गोतिइत्यत्रापि पृथ्वी
नित्यपीति मध्यमः स्यात् अत्राहुः। अलिंगः संबोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः। सलिंगः संबोध्यः संबोध्यसाधा
रणाश्च भवदर्थ इति। न च युष्मदः संबोधनैकविषयत्वेन ततः संबोधनएव प्रथमा स्यात्। तानतथ्य। आमंत्रिताधुरा
त्र त्वं परात्परत्वेनिधा तथ्य स्यादिति वाच्यं। संबोधनस्य प्रातिपदिकार्थ एवांतर्भावात्। संबोधने चेति सूत्रं हि
संबोधनाधिक्यार्थमिति वक्ष्यते। यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पर्यंति। संबोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे केचित्
ष्यते। तथा संबोधने सर्वा अप्यथमा युष्मदो विदुः। युष्मदर्थस्य सिद्धत्वात् तन्नियता वाधुरात्रता। युष्मदः प्रथमा
तस्य पाष्ठेत्र पद्यदमाविति। तत्तच्छन्याय विरोधात्। लक्ष्यविरोधाच्च। इष्य वे हि पादात्ताव ष्यतोदात्तत्वप्
रात्परत्वेप्यनिघातश्च। तद्यथा युवं हा सर्वं जना ती पुधश्च। युवं पातस्वस्तिभिः। हयेदेवा नय मिवायुयः
स्थेति॥ द्वाविसे वमन्योपपदे मन्यतेः उत्तमए कवच्च। मन्यधातुः उपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति राम
मध्यमः स्यात्। परिहासे गम्यमाने मन्यतेरुत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः स्यात्। अयोर्वेङ् पूर्वमत्य ष्ठ १२०

वांचत्वे नेनिपूर्वार्धस्यार्थः। तृतीयचरणेनार्थनियमः कृतः। चतुर्थेन तु प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियम
उक्तः। एषां पक्षाणां बलाबलं तु चिंतनात् तद्धितेष्वासर्वविभक्तिरिति सूत्रे एवास्माभिः कृता। इह कर्त्रादि
बहुषु कथं वचनं हि वचने बहुवचनानीति कर्तृसंविवितावदुःशस्य संख्यावाच्ये गृहीष्यते। द्विशब्द
स्याह्वयर्थात् न त्वत्र तत्र केवलहि एकशब्दः संख्यावाचीन गृह्यते। वस्तुतस्तु द्व्येकयोरिति सूत्रे द्व्येकमात्रस्त्वात्। एकवच
नादिसंज्ञानामन्वर्थतास्त्रयाणां समकलक्षणसिद्धिः ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतु
र्थे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ कारके ॥ अधिकारोयं। प्रत्ययेन तु प्रथमार्थे सप्तमी। तथा च ध्रुवमपि
स्यादौ प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञा विधीयते। तथा हि अपायेध्रुवं कारकं संज्ञं स्यात्। त
नु अपादाने उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् एवं च कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः
सह समावेशः न तु पर्यायः अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रावृत्तिसिद्धेः। तेन स्तंवेरमःपारो
अधिकरणत्वात् सप्तमी। गतिकारकोपपदात् कृदिति प्रकृतिस्वरत्वमपि दृष्टः। यथा दिस्वरस्तु न भव
ति। अपादाने हि वर्णधर्मे एव न तत्र इत्यातः नचोपपदत्वात् देव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो लिवितिवा
च्यं। लेवककर्णयोरिति निर्देशात् आनि पादिकयोः तथा त्वे विसप्तमी विधियोः एतथात्वातः नहि

शा०प्र· सप्तमीविशिष्टसप्तम्यानिर्दिष्टायेनोपपदसंज्ञांलभेतेति दिक्॥ अथ धात्वर्थाश्रयसंज्ञा। करोतीति कारक
८७ मिति॥ तेन क्रियानन्वयिनो न भवंति ब्राह्मणस्य पुत्रं पंथानं पृच्छतीति· इह हि ब्राह्मणस्य पुत्रविशे
षणं न तु क्रियान्वयी· ननु पुत्रोपि कथं कारकं। षष्ठी हि जिज्ञासा· अत्र पृच्छिकारकत्वेपि पंथानिव
अन्नत्स्पजनकत्वायोगादिति चेन्न· स त्वमास्ताकं न कर्ता॥ क्रियान्वयमात्रमिह विवक्षितं॥ नन्वास्ते
व· एतेन संप्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातं। यद्वा· संप्रदानादेरपि स्वधर्मव्यापारो हि अत्र कारकता॥
एवं जायते करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरपि वोध्यं॥ कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिज्ञाणावत्वं कथं कारण
ति चेत· यथा यागस्स्वर्गे हि तद्व्यापारोस्तीति चेत्। नानावत्वाद्वियागस्य स्वर्गवर्तिता व्यापारेणा
त्र अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं व्यापारास्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेत् व्यापारत्वस्य वारणाय त्वग
न्तया आत्माश्रया पत्तेः स्वव्यापारस्येव स्वत्तानस्याविश्वेशसंभवाच्च· अत एव ज्ञायमानं लिं
गं पदं वाव्यमिति शाब्दज्ञानयोः करणमिति नव्यनैयायिकाः। ज्ञायमानाः पदार्थाः करणमिति
च मीमांसकाः अत एव वदरथंतरसामानां देवेंद्रस्य वायवायत्वादौ निमित्तत्वेन तु योषा मीमांसकानां एम ८७
।अथ वाक्यसर्जनसंज्ञाय याहः कुमार्यो राजकुमार्यो रत्नाढेय यथासंभवमत्रर्थाविकृतं

ष्पलीत्यादौ वनाङ्गवतितथाकारकसंज्ञापिप्रसजति सूत्रे विधीयमानावचनात्तैः प्रदानादौ भवति।
प्रदेशेषु तु संज्ञाशकारकएवबोधः। तच्च हृयप्रकारकोदेत्यमपदेनत. ष्यादेतन्न हृतस्य पर्यव
ततीत्यादौ पणविशोबणत्स्पा विहृतस्य कारकतापत्तिः। वृक्षात्पततीति प्रयोगानुरोधात्। नहि
त्र्यस्मदीयशब्दप्रयोगचेलक्षणमात्रेणएकस्यैवज्ञानकत्वाज्ज्ञानकत्वेव्यवतिष्ठेते इति वेत्। अत्र
दंसिद्धांताह स्पी। कारकत्वंतद्व्याप्यकर्तृत्वादिघ ईं चवलक्ष विशेष्यनवष्टितं। विशेषणं विशेष्य
वत्. नहिगौः सर्वत्र नितिगोत्वेनतकंचित्सत्पगौरितिवद्विशेषणविशेषणमेवेतिसर्वत्र। तथाच
क्रिकारके कं. कर्ता किं कर्मेत्यादि प्रश्नेसर्वे मित्सनरं। वस्समाणकर्तृकर्मत्वादे रवतेनेष्वत्र ना
दिष्टुव निर्बाधत्वात्. कथापविधात्स्यच्छया अपस्थावितेर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्नेतुपक्षत
यविम्यस्तुपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता व्यापाराधिकरणफलाश्रयः कर्मेत्यव्यापारो नत्रभावि
त्वं क्रियायां विवक्ष्यते तत्करणं। कर्तृकर्मणोराश्रयोधिकरणमित्यादिक्रमेणोत्तरं विवक्षितत्व
कृजप्यापारो हियत्र्थः। व्यापारश्चानेकधाः नत्तपवैरधिश्रयणा नतुलावयनेधोपकर्षणाप
कर्षणफुत्कारादितात्पर्यकत्वेतवाश्रयोरेवरतः कर्त्ताः ज्वलननात्पर्यकत्वेत्वेधाः कर्तार

श०र०श तंडुलधारणादिपरत्वे स्थालीकर्त्री अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाएव कर्त्तारः अत एवं कर्मकर्त्ता
८८ करणकर्त्तत्वादिव्यवहारः एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीक
रणमेव न तु तदा कर्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धात्वनुपात्तत्वात्। तथा आदित्यादिम्पाश्रु
पात्त्वेपि वहुः कर्त्तान्तःस्मित्रेवार्थे भक्त्या पिनामापात्वेवहु। कर्मत्वमपिष्टवैः शीरः स्था प्रभृतिभि
रूपात्वेपि आधारः कर्म। न त्वेव केवले रूपात्वेधिकरणमित्यादिना वेदमननुगमइति चेत्। प्रत्ये
कस्यकर्तृपितातो धातो तत्पत्रे वानत्तुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् अत एव द्वयोगाणां साधुसाधुतान्य
वतिष्ठते। अन्यथा क्रियिल्कर्त्रे सर्वत्र कर्त्तृतापत्तौ सकलप्रयोगाः संकीर्येरन्। अन्ये च इहिणाम्
वस्त्रन्तस्त्त इति निर्दिश्यं न हि विवक्षक्षमवस्थितं स्थाल्या पच्यत इत्यपि साध्यवस्थाः दृश्यते ।यतइति॥
अत एव द्वयोर्नकमपारयाप्रत्वाविशेषेपि व्यादिधात्वपुद्वयोर्ज्ञानकर्मगमादिदेव
तुकर्म। तथापौराणिका श्रृणोति न रसम् श्रृणोतीत्यत्र पौराणिको यानंकारः कंचन तस्क
नो भयमित्यादिव्यपमाणां संगच्छते नत्वेवं लः कर्मणीत्यादिविधिषु किं कर्मयाघमितिचे
त्। विनिगमकाभावात्सर्वेमित्यपेहि यथाभस्मेत्यत्र सर्वेषां न हि विद्युभाद्वित्यारिभाषि रम ८८

कर्मेव स्वस्मात्कर्तृत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत् क्रोवाह्वनेनेति। एतावानेव परं भेदः दिशुभादीनां
शब्दसंज्ञात्वमितरेषां तत्तदर्थसंज्ञात्वमिति एवं च कर्मणि द्वितीयेत्यनेन यथायथं आधारादान
द्वितीयाविधीयमानेति फलितार्थे मात्रप्रतीतिरथ गच्छतीत्यादावपि कर्तृविषयक्रियान्वयितोवमि
द्धेति तत्र तत्र लक्षणा। अत एव धीर्धेयस्य व धेयो विभक्तीनां वाच्यांश तिष्कर्षं करिष्यते॥ एतेन तज्ज्ञानस्य स्व
प्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधं मनुजानां नः परास्ताः शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादावु
क्तिप्रयोजनाभावात्। एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं वेदपाठाने तिष्यासिरित्याशं
काथा त्वर्यतावच्छेदकफलशालित्वं तादृतिपरिष्कुर्वंतो विपरास्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमि
त्यादौ गतेरित्रिष्व्याप्तेः। त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वानवच्छेदकत्वात्। नन्वेवं पाचय
तीत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तिः॥ तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्य
वच्छिन्नमिति चेत्। अपादाने तर्हि तत्राप्तीत्यवधेहि। एकसंज्ञाधिकारेण सावकाशयानवकाशया
बाधात्। अत एवात्मानमात्मा हंतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञा बाधमाशंक्याहंकारादि
विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक्॥ नन्वेवं करणं कारकमिति मामाना

श·दू·प्र· विकरणस्य कथं अस्मान्नैवाणाएवतुल्यप्रयोगात्‌। अन्यथा कर्तृसंज्ञाप्राप्तौ करणसंज्ञाया: पर्यायाप
८९ त्तेरिति चेन्न उच्यते· अधिकारसामर्थ्यात्कारकशब्दोपनीतस्वातंत्र्यमपेक्ष्यां तु रागतं विज्ञायते· अव
स्थांतरीयत्स्वतंत्रं तत्साधकतमं करणमिति· यथा कुठारश्छिनत्त्यस्थाः काश्यपाव संतीत्यादौ कर्तृत्वस्य सं
प्रतिषेधः स्यात्‌ नं प्रत्येकं कर्तृसंज्ञायामुपयुज्यत इति। यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मा
दिव्यपदेशानि तिसृणां त्रैः तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियाया नित्यसंप्रोपस्थित्या क्रियायां
यिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वयं न· नैतदधिकारी कं
कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यत इति॥ ध्रुवमपायेऽपादानं॥ अपायो विश्लेषो विभागस्तद्देतदन्वोपाहितो
गतिविशेषे च खोहविवक्षितस्तस्मिन्साध्ये यदवधिभूतं मपादानसंज्ञं स्यात्‌॥ ग्रामादायाति। ध्रु
वमित्यत्र ध्रुवगतिस्थैर्ये यो नित्यमात्कुटादेः प्रयाद्यच। येन ध्रुवस्थैर्ये इति प्रदं नितेषाभियुप
ष लक्षणा: कपूत्यर्थः। ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरं। एकरूपमिति यावत्‌· ध्रुवमस्य शीलमिति प
था· न तथा चापायेऽसाध्यो पदेके रूपमितुके ध्रुवत्वंयादपायाग्निगत्यनाविषयत्वे सति तदुपयोगी एव
तिलभ्यते· यथार्थोऽवधिभूतमेवस्थायिवस्पति। तेन धावतोऽश्वात्पतनतीत्यादौ क्रियाविषयस्या ८९

ष्यं यद्यप्यत्र कर्तृपतिधाने पाठक्रियायां अवध्यन्वयित्वेन विवक्षिते तथा परस्परस्मान्मेषावपसरत
इत्यत्र तद्धातुनागतिद्वयस्यासुपाठानादेक्रमेण वनितं गतिं प्रत्यवयवस्यापादानत्वं सिध्यति।
अर्धं वृक्षतिणाश्रकीर्णि कां अत्रापाये यदुदासीनं तच्चलं वा यदि वाचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तद
पादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमि
ष्यते। मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगि
ति। अतदावेशादिति। अपायानावेशादित्यर्थः। गतिर्विना त्ववधिनानापाय इति कथ्यत इति
तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः। पर्वतात्पततो अश्वात्पततीत्यत्र च
पर्वतावधिकपतनाश्रयो यो अश्वस्तदवधिकं देवदत्ताश्रयपतनमर्थः पंचमीत्ववधौ शक्ता। तत्राभेदे
न संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं। अन्यथार्थस्य क्रियायां विशेषणं कारकाणां क्रियायैव संबंधात्।।
अन्यथा साधुत्वात्। क्रियान्वयेपेक्षरद्धिकारकसंतानतत्पूर्वकविशेषणसंतानाद्युपस्थितेः। अतएवा
हुः। नाम्नार्थेधिवसंबंधः सर्वथा वेषवस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ट्यावापि क्वचिद्भवेदिति।
सामानाधिकरण्येनेति। नीलोघट इत्यादावपि प्रायं। नीलघटमानयेत्यादावप्यंतरंग क्रियात्वया

श॰वृ॰प्र॰ ष्यानंतरमेकक्रियावशीकृतानां प्राथमिकबोधाभिप्रायं चात्र विधेयेति·अकारकविभक्तेरुपलक्षणं।हरये नम इ
९० ति यथा·कृचिदिति·अकारकविभक्तेरपि नटस्य शृणोतीत्यादौ क्रियाद्वयदर्शनादिति भावः।एतेने
भूतले घटो नेत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा घटाभावे विशेषणमिति द्विधाप्याच
क्षाणा नैयायिकाः परास्ताः।अथ यथापि क्रियानन्वय्येकारकविभक्तेरसाधुत्वात्·अर्थाभावेऽव्ययीभा
वापत्तेश्च·तस्य नित्यसमासत्वात्·न च समुच्चयेऽपि बोधोऽस्मद्दर्शनसमुत्पन्नानामनुभवसाक्षिक इति वि
त·यत्पानहि वर्यं बोध एव नोदेति निद्र्शः।एवमेवार्थे बोधनसमर्थोऽस्त्यभ्युपगमात् किंतु न स्मिवर्थे
ऽसाधुता तथा च प्रतिदेशराधें संबंध इति वार्तिकव्याख्यानाः।भाष्यकारा आऽ।समानायामर्थावग
तौ साधुमिथ्या साधुमिथ्याप्रयोगस्येति वार्तिकेऽयमः।क्रियते इति इत्यंच्चाभेदोभेदक संबंधोपाधिभेदनियं
त्रितं।साधुत्वं तद्भावेऽपि बोधो नेदं निवार्यते इति।एवं च कस्मादाद्वाक्यात्कीदृग्बोध इति प्रश्रे योपयथा स्वस्त
त्र स्वस्यतादृगेवेति स्थितिः।कीदृशी बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विचारविषय इति तत्वं।एतेन घटः क
र्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपायोग्यत्वेनेति परास्तं।तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात्·असमथा राम
व्युत्पन्नस्य व्युत्पन्नैरूपस्थापकाऽविशिष्टाकांक्षानुदयेऽपि स्वतन्त्रप्रयोगपतानापायात्·एतेन प्रकृत्यर्थप्र ९०

प्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया॰ तत्र विषयतया त्वत्पदजन्यद्वत्पारिकार्यकारणाभावे कल्पयंतीत्या
पामाः विपरीतमुत्पादितेष्य भिचारस्पीड्यत्वात॰ सिद्धांते तु घटः कर्मत्वमित्पाद्यसाध्येव॰ तथा हि स्र
पिहिते प्रथमेति वार्तिकं॰ तत्कथं त्रुवः कर्मत्वमिति चेत् प्रथमो॰ बदानयनयोरानयनप्रवृत्ती प्रतिकर्मत्न
याकर्त्रैकर्मणो॰ रिति षष्ठी प्रसंगाद्येति दिक्॥॥ निर्दिष्टविषयं किंचिदुपात्तविषयं तथा॥ अपेक्षितक्रि
यं चेति त्रिधापादानमुच्यते॥ यत्र साक्षाद्धातुनागतिनिर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयं। अश्वात्पततीतिय
था। यत्र तु धात्वंतरार्थांगस्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयं। यथा। वलाहकाद्विद्योतत इति॰ निःस
रणांगे विद्योतने द्युतिर्वर्ततेत्र यथा वलाहकान्निःसरतीति॰ आशानां गेपाके त्रयविवर्तते॰ अपेक्षितक्रि
यं तु तत्र। यत्र धात्वाक्षिप्तक्रियामागमनं प्रतिनिधाय पृच्छति। कुतो भवानिति॰ पाटलिपुत्रादिति चोन्म
रयतीत्यर्थः। आह। स्वस्मात्स्वतनायांजूक्रुत्वात॥ इहसाथोद्दीयनइत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणं॥
स्यादिति चेत्॥ परात्मार्थस्य कर्तृसंताराप्रीति॰ उक्तं हि कर्मादानमुत्तराणीति॰ किंच॰ स्वार्थस्य कर्तृ
त्वाभावे तदुपमानस्य कर्मसंतानस्यात॰ कर्तृव्यापारस्याप्यत्त्वाभावात॰ तनि घृहीयनेहीन इतिक
र्मणि ज्ञकाति निषेधनस्यात॰ न च कर्मकर्तृत्वर्थवल्लकार इति वाच्यं। जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वात्कर्मणि

श.र.प. ·चार्यलकार इति ङित्युक्तत्वात् यत्तु अपादाने चाहीयरुहोरिति सूत्रे न्यासकारेण ·भ्रंशदीन सूत्रे कैयटे
९१ नचोक्तकर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणाभावात्तत्रोपलक्षणं। अतोहानक्रियायां स्वतन्त्रेणापादानेनेष्टमानस्ये
दृकर्मतेति॥ तद्विंत्य॥ माविद्धघेवध्वातीत्यत्र कर्मणीघञ्स्पवस्कतीभञ्गायस्थानत्वेन दार्श्यंके
र्मसंज्ञापत्तेः। अत एव कर्पणि द्वितीयेति सूत्रशेषे कैयटेनोक्तं। अयोजकव्यापारस्याशराशर्थत्वानदपे
क्षकमत्वमयुक्तमिति॥ आहुः। मार्थोङ्गीयतस्तत्र कर्मकर्तरि लकारः तथा हि· अपगमनाजहा
तेरर्थः। प्राचस्तु चपध्यानादिस्य देवदत्तस्यापगमनेन तत्समर्थाचरणां पदात्तस्तु पध्यानादिनास्व
·यमेवापगच्छतीति तदाकर्मकतन्त्रोक्तस्तं तेदेह तत्र माधवयं थयोः स्यादेनत॥ कवयहणं किमर्थं नुच·
ग्रामादागच्छति शकटेन तस्य शकटेऽन्ति प्राप्निवारणापत्तिरितिवाच्यं तत्पूर्वमात्त्रकारणसंज्ञा प्रवृत्तेः।
पथा धनुषा विध्यतीत्यत्र इहहि शरानिःसरणं तस्यावधिभावो पगमेन वच्यधनेकाणां तत्प्रभयप
संगः॥ इत्यस्य पराणपनतीत्यादौ तद्दृष्टः पणविशेषणं। नत्वपायेजस्वमते·नवसंततिनिर्देशार्थं ध्रु
वग्रहणं। अपाये क्रियायां पदच्चेतीत्यस्यात्तिन्नस्यमंतिसमर्पकत्वात्·यद्वा·कारके इति निर्धार राम
णे सप्तम्या श्रयणान्कारकमिति निलभ्यते·पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीस्तु कृत्वात्·तस्माद्·तस्मा ९१

दुःखग्रहणं चित्तस्य प्रयोजनं ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं । अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमा
द्यति वा । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो विभागः । सचेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान्न गृह्यत इति वार्त्तिकार्
थः । भाष्यकारस्तु । जुगुप्सादयो ह्यनुगुप्सापूर्विकायां निवृत्तौ वर्त्तन्त इत्युपात्तविषयमेतत् । क्वाकृश्क
रत्नौ वर्गो एष्या विग्रहणं । साधकतममिति तमब्ग्रहणाल्लिंगात् तस्य पापादिपदानां स्वरितत्वाद्वा । स्व
रितेनाधिकारः गौणो ह्यर्थो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्त्वात् सिद्धं
। पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्त्तते तस्मादपायः । एवमुत्तरस्त्वेषु पि द्रष्टव्य
मिति दिक् ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ भयं भीः त्राणं त्राः भयार्थानां त्राणार्थानां प्रयोगे भयहेतुः कार
कमपादानं स्यात् । चोरेभ्यो बिभेति । उद्विजते । त्रायते । रक्षति वा । भयहेतुग्रहणं चित्तस्य प्रयोजनं । अरण्ये
बिभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा । कस्य बिभेति देवदत्तस्य शेषस्य संयुगेऽनिराणामायणा श्लोक
कस्य संयुग इति योजनया व्याख्येयः ॥ पराजेरसोढः ॥ पराङ्पूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढोऽर्थो
ऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । अर्कमेकुर्याये ॥ तत्र दास्य पापात्यांद वने । असो
ढः किं । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । असोढ इत्यस्यार्थो द्युतकालेऽत्राविवक्षितः । तेनाध्ययनात्

श.कृ.श. ता नेय न इत्यादि सिद्धं। वस्तुतस्तु अमोदग्रहणं व्यर्थं। शत्रून्पराजयत इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। इहस
९२ त्रे पराजेरिति त्रूपं विपराभ्यां जेरिति वक्तुमर्थनीयं। यत्तु पाल्वा ह्वेड्डि·तिङति गुणाइति हरदत्तेनोक्तं न तत्
त्रभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपंचितं॥ वारणार्थानामीप्सितः॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियाया आ
प्तुमिष्टं कारकमपादानं स्यात्·यवेभ्यो गां वारयति·मुञ्जवारणो। चुरादिः प्रवृत्तिविघातो वारणं। ईप्सि
तइति किं। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे·नन्विह मत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति·यथाकृतेपीप्सितग्रहणे
गोषु ईप्सितमत्त्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा·सत्यं·विलम्बप्रयोजनमेवेप्सितग्रहणं॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छ
ति॥ अन्तर्धौ विनिमित्तसप्तमी·येनेति·कर्तरि तृतीया·न चरूढ्योगवृद्धी प्रसंगः। उभयप्राप्तौ कर्मणेप
वेति नियमात्·व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तत्कारकमपादानं स्या
त्। मातुर्निलीयते कृष्णः। नीङः श्लेषणे दिवादिकः। अन्तर्धाविति चिंत्यप्रयोजनं॥ न दिदृक्षते चौ
रानित्यत्र हि परत्वात्कर्मतासिद्धा॥ इच्छतीति किं। इच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥ आख्या
तोपयोगे॥ उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणं। तस्मिन्साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानं स्या एप
त्। उपाध्यायादधीते। उपयोगे किं। नटस्य शृणोति॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्या ९२

तपुत्रात्प्रमादो जायते ॥ इह जनेर्जनिः । उत्पत्तिः । स निरूप्यते निरूढ इव इत्यसमर्थः । इनजादिष्विति जने भावे इञ्‌ जन

निवृत्तिप्साप्रमित्यस्मात्‌ निर्दिष्टो जनिरोवा । ननु वध्यो श्चेति ब्रह्मी प्रतिबन्धः तस्याः कर्त्तेति षष्ठी तत्पुरुषः कर्त्तरि

चेति प्रतिबन्धस्त्वनित्यः अत एव तत्रायकाल । पञ्चाशीषषष्ट्या समासो यं निषेधः ल्क कर्मषष्ठी विषयक इति

कारकग्रहणे चैकयहा तथा चार्थमाश्रयत ह । गाद्धाच्चैतायोगे विभवति । अङ्गादङ्गात्संभवतीति यथा । एते

नरक प्रियो धातु निर्देशः । तौ कानि र्देशोयमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपमथी संगतिं चोद्भावयन्तो मीमां

सावार्त्तिकृता । समाहिता । अव वत ह्रूति ग्रहणात्‌ उपादानमात्रपरमित्येके । अत एव ब्रह्म निष्ठ प्रतिराह

ष्टांतानुपरोधादित्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति पंचमी पुष

भिकामाहुः । अत एव तत्प्रवाल्पिमो लोनायत इति त्वचि स्विसामा त्सकूनिश वृहस्कागणमात्रपरइत्याङः अस्मि

घ पक्षे यतो वेति सामान्य विग्रापादानत्व विशेषपरः भागोवामं जवणी दिति षष्ठ्याप्यात तत्र

मेव तद्रूप्याविति हिमवानाधिकारोपेक्ष्य पतेः तत्र तथा धाराया अमेदे नावात्मेव प्रकृनेनाद

त्पे । पित्रत्वे सत्यपि प्रकाक त्वं अविषयकः । संबंधविशेषे चानाचात्म्य मित्याद्युक्त मीमांसायां स्पष्टो

भुवः प्रभवः ॥ भूकर्तुः प्रभवः पापवृत हिमवतो गंगा प्रभवति । कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तत्सूत्र प्र

शदृप॰ योभावेऽक्रः॥ विगतनस्ताविनस्तात्अशोच्छेत्पर्थः॥ अत्रोपलभतेः कर्मण्यापारेऽभवतिर्वर्तिते॰ प्रकाशत इत्यर्थः
९२ ॥ भीत्रार्थानामित्पा १८ पेथं भयस्त्रत्राभाव्येऽप्यपात्मातो॰ तथाहि चोरेभ्यो बिभेति॰ भयान्निवर्तत इत्यर्थः
त्रायते॰ रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः १ पराजयते सोऽन्यो निवर्त्तन इत्यर्थः॥ २ वारयति॰ प्रवृत्तिप्रतिब
धान्निवर्तयति।३। निलीयते॰ निलयनेन निवर्तते इत्यर्थः ४ अधीते॰ उपाध्यायात्रिः सरं तेशब्दग्रहणानी
त्यर्थः।५। ब्रह्मणः प्रपंचो जायत इत्यत्रापि॰ ततोपक्रामतीति।पथाह्रस्वात्फलमिति लोकवद्विक्रियाश्रये
णाअपायो विधाः॥६॥ प्रभवतीत्यत्रापि भवन पूर्वकं निःसरणमर्थः॥ ७॥ अपि देवदत्तः॥ निवृत्तिनिःस
रणादिधात्वेनशास्त्रीयविशिष्टस्वार्थेवृत्तिमाश्रित्य यथा कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थसु
रस्कारेण बहीः प्रयोगोदुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत्॰ नत्वपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे
विशेषोस्ति॰ शक्यः अन्तर्धानव्यवस्थामाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमं। एवं च तु स्तुपावि
रामेस्यात्विवातिक्रमव्यवस्थापारंभणीयेन तथा च सूत्रवार्त्तिकमतमेवेहप्रवृत्तमिति यावद्बाधं स्त
सु॥ तथा ध्रुवं भयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि सार्थकः परत्वात्तत्संज्ञाबाधविशेषनैष एप
यिकसंज्ञानमाधानामश्रीयादित्यास्यविवक्षायां इष्टतथात्वेनापादानसंज्ञायावारणीयत्वादि ९२

यं ॥ कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानं ॥ कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति संबध्नाति ईप्सति वा
तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् । न च युगपत्कर्मत्वं करणत्वं च कथमिति वाच्यं क्रियाभेदेनाविरोधा
त् । दानक्रियायां हि कर्मत्वं अभिप्रायणक्रियायां करणत्वं ॥ दीयमानमपि गवादि शिष्यमुपाध्यायम
भिप्रैति । उपाध्यायो यस्मै ददाति । अत्राभिप्रैतीति पदस्य पानन्तु समासः उद्दानवानागतिर्मता
चतिरागतः समाहोवक्तव्य इति वार्त्तिकस्यर्थः सोविषयत्वादिति हरदत्तः भाषाविषयत्वेन बोधकेन
नवे वववहाभः अवहस्तिकाराः अयं संज्ञेयं सम्यककृदीय तेयस्मै तस्मै प्रदानमिति । तेनेह न ।
रजकस्य वस्त्रं ददाति घृतः पृष्ठं ददाति । इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं स्वत्वमस्ती सारूः । भाष्ये
तु नैतत्स्वीकृतं खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । नष्टू द्रायमते दृष्ट्वा दित्यादि प्रयोगात् ।
रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां वा षष्ठी । नन्वेवमजां नयति ग्राममपि नित्यनयति क्रियाकर्म
णि तेः संबध्यमानस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वं स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य
शेषित्वं कर्मणोत्येति निर्दिष्टस्य गवादेः शेषत्वेन प्रतीयते । यथा कर्त्तुरपि प्राप्ये क्रियाफल इति कर्त्तुः
शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं च न चेहस्या मंगल्पजाशी बभूनानि तथा च प्रयोजकलक्षणाप्राप्तर

श०भू० रुणाय दंडं प्रदानमित्यधिकरणोक्तौ नेसोमेमैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीति दंडप्रदानेन प्रतिपत्तिः किं
९४ तु द्वितीयावेत्यावलीयस्त्वात् चतुर्थी मुख्यार्थकर्मत्युक्तं। अत्र वार्त्तिकं॥ ॥क्रियाग्रहणं कर्तव्यं॥
पत्येशेते। भाष्यकारास्तु संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म॥ तभाव
हत्रे गौव सिद्धं। प्रतीयमानक्रियापेक्षोपि हि कारकभावो भवत्येव प्रविश पिंडीमिति वत्। हत्र
कार श्चाह। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति नचैवमप्यददाति कर्मत्वात् क्रियाग्रहणं
कर्त्तव्यमेवेति वाच्यं। भाष्येत्र चतुर्थी संतात्वात्स्वीकारात्। न चैवं कटं करोतीत्यादावपि संप्रदानत्वं
स्यात्। वचनबलात्कर्मसंप्रदानत्वयोः पर्याय प्रसंगः। अत्रानुक्तं नेदं वार्तिकं सार्वत्रिकं। किंतु प्र
योगानुसारान्नियत विषये। धात्वर्थफलानाधार एव ... भाष्यमते तु यत्र संप्रदानत्वमि
ष्टं तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्चाभेदो विवक्ष्यते। न तथा नेराप्यमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सि
द्धं तयाः सिद्धमा ... संप्रदानत्वे। यत्र तु तत्रेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते। ततश्चोत्पत्ति विक्लित्याद्ये
कफलावछेदेनैकीकृतयाक्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव नभविष्यति। कटं करोत्योदनं पच राम
तीति गत्यर्थे तु भेदो भेद श्चेत्युभयं विवक्ष्यते॥ तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः। अभेद ९५

विवक्षायां तु ग्रामं गच्छतीति। तथा वा गत्यर्थकर्मणीति सूत्रं प्रत्याख्यास्यते। उक्तं च हरिणा भेदस्य च
विवक्षायां पूर्वो पूर्वौ क्रियां प्रति। पश्यां गम्यकर्मत्वात्क्रि क्रियाग्रहणं कृतं। क्रियाणां समुदायेत
यदैकत्वं विवक्षितं। तदा कर्म क्रियायां गात्या। अपेक्ष्यैवोपवर्ण्यते। भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्य
वस्थिता। तस्माद्गत्यर्थकर्मत्वं व्यभिचारेण न दृश्यते। विकल्पेन वर्णयत्र संहितेष्यतां मुखे यदि ग्रामं
प्रानयोग्यस्य प्रत्याख्यानं संभवेदिति। अस्यार्थः कर्मसंज्ञां अपेक्ष्यैव क्रियेप्सिततमत्वं प्रयुक्तम् भे स
न्नयैव रुपचर्यते व्यवस्थापितं। न तु संप्रदानसंज्ञया। गत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वावपि विवक्ष्य
ते इति पृथक्त्वप्रसिद्धिः व्यभिचारोऽतिप्रसंगस्तु न दृश्यते। विवक्षायामवस्थितत्वात्। स एतदेवद
र्शयति। विकल्पेनेति। समं तुल्यफलकं। तस्मात्सूत्रं प्रत्याख्यातं भगवता। विवक्षानिय
मोऽभिमतः। गत्यर्थेषु विवक्षा दृष्टा। पश्येते इत्यादौ तु भेदविवक्षैव। ओदनं पचतीत्यादावभेद
विवक्षैव। वेष्टाया मनुष्यनीलेन तस्यापि उदाहरणं योगादपि अभेदविवक्षैव। मनसा हरिं व्रजति। निश्च
यात्तं गच्छतीति। द्विधा चैवं। यदाहावनिराकरणात्कर्तुस्त्यागांगं कर्मणेप्सितं। प्रेरणानुमति
भ्यां च न भवेत्संप्रदानतामिति। अनिराकर्तृ यथा। सूर्यायार्घ्यं ददाति। नात्र सूर्यः प्रार्थयते न

शद्वय· नवानुमन्यतेनेन च निराकरोति· प्रेरकं प यथा॥ विप्राय गां ददाति॥ अनुमंतृ यथा॥ उपाध्यायाय गां ददाति॥
९५ न तु दानस्य तदर्थत्वान्नादर्थे चतुर्थी सिद्धैव॥ नन्विं संप्रदानसंज्ञया· मेवं· दानक्रियार्थं हि संप्रदानं
।न तु दानक्रियानदर्थो कारकाणां क्रियार्थत्वात् संप्रदानार्थं॥ तु दीयमानं कर्म निवाक्या भूताया
दानक्रियाया अतादर्थ्याच्चतुर्थी अप्राप्नो संताराणा इति हेलाराजः। तदेतत्सूचितं त्यागांग कर्मणे
प्सितमिति॥ कर्म संप्रदानयोः कारणाकर्मत्वेवाच्ये· पशुना रुद्रं यजते· पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। एत
त्व च नेत्र क्रोदाहरणमात्रविषयं॥ अत एव सद्वयस्य्ये नासि द्वत्वात्तस्याख्यायते॥ लोके तु यजेः पूजा
र्थत्वात्पशोः करणत्वमिष्टं॥ ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ ॥ संप्रदानं स्यात्॥ देवदत्ताय रोचते स्वदते मो
दकः॥ अत्राह हरिः। हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वा विकारकं। रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानमु
च्यते॥ अस्यार्थः। अन्यस्य मनवेतो भिलाषो रुच्यर्थः। रोचते अभिलाषविषयो भवतीत्येव मात्र्यार्थ्येति विष
यीभवंतं मोदकं देवदत्तः प्रयुक्ते॥ लौल्यात् स्वादगुणप्रमावत्नीति देवदत्तस्य हेतु संज्ञायां शाप्रायां संश
प्रसंज्ञा कथ्यते· तथा च हेतु संज्ञाविरहे॥ णिजभावाद्धेतुममचाथिन्या द्वितीयस्याः क्रियायाः अप्रप
तीते मोदकः स्वक्रियायां धातुवाच्यायां कर्ता भवति· न तु कर्म यदा तु रोचते प्रीयते नीयत्नीत्यर्थः न ताक ९५

र्थमन्तायां षाष्ठायां वचनं॥ तथा च प्रीयमाणा इति विशेषणं॥ प्रीञ् तर्पणे इत्यस्मात् सकर्मकात् कर्मणि ल
टा वेवादिकस्य कृतिः सकर्मकात् तप्रेमाणा इत्यर्थः॥ यत्तु समर्थसूत्रे रोचयामहे इति ह्रादवत्तेन प्रयुक्तं तन्न
स्मिन्ने वपक्षे धारोपितशेषणपक्षमाश्रित्येव बोधं॥ यदा तु देवदत्तस्य योभिलाषस्तद्विषयो भवतीत्य
र्थस्तदाशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिति॥ प्रीयमाणः किं देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥ कर्मा
दाविवाधिकरणीमा भूत्॥ अत एव आदिमो रोचन इत्यत्र दीप्त्यर्थे संप्रदानं भवति॥ श्लाघह्नुङ्स्थाश
पां ज्ञीप्स्यमानः॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्॥ देवदत्ताय श्लाघते। श्लाघमानस्तुतिः॥ देवदत्तं
स्तौतीत्यर्थः॥ एवं हि देवदत्तं शकपतेः तापयितुं॥ अनेनाकूः देवदत्ताय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ
इति॥ तथा च महिकायां ज्ञाप्यमानः परस्त्रीं प्रत्यक्षमाग्रावाप्रसाधियिष्यति। आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीप्यः क
थयतीत्यर्थः। तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। ह्नुङ् अपनयने। अत्र तस्यै
वस्वार्थोपसर्जनीभूतापनावचनत्वात् सकर्मकाः। तथा च ज्ञीप्स्यमान इति संज्ञिविशेषणमुपपन्नमिति ह्नु
ते राज्ञः॥ देवदत्ताय ह्नुते। देवदत्तं ह्नुवानस्तमेव ह्नुतिमेव बोधयति। सति हि तस्मिन् देवदत्तं धनिकादि
रपलपतीत्यर्थः॥ अथवा ह्नीत्यं देवदत्तं बोधयतीत्यर्थः॥ देवदत्ताय तिष्ठते। इह शोभमित्यवस्थानेन
वे दे

नवोधयतीत्यर्थः। देवदत्ताय शपते। श॰ ॰धेन किंचित्प्रकाशयतीत्यर्थः। ज्ञीप्स्यमानय ह॥ देवदत्ता॰ श्ला
घते गोपी कृष्याय श्लाघते पथीत्यादौ ॰त्रो दिविषये तेनान भवति ज्ञीप्स्यमाने विवईन तिशप उपालंभन
इति वा। त्रिकोशाहरणाप्याख्यायां के ॰टः। तत्र यस्मा आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इति मते आख्यायमानः अ
स्तुदाहरणं। तस्माद्द्वितीया। देवदत्तं श्लाघते इति। आख्यायमाने ज्ञीप्स्यमाने इति मते तु यस्मा आख्यायते
स प्रत्युदाहरणं। तस्माद्वषष्ठी। देवदत्ताय श्लाघते विष्णुमित्रोय तत्र संप्रेति। तपापि ब्रवीति चुरादिकात्सनि
क्रमेणोशान विज्ञीप्स्यमान इति रूपं बोध्यं। न तु ज्ञाधातोः। तत्र प्रबोधने मित्वाभावात् ज्ञापयतीत्यादि
भाष्यप्रयोगात्। अत एव मारणतोषणनिशानेषु ज्ञिति पाठे न तु निशामनेष्विति। निशानं तनूकरणं।
शपतेर्लुट्याम् तं पिनः पशुरिन्तुदाहरणं। आप्नुत्स्पृधामीत्यत्र तूभयोरपित्त्य्योर्ग्रहणमिति ॰त्री ॰ त्रोन
चौरादिकः श्रमारणतोषणनिशामनेषु वर्तते इति माधवः॥॥ धारेरुत्तमर्णः॥॥ अथ पुक्त॰ ॰ती स्पा
त॰ धृङ् अवस्थाने णौ पं तः। उत्तमर्णो धनस्वामी॥ गत्कृश्चार्थ्व्वते लुच्छ्वा तमपि इच्छाप्रकर्षत्वादाम
भावः। अप्रैत्॰ कृ॰ आणं। स्पृहणमाध मार्पे इत्यत्र कालांतरदेयद्रव्याविनिमयोपलक्षणा ऋणमाधमर्णे ऽप
ग्रहणं तेनोत्तमर्णोपितन्त्वं भवति। अस्तादेव निपातनात्रिषांतस्य परनिपातो वह्नीहौ बोध्यः॥ ९६

देवदत्ताय शतं धारयति॰ ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वेभावं प्र अवमानं शतं प्रयुक्त इत्यर्थः
कारकशेषत्वेक्षायामिदं प्रयच्छतं । उत्तमर्णः किं । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । पात्वादिहापि
करणसंज्ञा मा भविष्यतीति चेत् उत्तमर्णोपि न हि हेतुसंज्ञाप्राप्ता ॥ स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृहेरप्याप्यायां चुरा
दावदंतः अस्य प्रयोगे यमभिप्रेतं संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रक
र्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । ईप्सितं न मं वाशीर्ष्वेन विवक्षितं
सषष्ठ्येवेति हारदत्तावस्य । हेलाराजस्तु हेतुत्वकर्मसंज्ञायामिति प्रागुक्तं लोकेप्याचार्यवमरो
स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषत्वे षष्ठ्या बाधिके संप्रदाने संत्तेत्याहा । वाक्यपदीप यत्र
सोपि वं अस्मिन्पक्षे परस्परेणापरहणीयशोभमिति कर्मणापनीयपरः उत्तंभः रानीयोविप्रहति
घत्से प्रसानएवत्वमाख्येयः । तथा कुमार्य इच्छकां नस्पृहंति स्पृहयंतीति चेति षष्ठ्यप्येसंगता वि
भक्तिविपरिणामेन कांताय स्पृहयंतीति तु व्याख्येयं । हारदत्तमतेनेत्य यथाकृतानेवोक्तप्र
योगो निर्बाधाविति ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे
यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानं स्यात् । देवदत्ताय क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा । वाक्

श.द्द. ९७ वस्त्रादिविकारानुमेयः प्रकृतः कोपोऽत्र क्रोधः ॥ अपकारेच्छा द्रोहः ॥ असहनमीर्ष्या ॥ गुणेषु दोषारोपणमसू
सूया ॥ ननु द्रुहादीनां धात्वर्थानामिस्त्येवाकं किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेन्न । द्विषादावति
प्रसंगात् । यो स्मान्द्वेष्टि इत्यादौ हननमिनं दनं द्विषेरर्थः ॥ अत एवावेतन्नेषु विपर्युप्यते । अपध्यं इ
द्वीति । यं प्रतीत्यादि किं भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति । नात्र भार्यां प्रति कोपः किं तु परे
दर्शनमानामानमसहनमात्रमेव ॥ ॥ क्रुधद्रुहोरकर्मकतया कारकशेषत्वात्तेन गम्यमानेनेति
षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं ॥ इतरयोः सकर्मकत्वाद्द्वितीयायां प्राप्तायां ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः
कर्म ॥ ॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ पूर्वसूत्रापवादः । देवद
त्तमभिक्रुध्यत्यभिद्रुह्यति ॥ ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ एतयोः कारकं सप्रदानसंज्ञं स्यात् । त
यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥ शु
भाशुभपर्यालोचनमिह धात्वर्थः ॥ शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतौ ॥ ष
ष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं ॥ अत एव राध्यतीति श्यन् । अकर्मकाद्देवताद्विधानात् । तत्र यथा च दिवाद्यंतर्गणः प
राधोकर्मकाद्वृद्धावेवेति ॥ अस्यार्थः ॥ एवकारो भिन्नक्रमः ॥ राधोकर्मकादेव वृद्धावेव इति ॥ अत्र ९७

~~तद्विधानाम~~ एवं कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे राध्यमीक्ष्योः स्वयमेवेति भाष्यसंगच्छते । तत्र हि सिद्धान्ती त्वर्थैः
एतेन न रूपेस्यात्वं तौ स्तनुर्थेन्नन्त्यमपराध्यति । क्रियामपि हारेण विराध्यन्ते क्रमेतकइतिमाध
श्रधो गोमाख्यातो । एते ने तयोः कर्मकारकेसंप्रदानसंस्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ताः परमेस्यनर्थकं
यत्रती स्तनुहन्येवेष्टमिद्धेः । प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्य कर्ता । प्रति पूर्वः आङ् पूर्वश्च शृणोति [illegible] गमि
कर्तते । तस्य पूर्वोव्यापारः प्रवर्तनेन क्रियानस्याक्कर्मसंप्रदानसंस्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आ
शृणोति वा विप्रेणमह्यं गां देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । हेतु संज्ञायाः प्राप्तायाः यो हेव इदं
न प्रतिशृणोतीति त्र येनानिश्चितमेव वचनं । विचार्यान्तरत्व हेतुदत्तो गां प्रतिश्रावयती तिभवत्ये
वेति हास्तंः । अत्रेदंचिन्त्यं । ईप्सितमो रोचयति मोर कर्मणि त्वपि प्रयोगो दुर्वारः । न चेष्टाप
त्तिः । तत्र पत्सयस्व प्रथेन हेलाराजप्रभृतेन वचनविरोधात् । तत्र हेतुत्वबाधात्रणोतिनिपदितार्हि प्रकृ
ते पितृ लं । तस्मादिदं चर्चं परम दुर्वचमिति ॥ अनुप्रतिगृणश्च । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः
कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं संप्रदानसंस्यात् । अनुप्रतिभ्यां गृणाः । अनुप्रतिगृणः । तस्येतिप्रिय हा अनु
प्रति एवं शुगृणाति । शासितुः प्रोत्साहनेष्वर्तते तत्र शस्त्रकापारः शंसनं होता अनुगृणाति प

शा वृ श णाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः शोंसावो दैवेत्यादिभिः शब्दैः प्रोत्साहयतीत्यर्थः
९८ ॥साधकतमं करणं॥ क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्॥ यद्व्यापारानन्तरं क्रियानि
ष्पत्तिः तत्प्रकृष्टं प्रकृष्टं च॰ क्रियायाः परिनिष्पत्तिः यद्व्यापारादनन्तरं॥ विवक्षातेय हातत्रकरणं
तत्तदास्थितमिति॰ काष्ठैः पचति॰ विवक्षपनस्तपनेनस्थाल्यादीनामपि विवक्षितकरणत्वमस्ती
त्युक्तं। आहव च्चक्तृनलदनिर्दिष्टपं नहि वक्तव्यं व्याप्तिं नं स्थाल्यादन्यत स्तेषां विवक्षाहश्यपने य
तः॥ ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुनः प्रकृतिः प्रकर्षार्थास्तु किं तमपा॰ मत्पं॰ आसि
करणं सामर्थ्यं गम्य प्रकर्षे नाश्रीयत इति तत्तापयितुं तमप्॰ तेन गंगायां घोष इति सिद्धं।
वसाच तीरधर्मआधारत्वे प्रवाहस्य पयये तेन तदर्दे प्रयोजनं॰ पशात्तु गंगा शब्द एव तीरार्थे ते
तदानप्रयोजनं॰ तृचाद्यो विभक्तिनो सत्तिकी॥ सुविभक्तौ तु न लक्षणेति त्वयेन विधिरिति सू
त्र एव निराकृतं॰ द्वितीयेत्तुप्रकृ तिलौक्षणिकी॰ ननु अयं सुप्त्यम स्तु॰ परंपरा संबंधस्तु ते
सर्गः मेवं कारकविभक्त्यर्थो नाम प्रकृत्यर्थे प्रसात्मसंबंधेन विशेषणतायाः सुप्त त्वाला भ राम
पादाना प्रकरणे का निच वह्नस्त्रुदाहरणानि नमयहणप्रयोजनानीति बोध्यं॥ दिवः ९८

शब्द कौ एकवचनमेव स्यादिति फलितोऽर्थः। एकवचेत्यन्वाचये चकारात्। तेनैकत्वस्याविवक्षाभावेऽपि प्रधानशिष्टो मध्यमोत्तमौ स्त एव
१९ भूत्यपोदने परिहासशीलः शास्ता न्यकादिः प्रतायम्प्रयुङ्क्ते। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतत् एतद्वाम
न्येऽहं ओदनं भोक्ष्ये स्थाने भोक्ष्यसे ओदनं भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे इत्यादिरर्थः। युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्त्त-
ते। तेनेह न एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति। रूपनानिर्द्देशपरत्वेऽहं संहितमनुप्रेषार्थेन यातप्राप्नोतीति। प्रहासे किं यथार्थ-
कथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः॥ अस्मद्युत्तमः॥ ॥ तकारसमाना [illegible]थि
[illegible]शिष्यि तेस्थानिमपुत्तमः स्यात्। अहं पठामि द्वयेवा। युष्मदस्मच्छ्रोसामानाधिकरण्ये परत्वादुत्तम एव। त्वं च अहं
[illegible] त्वं च स च अहं च तत्र पुज्पावस निष्पन्नाः॥ शेषे प्रथमः॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात्। पठति पचतः
पचन्ति॥ परः सन्निकर्षः संहिता॥ अतिशयितः सन्निधिर्वर्णानां यः स संहितासंज्ञः स्यात्। प्रदेशाः संहितायामि-
त्यादयः॥ विरामोऽवसानम्॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशास्तु विरामानन्तस्यादयः। अभावस्या-
पि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव। एषोऽभिधारितः पूर्वसिद्धानां नित्यविश्रान्तानां वा वर्णानां। यद्वा विरम्यतेऽनेनेति करणे घञ्
न्। चरमवर्णाश्रयत्वात्। अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। खरि परे रेफस्य वि-
सर्गः। अवसाने च रेफस्येत्यानिनीति। अत्र वार्तिके। संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति। तथा च प्रत्ययद्वयं राम
मात्रिकं स्पष्टः॥ ॥ इति श्रीपरब्रह्मसमागमपारावारपारीणसकललक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्द १२१
कौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं॥ ॥ पादश्च समाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः॥ शुभं भवतु॥ ग्रन्थ २५

इति

शब्दकौस्तुभः

प्रथमाध्यायेशब्दकौस्तुभपुस्तकंकागिनेल्लीनारायणभट्टस्येदं।

भट्टोजी भट्टप्रणीतः

श्रीरस्तु वैय्याकरणसिद्धांतरत्नमञ्जूषानुक्रमः संगृह्यते। तत्रभद्य सर्वाम लिखितपुस्तकानुक्रमणी लिख्यते ।।
१ शक्तिनिरूपणं ८ लक्षणानि० ११ व्यंजनावृत्ति० ११ वाचकवाच्यशक्तिनिर्णयः २६ आकांक्षावि० २७ योग्यताविचारः

२८ आसत्तिवि० २९ तात्पर्यवि० ३९ धात्वर्थनिरूपणं ४३ धात्वर्थनिपातार्थ ~~निपातार्थ~~ वि० ५५ तिङर्थविचारः ८५ सनादिप्रत्ययार्थविचारः
८६ कृदर्थविचारः ८८ प्रातिपदिकार्थ० ९९ सुबर्थनि० १०० प्रथमाविभक्त्यर्थ० १०० संबोधनावि० १०१ द्वितीयार्थविचारः
१०७ तृतीया० ११० चतुर्थी० ११२ पंचमी० ११८ षष्ठी० ११९ सप्तमी० १२२ कारकांगसुबर्थविचारः १२६ समासादिवृत्तिसामान्यविचारः १२२ समाससामान्यविचारः १२४ अव्ययीभावसमा०

अथ पंचमीविचारादिजीर्णलघुमंजूषानुक्रमो लिख्यते। तत्र १० २ पंचम्यादिमतिभक्तिनिरूपणं १० ६ षष्ठी १० ८ सप्तमी०
पं दशमपत्रादिपत्रद्वयं त्रुटितमास्ति ११। कारकांगसुबर्थविचारः ११५ वृत्तिविचारः १२३ समासतद्धितकृत्सनाद्येधातुभेदेन तद्वृत्तेश्चातुर्विध्यं। समासद्वैविध्यं विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तस्तथा क्रमश्चेति। अंतश्चातुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वंद्वभेदात्। अव्ययीभावः। अथ तत्पुरुषः १२३। ४ बहुव्रीहिः ८ द्वंद्वः १३ एकशेषः १४ क्यच्काम्यच्क्यङ्णि

चूर्ध्विप्रसयार्थनिरूपणं।१५।अथोपपदनिमित्तक कृतामेकार्थीभावरीतिः।अथनाभिसंतांतानामेकार्थीभावः
।२४द्विरुक्तार्थनिरूपणं।२५अथसंक्षिप्तस्फोटयोदः।सभाप्तेपंलघुमञ्जूषा।इतिसर्वंशिवं॥२४।२५।१४८

१ द्वितीयपादारंभः। ३७ तृतीयपादारंभः। ७४ प्रथमाध्यायचतुर्थपादारंभः। प्रतिः १२५

१ अथतृतीयाध्यायप्रथमपादारंभः। ९४ द्वितीयपादारंभः। पादसमाप्तिस्तु १३०

९५

९७/४

।स्वस्ति श्री शष्दकौस्तुभ प्रथमाध्यायद्वितीयपादारंभः

अथ

९७

शब्दकौस्तुभः

97/4

भट्टोजीभट्टप्रणीतः

[illegible] पुंयोगादाख्यायां [illegible]

४५ मनोरौ वा। पु.ग. — ४५ मनायी। मनावी। मनुः।

४६ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः। — ४६ एता। एनी। रोहिता। रोहिणी। श्येता। श्येनी।

४७ अन्यतो ङीष्। — ४७ कल्माषी। सारङ्गी।

४८ षिद्गौरादिभ्यश्च। — ४८ नर्तकी। गौरी। अनडुही। अनड्वाही।

४९ पिप्पल्यादयश्च। — ४९ पिप्पली। [illegible]

५० [illegible] — ५० मत्सी। [illegible]

५१ जानपदकुण्ड [illegible] — ५१ जानपदी। कुण्डी। गोणी। स्थली। भाजी। नागी। काली। नीली। कुशी। कामुकी। कबरी।

५२ शोणात्प्राचाम्। — ५२ शोणी। शोणा।

५३ वोतो गुणवचनात्। — ५३ मृद्वी। मृदुः।

५४ बह्वादिभ्यश्च। — ५४ बह्वी। बहुः। [illegible] पद्धतिः। पद्धती।

५५ पुंयोगादाख्यायाम्। — ५५ गोपी।

५६ इन्द्रवरुण [illegible] — ५६ इन्द्राणी। वरुणानी। भवानी। शर्वाणी। रुद्राणी। मृडानी। [illegible] हिमानी। अरण्या [illegible]

५७ क्रीतात्करण [illegible] — ५७ वस्त्रक्रीती।

५८ [illegible] क्तादल्पाख्यायाम्। — ५८ अभ्रविलिप्ती। द्यौः।

५९ बहुव्रीहेश्चान्त [illegible] — ५९ ऊरुभिन्नी।

६० अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। — ६० सुरापीती। सुरापीता।

४६ [illegible]

४७ [illegible]

५० आन्यः [illegible] चितीऽडीषु।

५० दंष्ट्रा।

५१ [illegible] जानपदी [illegible] कुण्डी [illegible]

५३ [illegible] गुणः [illegible] आरुः।

५८ [illegible]

५८ [illegible]

६० [illegible]

६० वस्त्र [illegible]

[illegible] स्वाङ्ग [illegible]

५४ [illegible] नित्यं [illegible]

५४ [illegible]

५५ पालकान्तान्न।

५५ सूर्याद्देवतायां चाप्। पूर्वाचार्याः [illegible]

५५ [illegible]

५६ [illegible]

५६ [illegible]

५६ मातुलोपाध्याययोः [illegible] मातुलानी [illegible]

५६ [illegible] क्षत्रियाणी [illegible]

५६ [illegible] पुंयोग [illegible]

५६ [illegible]

५७ [illegible]

५८ [illegible]

५८ [illegible]

५८ [illegible]

[illegible] राजन्यात् [illegible]

५४ [illegible]

५५ गोपालिकादीनां [illegible] गोपालिका।

५५ सूर्या। [illegible]

५६ [illegible]

५६ [illegible]

५६ यवनानी।

५६ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी।

५६ [illegible] उपाध्याया।

५६ [illegible]

५६ [illegible] क्षत्रियाणी। क्षत्रियी।

५७ धनक्रीता।

५८ दन्तजाता।

५८ पाणिगृहीती।

[illegible]

५८ [illegible]

५८ [illegible]

५८ [illegible]

[illegible] पाणिगृहीती [illegible]

अभ

१७

शब्दकौस्तुभः

९७/४

भट्टोजी भट्ट प्रणीतः

अधिकारसूत्राणि स्त्री प्रत्ययला

उदाहरणानि प्रत्युदाहरणा

वार्तिकोदाहरण

५१ स्वांगाच्चोप० ५१ अतिकेशी। अतिकेशा। चंद्रमुखी। चंद्रमुखा। ५१ संयोगोपधा। ५१ स्वांगं त्रिधा। ५१ सुकेशी। सुकेशा। [illegible]
२ सुगुल्फा।
५१ उपसर्जनात् किं। शिखा।
१ अद्रवं मूर्तिमत् स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं।
२ अतत्स्थं तत्र दृष्टं च।
३ तेन चेत्तत्तथा।
५१ सुस्तनी। सुस्तना। प्रतिमा।
२ [illegible] नेत्रा।
३ [illegible]
४ सुमुखी [illegible]

५२ नासिकोदरौष्ठ० ५२ तुंगनासिकी। तुंगनासिका। ५२ नेह। सहनासिका। अनासिका।
५२ अंगगात्रकंठेभ्यो० ५२ स्वंगी। स्वंगा।
५२ पुच्छाच्च। ५२ सुपुच्छी। सुपुच्छा।
५२ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं। ५२ कबरपुच्छी। मणिपुच्छी।
५३ नक्रोडादिबह्वचः। ५३ कल्याणक्रोडा। [illegible] सुजघना। आकृति[illegible]
५३ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च। ५३ उलूकपक्षी। शाला। उलूकपुच्छी। सेना।
५४ सहनञ्विद्यमान० ५४ सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका।
५४ नखमुखात्संज्ञायां। ५४ शूर्पणखा। गौरमुखा। ५४ संज्ञायां किं। ५४ ताम्रमुखी कन्या।
५५ दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ५५ प्राङ्मुखी।
५५ पूर्वपदात् [illegible] गवय मुख [illegible] नाम [illegible]। ५५ गवयी। हयी। मुकयी। हलली। मानुषी। [illegible]
५६ वाहः। ङीष्। ५६ दित्यवाट्। दित्यौही।
५७ सख्यशिश्वीति भा० ५७ सखी। अशिश्वी।
७० योपधात् [illegible]
५८ जातेरस्त्रीविषयात्। ङीष्। ५८ तटी। आकृतिग्रहणा। लिंगानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। गोत्रं च चरणैः सह। १ वृषली। ३ औपगवी। कठी। बह्वृची।
७० [illegible]
७१ [illegible] ईन्नियुपसंख्यानं। ७१ अन्त्री। कर्णी।
५८ सत्यं तत्किं। [illegible] केतकी। [illegible] मुद्गा। अस्त्रीविषयात् किं। १ बलाका। अयोपधात् किं। १ क्षत्रियः।
७३ [illegible] ७३ [illegible]
७४ [illegible] ७४ [illegible]
५९ पाककर्णपर्णपुष्प० ५९ ओदनपाकी। शंकुकर्णी। शालपर्णी। शंखपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिश्चेज्जातिः।
६० इतो मनुष्यजातेः। ७० दाक्षी।
६० मनुष्य [illegible] किं [illegible]
७१ ऊङुतः। [illegible] ७१ कुरूः।
७२ बाह्वन्तात्संज्ञायां। ७२ भद्रबाहूः।
७२ संज्ञायां किं। १ वृत्तबाहुः।
७३ पंगोश्च। ७३ पंगूः।
७४ ऊरूत्तरपदादौ० ७४ [illegible]
[illegible]
[illegible] नारी
७८ श्वशुरः श्वश्रूः। ७८ श्वश्रूः। [illegible]
७९ [illegible] ७९ [illegible]
८० [illegible]
८१ यूनस्तिः। अनुपसर्जनादेरेव। ८१ युवतिः। ८१ अनुपसर्जनात्किं। १ बहुयुवा। शाला।

शब्दकौ
१२…

एकवचनमेवस्यादितिफलितोर्थः।एकवचेत्यथाचयेचकाराः।तेनैकवृद्भावाभावेपिप्रधानशिष्टोमध्यमोत्तमौस्तव
मृत्यपयोदनेपरिहारः।शीलःशालकादिः।त्वतास्त्वय्युक्ते।एहिमन्येओदनंभोक्ष्यसे।भुक्तःसोतिथिभिः।एतत्त्वाम
मेओदनंभोक्ष्येथेओदनंभोक्ष्येओदनंभोक्ष्येभोक्ष्यावहइत्यादिमन्येमन्येथेइत्यादिरर्थः।युष्मद्युपपदइत्याद्यनुवर्त्त
ते।तेनेहनएत्वंभवान्मन्यतेओदनंभोक्ष्यइति।श्यपनानिर्देशपत्रेह।प्रहिमनुष्येरथेनयास्यामीति।प्रहासेकिं।यथार्थ
कथनेमाभूत्।एहिमन्यसेओदनंभोक्ष्यइतिभुक्तःसोतिथिभिः।।अस्मद्युत्तमः।।।।लकारसमाना…
हितिथितेस्थानिन्युत्तमःस्यात्।अहंपश्यामिदृश्यते।वा।युष्मदस्मद्ध्योस्सामानाधिकरण्येपरत्वादुत्तमएवरु
…ववचहत्तंपुज्यावसनिष्पत्ति।।शेषेप्रथमः।।मध्यमोत्तमविषयादन्यत्रप्रथमपुरुषःस्यात्।तापचतिपचतः
पचंति।।परःसंनिकर्षःसंहिता।।अतिशयितःसंनिधिर्वर्णानांयःससंहितासंज्ञःस्यात्प्रदेशाः।संहितायां
मित्यादयः।।विरामोवसानं।।वर्णानामभावोवसानसंज्ञःस्यात्।संज्ञाप्रदेशाःवसानइत्यादयः।अभावस्या
पिबुद्धिकृतंपौर्वापर्यमस्त्येव।पृथ्वीधरितस्पर्धिसिनोनित्याभिन्नानांवावर्णानां।यद्वा।विरम्यतेऽनेनेतिकरणेल्यु
न्।वामविरामसंज्ञा।अस्मिन्पक्षेसंहितावसानयोर्द्विपैकापिसत्तमीविषयमेसाङ्क्षिप्यते।वरिपरेरेफस्यवि
सर्गः।अवसानेवरेफस्येत्यनिनीति।अत्रवार्त्तिके।संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति।तथावस्तुतःइदं राम
मातृकायाःत्रयोदशः।।इतिश्रीपरमात्मनःप्रभावात्पारावारपारीणलक्ष्मीधरसूरेःसूनुनाभट्टोजिभट्टेनकृतेशब्द १२१
कौस्तुभेशेषसंज्ञाप्रकरणम्स्याध्यायस्यचतुर्थेपादेचतुर्थमाह्निकं।।।।पादस्यसमाप्तोध्यायस्यप्रथमः।।शुभंभवतु।।ग्रंथसं२५

१२१

२८
४

इती

शब्दकौस्तुभः

प्रथमाध्यायेशब्दकौस्तुभपुस्तकंकागिनेल्लीनारायणभट्टस्येदं

भट्टोजी भट्टप्रणीतः

१७
५

१२१